

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ЖУРАВЛЬОВ Ярослав Олексійович

УДК 94(477)394:35.075.1(042)«1965/85»

ДИСЕРТАЦІЯ

**ВІДОБРАЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ДІЙСНОСТІ
У ЗВЕРНЕННЯХ ГРОМАДЯН ДО ЦК КП УКРАЇНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА 1960-Х – ПЕРША ПОЛОВИНА 1980-Х РР.)**

07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів
і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Я. О. Журавльов

Науковий керівник:
ДАНИЛЕНКО Віктор Михайлович
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Журавльов Я. О. Відображення радянської дійсності у зверненнях громадян до ЦК КП України (друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Інститут історії України НАН України, Київ, 2019.

Зміст анотації

Дисертаційна робота присвячена вивченню радянської дійсності крізь призму звернень громадян до найвищого органу партійної влади в Радянській Україні – Центрального Комітету Комуністичної партії України.

Актуальність дослідження пояснюється потребою детального вивчення матеріальних, соціокультурних умов, особливостей життя населення України радянської доби, зокрема періоду «застою». До того ж особливо варто врахувати надзвичайну цікавість, унікальність, водночас інформативність такого джерела як звернення громадян, дослідження якого дозволяє нині розкрити нові грані соціального життя у радянську добу. «Листи до влади» несуть в собі величезний обсяг інформації про найрізноманітніші компоненти життя людей у радянську добу.

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що в ній вперше досліджено радянську дійсність крізь призму звернень громадян до ЦК КПУ у період другої половини 1960-х – першої половини 1980-х років.

У дисертації вперше визначено кількість та тематику звернень до ЦК Компартії України в період «застою»; досліджено компоненти життя населення України крізь призму цих звернень; виявлено, систематизовано та проаналізовано значний масив не введених досі до наукового обігу цінних інформативних джерел; уточнено специфіку юридичного регулювання права громадян на звернення післявоєнної доби.

Проаналізовано становлення і розвиток інституту звернень громадян в Радянській Україні. Встановлено, що у цьому питанні на той період українське

законодавство не виходило за межі встановлених у Радянському Союзі нормативно-правових норм та загалом просто дублювало їх. Відзначається, що значно вплинув на інститут звернень Указ Президії Верховної Ради СРСР від 12 квітня 1968 року «Про порядок розгляду пропозицій, заяв та скарг громадян», Конституція СРСР 1977 року (Української РСР 1978 року), однак, загалом радянські юридичні акти з питань звернень відрізнялись значною строкатістю. Аналізується організація роботи зі зверненнями у загальному відділі ЦК КПУ.

Джерельна база дослідження – неопубліковані досі архівні документи з фондів ЦДАГО, ЦДАВО, Галузевого державного архіву СБ України, збірники документів, мемуари, періодика. У роботі підраховано кількість листів і телеграм, що надходили до ЦК КПУ протягом періоду «застою». Виявлено, що протягом досліджуваного періоду до ЦК КПУ загалом надійшло близько мільйона звернень. Значною була кількість анонімних, колективних, повторних звернень. Аналізується їх тематика.

Активне житлове будівництво поступово знижувало гостроту житлового питання, однак встановлено, що, саме з цього питання до ЦК писали найбільше. Переважна кількість звернень стосувалася поліпшення житлово-побутових умов, а не надання житла. Актуальним було питання відселення людей з неповноцінного житла – підвалів, бараків та аварійних будинків. Міські жителі у листах часто критикували якість будівельних та оздоблювальних робіт у введених новобудовах, близько чверті введених у експлуатацію нових будинків були незадовільної якості, іноді без підведених комунікацій, поширеним явищем були приписки.

У той же час, чиновники могли по декілька разів міняти житло, сприяти незаконному наданню квартир своїм родичам та знайомим. Непотизм набув масового характеру та проявився повною мірою. Покарання за такі дії часто було формальними, хоча іноді «махінації» з житлом все ж ставали приводом для кадрових рішень. Набули поширення хабарництво при наданні і розподілі житла. Часто квартира була подарунком за лояльність до влади, а ті, хто мав антирадянські настрої, могли власного житла не отримати взагалі.

Підраховано, що 6–10% звернень стосувались питань працевлаштування, зокрема надання роботи, неправильного звільнення чи переведення на іншу роботу.

Через незнання законодавства керівниками, звільнення часто відбувались протизаконним шляхом.

У той же час, з сіл надходили скарги на недоліки в господарській діяльності правлінь колгоспів; малу оплату трудодня, несвоєчасні розрахунки; необґрунтоване, на думку людей, зменшення присадибних ділянок. Наприкінці 1970-х – початку 1980-х відзначається ріст звернень вже від жителів міст щодо отримання, використання садових ділянок, дачно-кооперативного будівництва.

Виявлено, що проблеми з водо-, тепло-, газопостачанням і в старих будинках, і у новобудовах, відображено у листах впродовж усього періоду «застою» і по всій території України. Часто не знаходили свого вирішення проблеми роботи комунального транспорту. Люди скаржилися на неналежну культуру обслуговування, їх не влаштовувала наявна транспортна мережа, погана регулярність руху транспорту.

Проаналізовано листи та телеграми з приводу торгівлі та побутового обслуговування. Встановлено, що в загальному масиві звернень їх частка становила лише 1–2%, однак привертала увагу органів влади, які декларувала наміри нещадної боротьби з крадіжками, хабарництвом та спекуляціями. Щороку тисячі людей притягувалися до адміністративної, кримінальної відповідальності за злочини та правопорушення у цій сфері, однак, ці заходи влади виявились не ефективними.

У скаргах громадян до ЦК КПУ, акцент робиться на протизаконних діях тих чи інших категорій керівників. У період «застою» посилилася соціальна диференціація, люди бачили, що пропоновані чиновниками обіцянки не завжди варті довіри. І бачили те, що партійний квиток надає доступ до ширшого спектру майнових благ.

Встановлено основні категорії керівників, на яких скаржилися, згідно їх професійної діяльності: керівники колгоспів, радгоспів, інших сільськогосподарських установ, організацій; керівники промислових підприємств, торговельних організацій, медичних установ; керівники установ освіти, науки, культури; працівники партійних, радянських, правоохоронних органів та установ. Серед усіх категорій керівників були хабарники, були ті, хто незаконно покращував житлові умови собі та своїм близьким, відмінними були способи отримання додаткових благ. З'ясовано, що скарги були

зручним приводом для кадрових рішень. Особливістю було те, що зміна керівників не носила публічного характеру.

Суттєвими були проблеми у галузі медичного обслуговування, часто лікарів звинувачували у халатності, хабарництві. З питань пенсійного забезпечення та соціальної допомоги найбільше людей обурювали випадки тяганини з оформленням пенсійних документів, порушення термінів виплати пенсій. Катастрофічного масштабу набула проблема алкоголізму, що знайшло відображення у зверненнях. Часто населення вважало дії влади по боротьбі з алкоголізмом неефективними.

Підраховано, що 15–25% звернень у різні роки взагалі не потрапили у статистичні звітні документи. Не обліковувались листи з привітаннями до різноманітних святкових подій, пропозиції, проекти. Значним був відсоток листів антирадянського змісту, у ЦДАГО є листи від дисидентів. У своїх зверненнях до ЦК КПУ люди часто піднімали мовне, національне питання, питання захисту довкілля. Кримські татари боролись за повернення до Криму, у той же час євреї направляли звернення до органів влади з вимогами дати можливість виїхати з СРСР. Серед архівних документів віднайдено листи про війну в Афганістані, хоча у добу «застою» у ЦК КПУ їх кількість не обліковувалася.

Методологічною основою роботи став міждисциплінарний підхід, оскільки тематика дослідження тісно переплітається з дослідженнями суміжних дисциплін – культурологією, соціологією. У процесі обробки джерел, систематизації матеріалу, реконструкції досліджуваних явищ і процесів використано комплекс загальнонаукових, міждисциплінарних, спеціально-наукових (загальноісторичних) та джерелознавчих методів.

Практичне значення результатів дисертаційного дослідження полягає у розширенні знань з соціальної історії України, робота може стати підґрунтям для подальшого вивчення соціального життя в Україні радянського періоду, адже дисертація дає унікальну можливість «почути» про найбільш наболілі проблеми та повсякденні турботи напряду від людей того часу.

Ключові слова: радянська дійсність, СРСР, УРСР, ЦК Компартії України, звернення громадян, період «застою», скарги, доноси, право на звернення, соціальна історія, історія повсякдення.

SUMMARY

Zhuravlov Y. O. The reflection of the Soviet reality in citizens' appeals to the Central Committee of the Communist Party of Ukraine (the second half of the 1960s – the first half of the 1980s). – Manuscript.

Thesis for a Candidate degree of Historical Sciences (Doctor of Philosophy). Specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, 2019.

Contents of Summary

The thesis investigates the Soviet reality through the prism of citizens' appeals to the supreme body of the party authorities in the Ukrainian SSR – the Central Committee of the Communist Party of Ukraine.

The relevance of the research is explained by the need for a detailed study of the material and socio-cultural conditions, peculiarities of the life of the Ukrainian population of the Soviet era, in particular, the period of stagnation. Also, special attention should be paid to the great interest, uniqueness, and at the same time the informativeness of such sources as the appeals of citizens, the study of which can now reveal new facets of social life in the Soviet era. «Letters to the authorities» carry a huge amount of information on the most diverse components of people's lives.

The novelty of the research is that it examines the Soviet reality through the prism of citizens' appeals to the Central Committee of the Communist Party of Ukraine during the second half of the 1960s – the first half of the 1980s for the first time.

In the thesis for the first time the subject and number of appeals to the Central Committee of the Communist Party of Ukraine during the period of stagnation was defined and the components of the life of Ukrainian population through the prism of these appeals were studied; a large bulk of valuable, but still not introduced into research practice sources, was found, systematized and analysed; the specifics of legal regulation of the right of citizens to appeal in the post-war era were refined.

The formation and development of the institute of citizens' appeals in the Ukrainian SSR are analysed. It was established that in this issue Ukrainian legislation did not go beyond the regulatory and legal framework of the Soviet Union and simply duplicated it at

that time. It is noted that The Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR of April 12, 1968 «On the procedures for considering petitions, proposals and complaints» and the Constitution of the USSR of 1977 (the Constitution of the UkrSSR was adopted in 1978) had significant influence on the institute of appeals. However, in general, the Soviet legal acts on the appeals issues are uneven. The arrangement of work with appeals in the general department of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine is analysed.

The source base of the study consists of the unpublished archival documents from the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, the State Branch Archive of the Security Service of Ukraine, collections of documents, memoirs, newspapers.

In the thesis, the number of letters and telegrams, which were sent to the Central Committee of the Communist Party of Ukraine during the period of stagnation, was counted. It is revealed that the Central Committee of the Communist Party of Ukraine received about one million appeals during the study period. It was revealed that there were a significant number of anonymous, collective and repeated appeals. Their subject was analysed.

Active housing gradually reduced the acuteness of the living situation, but it was established that this issue was the main in the appeals to the Central Committee. The vast majority of appeals concerned the improvement of housing and living conditions, but not the provision of housing. The resettlement of people from poor housing such as basements, barracks and unsafe houses was a pertinent question. The urban population often criticized the quality of construction and decorative work in the new buildings, and about a quarter of the new buildings, which were commissioned, were of unsatisfied quality, sometimes without communications, plan fraud was the usual phenomenon.

At the same time, officials could change their homes several times, and facilitate the unlawful provision of housing to their relatives and acquaintances. Nepotism had become widespread and fully manifested. Penalties for such actions were formal, although sometimes «machinations» with housing were the pretext for personnel decisions. The bribery became a widespread phenomenon in the provision and distribution of housing. Often an apartment was a gift for loyalty to the authorities, and those who had anti-Soviet sentiments could not get their own housing at all.

It is estimated that 6–10% of the appeals concerned employment issues, including job placement, wrongful dismissal or transfer to another job. Because of ignorance of the legislation by the leaders, layoffs were often illegal.

At the same time, the rural population made complaints against shortcomings in the economic activity of the boards of collective farms; poor payment for a working day and untimely payments; reduction of household plots. In the late 1970s – the early 1980s there was an increase in appeals from the city residents on the issues related to obtaining and using garden plots, country-house cooperative construction.

It was discovered that the water, heat, and gas supply problems in the old buildings as well as in the new ones were reflected in the letters of the whole period of stagnation and on the whole territory of Ukraine. The problems with public transport often did not find their solution. The people complained against the inappropriate culture of service, the citizens were not satisfied with the existing network of public transport connections, the regularity of passenger transportation.

Letters and telegrams about trade and consumer services were analysed. It was established that they were only 1–2% of all appeals, but they got the attention of the authorities that declared the intentions of ruthless struggle against theft, bribery, and speculation. Every year, thousands of people were prosecuted for administrative or criminal offences in this area; however, these measures of authorities were not effective.

In complaints of citizens to the Central Committee of the Communist Party of Ukraine, the emphasis was placed on illegal actions of certain categories of executives. In the period of stagnation, the social differentiation was intensified; people noticed that the promises of officials were not always trusted and that the party ticket gave access to a wider range of property benefits.

The main categories of managers, who had been complained according to their professional activity, were revealed. Among them, there were the heads of collective farms, state farms, other agricultural institutions, organizations; heads of industrial enterprises, trade organizations, medical institutions; heads of educational, research and cultural institutions; workers of the party, the Soviet and law enforcement institutions. Among all categories of executives were bribes and those who illegally improved living conditions for themselves and their relatives, the ways to obtain additional benefits were different.

It was found that complaints were a convenient pretext for personnel decisions. The peculiarity was that the change of the heads was not public.

The problems in the field of medical care were significant. The physicians were often accused of negligence and bribery. Concerning pensions and social assistance, the people were outraged mostly by delaying the processing of retirement papers, violation of the terms of pension payments.

The extent of the problem of alcoholism in the state became catastrophic and was reflected in the appeals. Often the population thought that the authorities' actions to combat alcoholism were ineffective.

It is estimated that 15–25% of appeals in different years were not included in the statistical reports. The holiday greetings, offers, projects were not taken into account. A large proportion of letters were those of anti-Soviet content; in the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, there are letters from dissidents. In their appeals to the Central Committee of the Communist Party of Ukraine, people often raised language, national, environmental issues. Crimean Tatars fought for returning to the Crimea, at the same time, Jews sent appeals to the authorities with the claims to allow them to leave the USSR. Among the archival documents, the letters about the war in Afghanistan were found, although their number was not counted in the Central Committee of the Communist Party of Ukraine during the period of stagnation.

The methodological basis includes the interdisciplinary approach because the subject of the study is closely intertwined with research in related areas – cultural studies, sociology. In processing the sources, systematization of the material, reconstruction of the studied phenomena and processes, a complex of general academic, interdisciplinary, special-academic (general-historical) and source-study methods were used.

The practical significance of the results of the thesis is to broaden knowledge of the social history of Ukraine. The study can be the basis for further research on social life in the Ukrainian SSR because the thesis provides a unique opportunity to «hear» about the most painful problems and everyday concerns directly from the people of that time.

Keywords: Soviet reality, USSR, UkrSSR, Central Committee of Communist Party of Ukraine, citizens' appeals, the period of stagnation, complaints, tips, right to appeal, social history, the history of everyday life.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Журавльов Я. О. Тематика звернень громадян до ЦК КП України періоду «застою»: загальний огляд (за матеріалами ЦДАГО України). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. Вип. 21. С. 116–135.
2. Журавльов Я. О. Радянська торгівля та побутове обслуговування: відображення проблем галузі у листах громадян до ЦК КП України (1965–1985 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2016. Вип. 45. С. 296–299.
3. Журавлѐв Я. А. Жилищная проблема в УССР сквозь призму обращений граждан к ЦК Компартии Украины (вторая половина 1960-х – первая половина 1980-х гг.). *Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы*. Серыя 1. Гісторыя і археалогія. Філасофія. Паліталогія. Гродно, 2016. Серія 1, Том 8, № 3 (219). С. 34–44.
4. Журавльов Я. О. Доноси та скарги на керівництво як складові елементи радянської дійсності періоду «застою» крізь призму звернень громадян до ЦК КП України. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2016. Вип. 113 (10). С. 97–100.
5. Журавльов Я. О. Проблеми комунального та транспортного обслуговування у зверненнях громадян до ЦК КПУ (друга половина 1960-х – перша половина 1980-х років). *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2019. Вип. 144 (5). С. 37–40.

Публікації, які додатково відображають результати дослідження:

6. Журавльов Я. О. Право на звернення до органів влади в СРСР та Радянській Україні у 1945–1991 рр.: характеристика та регулювання інституту. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. Вип. 19. С. 194–205.

7. Журавльов Я. О. Звернення громадян до органів влади в СРСР та Радянській Україні у 1945–1991 рр.: характеристика нормативної бази. Матеріали VII Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (до 95-річчя заснування Житомирського державного університету імені Івана Франка) (м. Житомир, 7-8 листопада 2014 р.). Житомир, 2014. С. 131–133.

8. Журавльов Я. О. Тематика звернень громадян до XXV з'їзду Компартії України (за матеріалами ЦДАГО України). Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків / відп. ред. і упор. О.В. Потильчак, І.Г. Ветров, Ж.М. Іщенко, О.О. Сушко. Київ: Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2015. Вип. 3 (7). С. 165–173.

9. Журавльов Я. О. Огляд тематики звернень громадян до ЦК КП України періоду «застою». Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Шістнадцяті джерелознавчі читання «Архівна наука і освіта в незалежній Україні»» (Київський національний університет імені Тараса Шевченка 24 листопада 2015 року). Київ, 2015. С. 63–65.

10. Журавльов Я. О. Торгівля та побутове обслуговування у зверненнях громадян до ЦК КП України періоду «застою». Історичні студії. Випуск 2. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Соціальна історія: питання теорії та наукової практики» (Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова 18 листопада 2015 року). Житомир, 2016. С. 160–166.

11. Журавльов Я. О. Житло та житлові питання у листах та телеграмах населення до ЦК Компартії України періоду «застою». Матеріали XIV міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Шевченківська весна – 2016: Історія» (Київський національний університет імені Тараса Шевченка 6–8 квітня 2016 року). Київ, 2016. С. 278–281.

12. Журавльов Я. О. Доноси на керівництво у зверненнях громадян до ЦК КП України 1965–1985 рр. Матеріали IX Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету» (Київський національний університет імені Тараса Шевченка 21 квітня 2016 року). Київ, 2016. С. 90–94.

З М І С Т

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	11
1.1. Стан наукової розробки теми	11
1.2. Характеристика джерел.....	24
1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження	33
<i>Висновки до розділу 1.....</i>	<i>41</i>
РОЗДІЛ 2. ЗВЕРНЕННЯ ГРОМАДЯН ДО РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ.....	43
2.1. Генезис інституції права скарги та його соціальне й нормативно-правове регулювання в СРСР та УРСР	43
2.2. Організація роботи ЦК Компартії України з листами громадян у 1965– 1985 рр.	51
2.3. Кількісно-якісні характеристики звернень громадян до ЦК КП України ..	67
<i>Висновки до розділу 2.....</i>	<i>73</i>
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У ЗВЕРНЕННЯХ ДО ЦК КПУ	76
3.1. Житлове питання	76
3.2. Трудова діяльність	94
3.3. Проблеми сільського господарства	98
3.4. Комунальне та транспортне обслуговування	104
3.5. Торгівля та побутове обслуговування	110
<i>Висновки до розділу 3.....</i>	<i>116</i>

РОЗДІЛ 4. ВІДОБРАЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ТА	
ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ У ЗВЕРНЕННЯХ ДО ЦК КПУ ...	119
4.1. Доноси та скарги на керівництво як складова частина радянської дійсності періоду «застою».....	119
4.2. Пенсії, медична допомога, робота органів охорони здоров'я	144
4.3. Проблема соціально-правової справедливості.....	149
4.4. Мова, довкілля, церковне життя та інші теми у зверненнях громадян.....	153
<i>Висновки до розділу 4.</i>	168
ВИСНОВКИ	171
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	180
ДОДАТКИ	229

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ДРЕС – Державна районна електростанція

ЖБК – Житлово-будівельний кооператив

ЗМІ – Засоби масової інформації

КВО – Київський військовий округ

КДБ – Комітет державної безпеки

КЕЧ – Квартирно-експлуатаційна частина

КПУ – Комуністична партія України

НДР – Німецька Демократична Республіка

Оп. – Опис

РАТАУ – Радіотелеграфне агентство України

Спр. – Справа

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

УКБ – Управління капітального будівництва

Укррадпроф – Українська республіканська рада професійних спілок

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

Ф. – Фонд

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦК КП України (ЦК КПУ) – Центральний Комітет Комуністичної партії України

ЦК КПРС – Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу

ВСТУП

Особливістю цієї роботи є вивчення радянського повсякдення крізь призму звернень громадян до вищого органу партійної влади в УРСР – Центрального комітету Комуністичної партії України в період так званого «застою» – друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр. У зверненнях (листах і телеграмах) люди порушували широкий спектр тих питань, які найбільше їх непокоїли і які, на їхню думку, могла розв'язати влада.

У цих «листах до влади» деякі сфери життя висвітлено більш повно, деякі – частково, а деякі взагалі не знайшли свого відображення. Ми намагаємося реконструювати саме ті компоненти соціального життя, іманентні радянській дійсності, що особливо актуалізовані в «листах до влади». І, звичайно, прагнемо вивчити сам процес контактування, «діалогу» влади з громадянами, адже це, безперечно, був своєрідний діалог – громадяни зверталися, а органи влади реагували на їхні звернення.

«Листи до влади» були надзвичайно масовим явищем упродовж усіх років існування СРСР. Інститут звернень юридично регламентувався найрізноманітнішими нормативно-правовими актами як СРСР, так і УРСР (хоч українське законодавство, як правило, не виходило за межі встановлених у Радянському Союзі нормативно-правових норм). Зменшення чи збільшення кількості звернень громадян було усталеним показником ефективності/неефективності роботи органів влади. Однак все ж можна стверджувати, що людей прямо заохочували до такого «спілкування». Загалом, згідно з радянською юридичною термінологією того часу, звернення поділялися на три групи: заяви, скарги, пропозиції, однак історично нерідко буває досить складно точно визначити «жанр» листа, адже дуже часто у ньому поєднано ознаки різних жанрів. Також варто зазначити, що виокремлюють також колективні, анонімні, усні звернення, на які органи влади також реагували.

Хоч через ці джерела особового походження неможливо реконструювати всю повноту об'єктивної реальності того часу, зазначений канал комунікації фактично є дзеркалом, яке відбиває важливі складники радянського повсякдення, дає змогу

відчути і почути людей того часу, зрозуміти їхні прагнення й турботи, усвідомити, які проблеми їх непокоїли і в чому, на їхню думку, влада могла їм допомогти.

У зверненнях відтворено широкий спектр соціально-економічних, соціально-культурних та навіть політичних питань, що непокоїли населення України в ті роки.

Переважно люди надсилали прохання про поліпшення житлових та побутових умов, скарги про порушення порядку розподілу житла, про низьку якість ремонту житлового фонду, про перебої у водопостачанні чи забезпеченні паливом, а також скаржилися на недоліки в комунально-побутовому обслуговуванні, торгівлі, громадському харчуванні, охороні здоров'я, пенсійному забезпеченні, охороні громадського порядку, писали також скарги і доноси на керівництво. У багатьох листах критикували місцеві партійні, радянські, правоохоронні органи за те, що вони іноді не реагували на сигнали, що надходили до них, не притягали винних до відповідальності, що, відповідно, породжувало нові порушення й зловживання.

Дослідження радянського повсякдення у зверненнях громадян до ЦК КП України, його окремих компонентів крізь призму «листів до влади» є обов'язковою передумовою для повнішого вивчення реальних проблем та умов життя населення України в умовах радянського режиму.

Актуальність дослідження зумовлена потребою детального вивчення матеріальних, соціокультурних умов, особливостей повсякденного життя населення України радянської доби, зокрема періоду «застою». Вона також пояснюється широким інтересом сучасних не лише вітчизняних, а й зарубіжних дослідників до такого явища, як «листи до влади», адже ці чисельні і водночас малодосліджені джерела містять величезний обсяг інформації про найрізноманітніші компоненти життя того часу, дають змогу вченим проводити якісніші та глибші дослідження соціальної історії. Це, зі свого боку, обумовило широке використання в дисертації міждисциплінарного підходу та міждисциплінарних методів дослідження, адже тематика тісно пов'язана з такими науками, як соціологія, культурологія, психологія.

Суспільну актуальність дослідження вбачаємо в ширшому вивченні складного й суперечливого періоду «застою» з усіма його позитивними та негативними

проявами, який, однак, мав велике значення для формування сучасного українського суспільства.

Об'єктом дослідження є радянське повсякдення як унікальна сукупність специфіки, умов життя населення України, що існувала в той час.

Предметом дослідження є особливості повсякденного життя населення України, відображені у зверненнях громадян до ЦК КП України в період «застою».

Метою дослідження є висвітлення радянського повсякденного життя населення України крізь призму звернень до ЦК КП України у період «застою» (друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр.).

Для досягнення мети в роботі передбачено виконання таких **завдань**:

- 1) вивчити стан наукової розробки питання, виявити інформаційний потенціал джерельної бази, окреслити методологічний інструментарій;
- 2) проаналізувати специфіку нормативно-правового регулювання інституту звернень, з'ясувати особливості роботи з листами у загальному відділі ЦК КПУ;
- 3) проаналізувати роботу ЦК КПУ зі зверненнями в контексті його місця серед органів влади республіки;
- 4) визначити особливості, кількість, тематику, географію звернень до ЦК КП України;
- 5) з'ясувати причини подання звернень загалом та до ЦК КП України зокрема;
- 6) визначити сфери соціального життя, що знайшли найбільш повне відображення в «листах до влади»;
- 7) проаналізувати особливості соціально-економічного життя людей, відображені у зверненнях;
- 8) охарактеризувати соціально-культурне й політичне життя країни, відтворене у зверненнях.

Методам дослідження присвячено окремий підрозділ роботи. Основу наукового інструментарію дисертації становить комплекс загальнонаукових, міждисциплінарних, спеціально-наукових (загальноісторичних) та джерелознавчих методів, які забезпечили висвітлення основних аспектів життя людей того часу,

формулювання основних теоретичних положень та дали змогу зробити листи «вимірюваним» і придатним для статистичної обробки та інтерпретації джерелом.

Хронологічні рамки теми охоплюють період з кінця 1964-го року до початку 1985-го року, тобто час, який визначається як період «застою».

Географічні межі дисертаційної роботи охоплюють територію України в її сучасних адміністративних кордонах. Назви адміністративно-територіальних одиниць подано відповідно до тогочасного адміністративного поділу УРСР.

Наукова новизна одержаних результатів визначена метою, завданнями та постановкою проблеми дослідження.

Уперше:

- з'ясовано причини подання звернень до ЦК КПУ та їхню соціальну функцію;
- визначено кількість та тематику звернень громадян до ЦК Компартії України в період «застою»;
- проаналізовано соціально-економічне, соціально-культурне та політичне життя населення України крізь призму звернень «до влади»;
- виявлено, проаналізовано, систематизовано та введено до наукового обігу значний масив архівних джерел – звернень громадян, довідних записок, звітів тощо;

уточнено:

- специфіку юридичного регулювання права громадян на звернення повоєнної доби;
- соціальну функцію інституту звернень громадян;

набули подальшого розвитку:

- дослідження з актуальних питань соціальної історії радянської доби.

Особистий внесок: досліджено сфери соціального життя, компоненти радянської дійсності, відображені у зверненнях до ЦК КПУ. Усі результати та положення дисертаційного дослідження, що виносяться на захист, отримані здобувачем самостійно. Робота має **практичне значення**, адже може стати підґрунтям для подальшого вивчення соціальної історії загалом та повсякденного

життя в Україні зокрема. Під час проведення дослідження проаналізовано та введено до наукового обігу великий пласт архівних матеріалів, отримано вичерпну інформацію власне від радянських громадян, тобто дослідження дає унікальну можливість «почути» про найбільш злободенні проблеми та повсякденні турботи від людей того часу. Уведення до наукового обігу нових архівних документів, у тому числі такого пласту джерел, як звернення громадян, є перспективним та важливим, без сумніву дасть змогу більш повно пізнати історію нашої країни.

Зв'язок роботи з науковими темами. Тема дисертації є складовою наукової проблематики, яку розробляє відділ історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України. Дослідження виконувалося в рамках тем «Україна в другій половині 1960-х – першій половині 1980-х: структури і практики повсякденності» (державний реєстраційний номер 0115U006870) та «Соціальні процеси в українському суспільстві 1960-х – 1980-х рр.: антропологічні та інституційні виміри» (державний реєстраційний номер 0118U007685).

Наукова апробація. Основні положення та результати дослідження обговорено на засіданнях відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України, викладено в п'яти наукових публікаціях у фахових виданнях. Окремі положення та висновки дисертації оприлюднено на наукових конференціях, зокрема на «VII Волинській Всеукраїнській історико-краєзнавчій конференції (до 95-річчя заснування Житомирського державного університету імені Івана Франка)» (м. Житомир, 2014 р.); «Всеукраїнській науковій конференції «Шістнадцяті джерелознавчі читання». Київський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Київ, 2015 р.); «Всеукраїнській науковій конференції «Соціальна історія: питання теорії та наукової практики». Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова» (м. Київ, 2015 р.); «XIV Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна 2016: Історія». Київський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Київ, 2016 р.); «X Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Дні науки історичного факультету 2016». Київський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Київ, 2016 р.).

Структура дисертації побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається з анотації українською та англійською мовами, списку публікацій здобувача, переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, які поділені на п'ятнадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків.

За запропонованим нами поділом, сфери соціального життя, що знайшли своє найбільш повне відображення у зверненнях, згруповані за тематичною ознакою: соціально-економічне життя (Розділ 3), соціально-культурне та політичне життя (Розділ 4). Порядок підрозділів у цих розділах обумовлений кількістю листів з того чи іншого питання, тобто спочатку ми аналізуємо теми, з яких надходило найбільше звернень, потім решту.

Загальний обсяг дисертації становить 253 сторінки машинопису, з них основний текст – 179 сторінок, список використаних джерел та літератури – 49 сторінок (485 бібліографічних позиції, з яких 121 – архівні джерела), додатки – 25 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

На сьогодні радянське повсякдення стає актуальною темою для досліджень не лише вітчизняних, а й закордонних учених. Звернення населення до органів влади і відображені в них реалії життя хоч все ще залишаються в колі досить малодосліджених тем, проте все більше привертають увагу не тільки істориків, а й соціологів, філологів та інших дослідників.

Передусім варто зазначити, що на сьогодні існує значна кількість історичних праць, у яких досліджується соціальна історія радянської доби. Багато з них з'явилися відносно нещодавно – у 1990–2000-ні рр. Звичайно, нам важливо схарактеризувати узагальнювальні праці з теми, однак особливу увагу звертаємо на роботи дослідників, які так само прагнули оцінити тогочасну дійсність крізь призму звернень, на індивідуальні та колективні монографії, наукові статті, дисертації, що стосуються саме цього ракурсу висвітлення теми.

У контексті вивчення звернень нас цікавлять не лише праці істориків, а й соціологів, філологів, які досліджують такі документи. До того ж ми не можемо обійтися без аналізу праць юристів, які зі своєї позиції аналізували ситуацію зі зверненнями громадян у досліджуваний період.

Як критерій класифікації наукової літератури використовуємо проблемний підхід, що дозволяє схарактеризувати різноманітні роботи. Тому вважаємо не логічним поділ історіографії теми дисертації ділити на етапи, виходячи з хронологічного принципу (радянський та пострадянський), адже значна кількість якісних досліджень, присвячених висвітленню як звернень громадян, так і загалом соціальної історії радянської доби, з'явилася вже після 1991 року. Це стосується як українських, російських, так і західних дослідників. Тому видається найлогічнішим поділити історіографію питання на блоки: радянський; український; російський; західний; праці соціологів, правознавців та інших дослідників. Ці блоки будуть різні

за обсягом, однак у кожному з них виділимо найбільш актуальні для нашого дисертаційного дослідження роботи.

Спочатку коротко зупинимося на працях радянських дослідників, що певною мірою цікавилися питаннями «листів до влади». Низка учених досліджували окремі проблеми, використовуючи листи як основне джерело для своїх наукових розвідок. Наприклад, Е. Гальперін досліджував скарги селян [190], В. Зензинов – листи до вояків Червоної Армії в 1939–1940 рр. [220].

Особливо багато публікацій фронтових, солдатських листів, зокрема збірників документів, що стосувалися періоду Другої світової війни, почали з'являтися в 1960–1980-х рр. Наприклад, у праці «Источниковедение новейшей истории России» (за загальною редакцією А. Соколова) автори подають слова дослідника В. Кондратьєва, який згадав про 180 збірників, у яких були видані листи про війну [406].

Ці ж автори згадують дослідників Г. Злоказова, який вивчав листи до редакцій газет щодо проекту Конституції СРСР 1977 року, В. Алексеєва, який відзначав «наростаюче невдоволення в суспільстві» на середину 1980-х, досліджуючи листи до ЗМІ [406], та низку інших дослідників.

Однак узагальнювальних праць, які б реконструювали радянську дійсність крізь призму звернень, чи характеризували тематику «листів до влади» у радянський час не з'явилося.

Щодо сучасних українських науковців, передусім, відзначимо вітчизняних дослідників, що займаються загалом соціальною історією, історією повсякдення, окреслимо, якою мірою вони використовують «листи до влади» для власних досліджень. Далі проаналізуємо найбільш актуальні праці, у яких висвітлено суспільно-економічні проблеми доби «застою», тобто ті проблеми, що найбільше віддзеркалені у зверненнях. Також зупинимося на актуальних для нашого дослідження дисертаційних роботах як з історії повсякдення, так і з іншої, дотичної до нашої роботи проблематики.

Загалом вивченням соціальної історії та історії повсякдення України радянської доби займається низка вітчизняних учених. Виділяються О. Удод, О. Колястрок, які публікували роботи, де висвітлювали історіографію, методологію цього питання.

Крім того О. Удод вивчав історію повсякдення як складову історії України ХХ століття; досліджував повсякдення киян в умовах окупації 1941–1943 рр.; аналізував житло і побут українців у 1930-ті рр. [355, 356, 357, 358, 359, 360]. О. Коляструк написала низку статей, де приділила увагу зв'язку історії повсякдення з соціальною історією; джерелам з її дослідження, зокрема документам особового походження, що було особливо цінним в контексті нашого дослідження [254, 255, 256, 257, 258, 259]. Увагу історії повсякдення другої половини ХХ століття також приділяють українські дослідники О. Стяжкіна [341, 342], Л. Ковпак [239] та інші.

Грунтовні дослідження доби «застою» проводять в Інституті історії України НАН України. Так, у 2010 році з'явилася колективна монографія «Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга пол. 1940-х – сер. 1950-х рр.)» [310, 311]. Логічним продовженням цього дослідження стала монографія «Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба», опублікована у 2015 році [340]. Ядром авторського колективу обох монографій стали співробітники відділу історії України другої половини ХХ століття. У цих працях висвітлено коло проблем соціальної історії. Співробітники відділу певною мірою використовують таке історичне джерело, як звернення громадян у своїх дослідженнях, зокрема, П. Бондарчук у дослідженні релігійної свідомості [178]; М. Смольницька – гендеру, становища української мови [331]; Н. Хоменко – суспільних настроїв молоді [369]; О. Булгакова – науково-педагогічної інтелігенції [448]; В. Крупина – радянської номенклатури [265]. Ці праці є важливими, адже на нашу думку, для найбільш оптимальної реконструкції радянської дійсності є обов'язковим комплексне вивчення питання.

Окремо варто загадати дослідницю Ю. Кузьменко, яка у своїх роботах досліджує радянське повсякдення, зокрема вивчає партійно-радянську номенклатуру. У своїх наукових розвідках вчена звертається до звернень, як до одного з джерел, наприклад, крізь призму анонімних листів аналізує зловживання владою у період «перебудови» [267].

У контексті нашого дослідження важливо відзначити, що співробітники відділу історії України другої половини ХХ століття у своїх працях торкалися низки важливих суспільно-економічних проблем. Зокрема, О. Янковська у своїх працях

звертала увагу на житлову проблему в УРСР (також у співпраці з Д. Бачинським), громадське харчування, матеріально-побутове, соціальне, пенсійне забезпечення, життя на селі [174, 386, 387]. Усіх цих тем у своїх зверненнях до ЦК КП України торкалися громадяни в період «застою», тому ці дослідження дають змогу більш глибокої реконструкції реалій того часу.

Урбанізаційні процеси в Україні в 1945–1991 рр. вивчав М. Алфьоров [165], у його роботі подано цікавий статистичний матеріал, наприклад, щодо кількості побудованого житла, що було є для нашого дисертаційного дослідження.

Щодо захищених в останні роки дисертаційних досліджень, то, на жаль, молоді науковці, як вітчизняні, так і закордонні, не приділяли уваги такому потужному репрезентативному джерелу, як звернення громадян. Хоч за останнє десятиліття було підготовлено низку дисертацій, у яких висвітлюється повсякденне життя та добробут населення України повоєнного часу. Тут варто згадати роботи О. Тевікової, І. Савицької, М. Герасимової [482, 480, 453].

Варто також згадати роботи В. Вовка, А. Пагірі, Я. Гирича, у яких досліджуються теми, сюжети, присутні і в зверненнях громадян: побут і дозвілля населення, питання охорони довкілля [450, 477, 454].

Характеризуючи сучасну російську історіографію, відзначимо науковців, які звертали увагу на методологію дослідження «листів до влади»; проаналізуємо праці, в яких безпосередньо вивчаються звернення громадян, через звернення реконструюються ті чи інші складові радянської дійсності; вкажемо актуальні для нас джерелознавчі праці, праці з соціальної історії та історії повсякдення; згадаємо дисертаційні роботи, захищені в Росії, пов'язані зі зверненнями.

Отже, в сучасній історіографії виділяються російські дослідники, що безпосередньо займаються проблемою «листів до влади», хоч їхня увага приділена значною мірою довоєнному часу. Крізь призму листів як джерел особового походження, учені вивчають суспільні настрої, процеси. Зрозуміло, щоб отримати більш-менш цілісне уявлення потрібна величезна пошукова робота безпосередньо з листами, їх вивчення з погляду репрезентативності, інформативності, можливостей використання.

Як уже зазначено, ще в радянський час, а потім і після 1991 року, деякі російські дослідники зосередилися на вивченні скарг селян довоєнного, частково післявоєнного періоду. У пригоді їм стали значні збережені, доступні для вивчення архівні матеріали. У статті, що була написана ще у 1991 році, присвяченій вивченню скарг як джерелу з історії селянства Уралу, дослідниця Л. Кутирьова дала цінні методичні рекомендації щодо роботи з такими джерелами [268].

Оригінальну методологію вивчення повсякдення з авторською назвою «прочитання людських документів» створила Н. Козлова. Чимало праць ученої (зокрема у співавторстві з Н. Смірною) присвячені роботі з джерелами особового походження – щоденниками, листами, мемуарами радянської доби [243, 245, 247, 248, 249]. У своїх працях дослідниця задіює власний досвід радянського життя, поєднує аналіз і «відчування» джерела: «Занурення в матеріал такого роду – перехід в інший світ, не схожий на світ правильного раціонального мислення, в якому звикли жити інтелектуали. Читаючи листи, потрапляєш в сферу напівказкового нарративу повсякденних мовних практик. Тут не дотримуються правил нормативної лексики. Слова вживаються не до місця, автори часто пишуть, як говорять. Раз у раз стикаєшся з лексичним сумбуром і стилістичною какофонією. На вузькому просторі текстів листів зустрічаються справжня трагедія, неабиякий розум, наївна добродушність, жалюгідний лепет, простодушність, ентузіазм, шахрайство і, звичайно ж, жахлива безграмотність» [242, с. 81]. Дослідницю цікавила можливість «якимось чином реконструювати культурно-антропологічні особливості “людини маси” як соціального типу» [242, с. 80].

Наукові інтереси О. Лівшина та І. Орлова також зосереджені навколо соціальної та ментальної історії СРСР та Росії, історії повсякдення. Низка їхніх праць, зокрема в співавторстві, безпосередньо стосується питання «листів до влади».

Статті, підготовлені дослідниками ще наприкінці 1990-х, чи не вперше на пострадянському просторі розкрили питання звернень громадян радянської доби до органів влади. Ці статті і досі є корисним підґрунтям з теоретичного погляду. Так автори пишуть: «Умовним терміном “листи до влади” можна об’єднати різні форми апеляції громадян до держави: листи, заяви, скарги, пропозиції, доноси і т. д. Для

масових джерел взагалі (і для листів зокрема) характерно, що структура укладеної в них багаточислової інформації на рівні окремо взятого документа “невловима”. Доступною вона стає лише на рівні всієї сукупності. Чим більше стає сукупність, тим швидше приростає обсяг інформації, властивий тільки їй і принципово неподільної на число складових її документів» [280, с. 487].

Варто відзначити працю цих авторів під назвою «Власть и общество: Диалог в письмах», опубліковану у 2002 році [279]. У цій роботі О. Лівшин та І. Орлов на основі архівних матеріалів аналізують основні складники масової свідомості крізь призму сприйняття влади в періоди революції, військового комунізму та непу.

Ці дослідники спільно й окремо, індивідуально займаються соціальною історією. Наприклад, О. Лівшин цікавиться зверненнями громадян саме у контексті вивчення повсякдення та суспільних настроїв населення. Одними з завдань, які він ставив перед собою в докторській дисертації, присвяченій суспільним настроям у 1917–1929 рр., були: «аналіз місця і ролі “листів до влади” як масового джерела соціальної історії та вивчення форм і змісту діалогу влади і суспільства крізь різні типи апеляцій і реакції на них у контексті масових настроїв» [467].

І. Орлов у 2010 році випустив змістовну монографію, присвячену дослідженню радянського повсякдення [302]. Учений відзначив потребу залучення різних джерел для реконструкції повсякдення та окремо згадав его-документи, зокрема листи як цінне інформативне джерело.

Щодо теми доносів, варто згадати такого дослідника, як В. Ігнатова, який у науково-популярній формі вивчав історію, типологію, прояви доносів від давнього часу до сучасності, зосереджуючись більше на російському та радянському досвіді [226]. В. Козлов в одній зі своїх статей також звернув окрему увагу на феномен доносу в СРСР [241].

У збірнику статей «Советская социальная политика: сцены и действующие лица, 1940–1985», за редакцією О. Ярської-Смірної та П. Романова, були опубліковані статті дослідниць К. Чуєвої, яка крізь призму звернень вивчала відносини держави з особами з інвалідністю внаслідок війни [333, с. 96–120] та

О. Жидкової, яка досліджувала звернення в контексті практики розв'язання сімейних конфліктів у 1950–1960-ті рр. [333, с. 266–289].

Ю. Орлова досліджувала роботу з громадянами в 1949–1953 рр. апарату Приймальні Президії Верховної Ради СРСР [305].

Низка дослідників вивчали листи вірян до органів влади. Так, В. Ключова вивчала звернення протестантів періоду «відлиги» [144, 237]. Періодом «застою» цікавляться Н. Белякова: праці дослідниці присвячені вивченню «листів до влади» від вірян різних конфесій цієї доби [176; 177]; А. Савін (також у співавторстві з німецьким ученим В. Дьоннінгхаусом) аналізував листи від протестантів брежнєвської епохи [325], до того ж досліджував і листи направлені «до влади» у 1930-х рр. [324].

Ще одна російська дослідниця, яка у своїх працях торкається «листів до влади», – М. Клінова. З їх допомогою авторка вивчала відносини влади і селянства в повоєнне двадцятиліття. Також відзначимо, що дослідниця у одній зі своїх статей пише про звернення громадян як джерело з вивчення радянського повсякдення. Також для неї важливою є можливість «почути» мову як певних категорій населення, так і мову епохи.

До того ж М. Клінова зазначає, що аналіз вербальних практик різноманітних історичних періодів дозволяє: «побачити константи мовної писемної культури... зрозуміти, як змінювалися на різних історичних етапах способи передачі інформації через стилістику текстів» [235]. Також аналіз звернень дає змогу ознайомитися зі зразками писемної мови тих категорій соціуму, які фактично перебували поза межами писемної культури і не залишили інших письмових свідочств свого життя – зокрема мова йде про селянство. Зрештою, М. Клінова вважає, що аналіз звернень «до влади» дає досліднику великі можливості: «Через стилістику, форму і мовний репертуар документів висвітлюються способи демонстрації особистої ідентичності, що дозволяють виявити засвоєння агентом певних соціальних ролей, уявлень про себе, державу, час, у якому він живе, а також поєднання особистого і колективного в мотиваціях і вчинках» [235].

До кола наукових інтересів О. Тихомирова, російського вченого, що працює в університетах Німеччини, належить історія емоцій. У своїх надзвичайно цікавих наукових розвідках, присвячених вивченню звернень громадян, дослідник звертається до проблем довіри/недовіри та емпатії.

Відповідаючи на питання чому люди писали «вождям» (проаналізовано довоєнний період, хоч, безперечно, значною мірою висновки автора стосуються і повоєнного часу), дослідник пише про те, що «патронаж гарантував реалізацію індивідуальних планів, розв'язання нагальних проблем і захист особистих інтересів. У рамках усталеного порядку перші особи радянської держави і партії сприймалися як вищі патрони, доступ до яких формував почуття захищеності, відповідальності та прогнозованості життя в умовах насильства, дефіциту і ризику» [354].

За влучними словами дослідника, «...в листах описували комплекс особистих надій, індивідуальних потреб і приватних уявлень про майбутнє, задоволення яких очікували з боку держави і партії, а, відповідно, реагування структур влади на запити населення громадяни вважали базовою передумовою для співпраці» [354].

Порівнюючи стратегії життя людини радянського типу на прикладі СРСР та НДР у другій половині 1940-х – першій половині 1960-х, О. Тихомиров вказує, що людина в умовах диктатури змушена була домовлятися. Щоденна практика співробітництва з владою, виходячи з особистих чи групових інтересів, перетворювала диктатуру на форму повсякденного життя. Це, за словами автора, призвело до «феномену взаємозалежності – неможливість існування диктатури без суспільства і суспільства без диктатури» [350]. Одним з яскравих прикладів домовленості з системою були якраз звернення, які «писали за нормативними риторичними правилами, націлюючи на розв'язання питання за допомогою режиму», таким чином, на думку автора, вони стали «засобом легітимації системи» [350].

Дійсно, і в період «застою» ситуація була аналогічною: люди зверталися «до влади» за певною послугою, приймаючи запропоновані «правила гри» і пропонуючи навзаєм співпрацю через певні прояви лояльності (наприклад, пишучи листи-подяки в ЗМІ) чи просто інформуючи друзів/знайомих про «доброту» влади. А це, зі свого

боку, породжувало нові потоки звернень уже від нових авторів, роблячи цей процес безкінечним, але й вигідним усім.

Розвиваючи свою думку, О. Тихомиров приходять ще до одного цікавого висновку, з яким абсолютно погоджуємося: «У підсумку листи до влади стали “Ахіллесовою п’ятою” радянської держави, яка кілька десятиліть потому звалилася від нерозв’язного парадоксу: неліберальна система сприяла формуванню ліберального суб’єкта, який був змушений довіряти державі і партії, але водночас формував індивідуальний досвід відстоювання свободи завдяки генеруванню особистих смислів, інтересів і потреб як невід’ємної частини повсякдення в умовах диктатури» [354].

Відзначимо також, що цей учений ввів до наукового обігу оригінальний термін «диктатура емпатії», яким називає форму соціального контракту з владою і емоційний режим, у якому, з одного боку, держава оголошувала про свою готовність і обов’язки реагувати на потреби, проблеми і приватні емоції громадян, а, з іншого боку, населення апелювало до права вимагати турботи з боку держави і партії. Учений протиставляє термін «диктатура емпатії» терміну «welfare state» – держава всезагального добробуту (у такий спосіб ніби протиставляючи моральний компонент матеріальному).

Ґрунтовне дослідження повсякдення та політики в післявоєнний період 1945–1953 рр. провела О. Зубкова [224]. Дослідження авторки засноване на великому комплексі архівних джерел, зокрема й листів. Головне джерело дослідниці – зведення органів держбезпеки про настрої громадян. Авторка висвітлює питання, пов’язані з голодом, злочинністю, релігією. У роботі вчена фокусується на громадських настроях, що відображають ставлення суспільства до політики, яку проводила радянська влада. Вивчається політика влади в різних сферах, наприклад, у житловому питанні.

Російська дослідниця, що працює у США, О. Осокіна вивчала постачання населення в період 1927–1941 рр. та залучала «листи до влади» як одне з джерел [306, 133].

Періоду 1940–50-х рр. присвячена цікава монографія О. Лейбовича, який, на прикладі м. Молотов (нині Перм), висвітлює соціальне повсякдення радянської провінції [275]. Історик активно використовував архівні документи, зокрема листи громадян.

Відома вчена Н. Лебіна також вивчає повсякденне життя радянської епохи. Її дослідження побудовані на базі мемуарів, художніх творів, щоденників, преси і, звичайно, архівних матеріалів. У контексті нашої роботи цінним є вивчення житлової проблеми, радянської торгівлі, сфери обслуговування – тобто тих тем, що знайшли відображення і в зверненнях до ЦК КПУ [271, 272].

Одним з цікавих сучасних дослідників є І. Утехін. У своїх дослідженнях, присвячених комунальному побуту, життю в комунальних квартирах, дослідник вивчає питання звернень громадян як явище радянської мови: «... Звертаючи увагу на риторику, на закономірності будови тексту, на загальні місця і їх можливі джерела» [363, с.275].

У 2004 році за загальною редакцією А. Соколова вийшла монографія – «Источниковедение новейшей истории России». Основою авторського колективу стали вчені Інституту російської історії РАН. У цьому виданні дослідники не оминули своєю увагою і звернення громадян, якісно проаналізували радянську історіографію цього питання [406].

Звернули увагу на листи й автори праці «Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории» [407]. Так В. Кабанов (один з авторів) особливо відзначив цінність цього «унікального історичного джерела», наголосив на інформативності листів до газет (зокрема до «Крестьянской газеты»), листів до політичних та громадських діячів, назвав можливі варіанти використання листів в історичному дослідженні.

Цінним в контексті нашої дисертаційної роботи є дослідження соціального антрополога О. Юрчака – професора в університеті Берклі. Учений досліджує еволюцію ідеологічного дискурсу в епоху «пізнього соціалізму» (середина 1950-х – середина 1980-х). Джерелами вченого є щоденники, усні інтерв'ю, газети [384].

Повсякнення безпосередньо доби «застою» вивчали російські вчені О. Шубін [380, 381], Д. Ванюков [185].

Щодо дисертаційних робіт, захищених у Росії, зокрема тих, що частково торкаються теми звернень громадян у радянський період, можна згадати праці О. Михайловського (досліджує відносини влади і церкви у 1940–60-ті та торкається проблеми скарг вірян на органи влади) [473], І. Яковлевої (на матеріалах Кубані вивчає питання Бюро скарг при робітничо-селянській інспекції) [485], І. Кузнецова (досліджує листи селян в «Крестьянскую газету» у 1920-ті рр.) [463]. Також варто відзначити докторську дисертацію С. Ніконової, у якій дослідниця звертає свою увагу на державну політику в галузі культури та ідеології в контексті радянської дійсності періоду «застою» [476].

Що стосується західних науковців, насамперед відзначимо французького історика Франсуа-Ксав'є Нерара, який дослідив доноси у сталінському СРСР 1928–1941 рр. [297]. Ця книга вже, напевно, стала класикою історичної наукової літератури. Учений скрупульозно проаналізував безліч архівних матеріалів, детально описав роботу бюрократичного апарату зі зверненнями. Автор вважає, що листи як обов'язкова ланка в механізмі тоталітарної системи стали чи не єдиною дозволеною формою висловлення протесту, невдоволення владою, однак заохочувана владою практика індивідуальних доносів дозволяла контролювати невдоволення громадян. Більшість доносів, за словами Нерара, стосувалися керівників середньої ланки; зосереджуючи критику на окремих людях, влада залишалася незаплямованою [297, с. 330]. Праця вченого дозволяє розглянути донос з різних аспектів. Учений, наприклад, звертає особливу увагу на мову сигналів, ідентичну мові влади.

Філолог, історик культури, професор Шефільдського університету Є. Добренко, аналізуючи працю Нерара, зазначає: «Феномен доносів перебуває на перехресті соціальної і політичної історії, але цікаво, що своїм підходом Нерар показав виходи також і до культурної історії» [205].

Широке використання архівних документів притаманне і дослідниці Сарі Девіс. Вивчення листів громадян, мемуарів, щоденників, газет, а головне – звітів інформаційних відділів НКВС та партійних комітетів дозволило вченій провести

дослідження реальної громадської думки в СРСР, відгуків громадян на події 1934–1941 рр. [207].

Видатна західна дослідниця, фахівець з історії СРСР Шейла Фіцпатрік також не оминула у своїх працях проблеми звернень. Дослідження Фіцпатрік стосуються, передусім, сталінського періоду. Вона пише: «Радянські громадяни були великими майстрами стосовно писання скарг, клопотань, доносів і різних інших листів владі. Вони писали (як правило, індивідуальні, а не колективні листи), а влада нерідко відповідала. Цей канал зв'язку між громадянами і державою функціонував краще за всі, надаючи простим людям, що не мали службових зв'язків, одну з небагатьох доступних їм можливостей захистити свої інтереси і відшкодувати збиток від тих чи інших невірних або провокаційних дій посадових осіб» [366, с. 211].

Цінною є типологія ролевих позицій авторів листів, запропонована Фіцпатрік. Відтак вчена зводить усі ролі до двох домінуючих моделей: прохача та громадянина [392, р. 103–105]. Ця типологія, на нашу думку, є влучною і цілком може бути застосована і для пізніших періодів, зокрема періоду «застою».

Комунальний побут доби СРСР досліджувала західна дослідниця, журналістка Паола Мессана. Щоправда, вона проводила усноісторичні дослідження комунального життя [401].

Важливими в теоретичному плані є роботи з історії повсякдення німецького історика Альфа Людтке [285, 286].

Дослідники з інших галузей також приділяли увагу зверненням, використовували їх як джерело для власних наукових пошуків. Наприклад, варто згадати дисертаційні роботи російських вчених О. Богданової – соціолога, яка дослідила звернення громадян у 1960–1970-х рр. у контексті досвіду щодо відстоювання своїх інтересів [448]; О. Ніколаєнко – темою дослідниці-психолога була психологічна інтерпретація феномену скарги в російській культурі [475]; К. Суровцевої – філолога, яка вивчала «“листи вождю” в тоталітарну епоху» (1920–1950-ті рр.) [489], а пізніше підготувала дві монографії, присвячені дослідженню «листів вождю» у 1920–1950-х рр. та у 1950–1980-х рр. [344; 345].

Також варто відзначити роботу соціолога Б. Грушина, який вивчав листи до газет [199]. Б. Грушин своєрідно, але, на нашу думку, водночас надзвичайно точно висловився про листи «до влади». Зокрема дослідник порівняв їх з пуантилізмом – напрямом у живописі, в основі якого лежить манера письма роздільними мазками правильної форми – точками, квадратами тощо. Грушин вважає, що картина, яку ми отримуємо, складається з безлічі точкових автопортретів членів маси і ми не можемо вважати її автопортретом цієї маси. А останній «виникає лише тоді, коли ті ж респонденти почнуть характеризувати не (тільки) самі себе, але (і) усю масу, що їх об'єднує загалом» [199, с. 204].

Увагу питанню роботи з листами приділяли також представники інших суспільних наук. Серед правознавців, які займалися зверненнями громадян, варто, передусім, виділити російського, а потім радянського дослідника М. Загряцкова, який одним з перших почав вивчати це питання ще в 1920-ті рр. [218]. Варто також виділити радянських юристів, які приділяли увагу регуляції інституту звернень та вивчали це питання в 1960–1980-х рр. Це такі дослідники, як Л. Ніколаєва, В. Ремнев, Д. Цабрія, О. Шоріна [299, 319, 374, 377]. Практику роботи зі зверненнями в законодавчих органах влади Росії досліджував російський дослідник С. Іваненко [225]. Ґрунтовне аналітичне дослідження цього питання здійснив російський історик С. Кабашов [411].

Вітчизняні правники здебільшого акцентують увагу на специфіці законодавства УРСР з цього питання. Тут варто згадати дисертаційне дослідження Л. Лазаренко [465], праці таких дослідників як О. Мирошніченко, М. Міняйло, Н. Писаренко [290, 292, 307].

Серед сучасних українських дослідників також варто виділити праці правознавців Ю. Георгієвського, І. Гриценко, Т. Кравчук [192, 197, 262]. Особливо відзначимо роботи Г. Котляревської, яка розглядала звернення як конкретну форму участі громадян в управлінні державними справами, як складову адміністративної юстиції. Вчена дала дуже точне визначення поняттю «звернення громадян» та запропонувала оригінальну класифікацію звернень [260, 261, 459], на чому ми зупинимося нижче.

Отже, ще в радянські часи вчені використовували листи як джерело для своїх досліджень. Після 1991 року сучасні дослідники, не лише українські, а й закордонні, зокрема російські, активно залучають ці унікальні та інформативні джерела до своїх досліджень. Однак, підсумовуючи цей підрозділ, можемо стверджувати, що звернення до органів влади УРСР та відображення в них радянської дійсності досі не були предметом комплексного історичного дослідження.

1.2. Характеристика джерел

Специфіка досліджуваної теми обумовила особливості формування джерелознавчої бази дисертаційної роботи.

Найціннішим джерелом для нашого дослідження стали архівні документи. Для вивчення радянської дійсності крізь призму звернень до ЦК КПУ логічно було, готуючи дисертацію, найбільш широко використати безпосередньо архів ЦК КП України. Саме широке використання архівних документів Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), в якому є фонд № 1 – фонд ЦК Компартії України, стало обов'язковою передумовою для повного розкриття теми і розв'язання поставлених завдань.

Структурним підрозділом ЦК, який здійснював роботу зі зверненнями, був з 1934 року до серпня 1966 року особливий сектор ЦК. Після його реорганізації та перейменування з 1966 року зверненнями займалися працівники загального відділу ЦК, структурною частиною якого був сектор листів. У компетенції загального відділу були і письмові, і усні звернення. Зміст останніх фіксувався в окремих картках, також на прийомі громадяни часто оформлювали заяву, трансформуючи своє усне звернення в письмову форму.

Відповідно найбільш цікавими для нас стали описи №№ 24 і 25 фонду № 1, адже в обох цих описах є справи з документами загального відділу ЦК Компартії України, зокрема й щодо роботи зі зверненнями громадян. В описі № 24 зберігаються документи за період з 1950 до 1967 року, а в описі № 25 за період з 1968 до 1988 року.

Під час роботи в архіві особливу увагу звертали на документи з різноманітними статистичними даними, у яких можна було знайти інформацію щодо роботи зі зверненнями, кількості цих звернень та, найголовніше, їхньої тематики.

Передусім нас цікавили акти ревізійних комісій, які складали щороку. Ці акти містять детальну інформацію про звернення громадян. Цінними для нашого дослідження стали різноманітні довідки, інформації, доповідні записки про роботу з листами та інші документи, підготовлені загальним відділом ЦК для В. Щербицького чи секретарів ЦК. Інформативними були листи та інформації в ЦК КПРС, підготовлені секретарями ЦК для звіту, в яких зазначено тематику звернень, їхні причини, результативність роботи з листами. Також багато цікавої та цінної інформації було в записках відділів ЦК та інформаціях обкомів партії про компромативні дані на керівництво.

Компромати, як правило, повідомляли в численних анонімках. Справи з ними, як і справи зі всіма збереженими зверненнями громадян до ЦК КП України, у ЦДАГО згруповані в опис № 41 – Документи загального відділу ЦК Компартії України (листи і заяви трудящих, надіслані до ЦК Компартії України). Хронологічно цей опис охоплює 1944–1987 рр. та містить 1065 справ.

Усі звернення працівники ЦК розділяли насамперед за темами, і вже відповідно до цього вживали певні заходи. Також окремо виділяли анонімні, групові, повторні звернення (їх надходження вважали негативним явищем, адже це свідчило, що попередня робота з цієї справи була не ефективною), звернення, що були переслані з ЦК КПРС (про результати їх розгляду звітували в Москву).

Звернення групували за роками і, відповідно, у кожному році по кілька десятків справ з листами, наприклад: 1965 р. – 35 справ, 1966 р. – 26 справ, 1967 р. – 36 справ і так далі. У цих справах звернення розміщені в алфавітному порядку згідно з прізвищами адресантів, окремо згруповані колективні звернення та звернення без підпису (анонімні). У кожній справі може бути різна кількість звернень.

Цінність цих архівних документів полягає в тому, що в самих справах зберігаються не лише власне листи й телеграми громадян, а часто є й довідки, інформації, інші документи, які показують безпосередньо результат розгляду

звернення працівниками ЦК і відповідно рішення, яке отримує людина щодо свого звернення. Це дозволяє широко й комплексно досліджувати цей масив джерел, який, без сумніву, є надзвичайно інформативним та репрезентативним.

Щодо кількості звернень, які зберігаються в ЦДАГО, то точно порахувати їх не видається можливим, адже в певних справах, наприклад, є лише інформація щодо роботи з листом, а самого листа може не бути, у деяких навпаки є 5–6, а то й більше листів від наполегливого громадянина (деякі люди писали сотні листів у різні органи влади), що ускладнює підрахунок. Ми можемо дуже приблизно визначити підбірку звернень громадян, що зберігаються в ЦДАГО у 20–30 тисяч листів і телеграм.

Відзначимо, що в другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр. до ЦК КП України надходило 40–60 тисяч листів і телеграм щороку, тобто загалом більше мільйона звернень надійшло за двадцять років. Зрозуміло, що таку кількість, по-перше, навіть фізично складно зберігати, а, по-друге, враховуючи те, що більшість з них була типовими (у цей період у зверненнях порушували здебільшого 10–15 основних питань), в архів не було сенсу передавати всі листи та телеграми. Там міститься тільки репрезентативна частина, решта (приблизно мільйон звернень) знищена працівниками ЦК.

Крім того, як зазначає дослідник О. Тихомиров, листи з антирадянським змістом взагалі не реєстрували, а переправляли в КДБ, МВС чи на психіатричну експертизу [351]. Однак в архіві є листи з «незручними» для влади питаннями: мовним, національним, питанням захисту довкілля в Україні. Такі звернення також розглядали працівники ЦК, на них давали відповіді. У ЦДАГО є й цікаві звернення українських громадських діячів, дисидентів, зокрема В. Чорновола [7, арк. 154–156], Т. Франка, А. Малишка, С. Параджанова, Л. Костенко, І. Драча [118], В. Стуса [126].

Крім зазначених вище описів, у ЦДАГО ми опрацьовували справи з описів №№ 31–32 – документи загального відділу ЦК Компартії України (несекретна частина). Опис № 31 хронологічно охоплює 1955–1970 рр., а опис № 32 – 1970–1991 рр., та справи, згруповані в опис № 40, – документи загального відділу ЦК Компартії України (група листів), що хронологічно охоплюють період 1945–1970 рр. З цих описів нас цікавили найбільше документи допоміжного характеру для нашого

дослідження, які більш широко висвітлили різні моменти життя людей в Україні періоду «застою».

Крім того, під час підготовки дисертаційної роботи, проводили вивчення архівних документів і в ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). У цьому архіві нас найбільше цікавив фонд № 4915 – фонд Держкомтелерадіо УРСР. У ньому зберігають листи від слухачів та глядачів радіо та телебачення. Там також є статистична інформація щодо цих звернень. У контексті нашого дослідження було цікаво порівняти тематику звернень громадян до ЦК та до Держкомтелерадіо. У листах до Держкомтелерадіо також люди зачіпають теми житла, роботи, однак часто наявні і листи з питань охорони навколишнього середовища, з питань моралі, сім'ї, виховання, роботи театрів, клубів, музеїв, бібліотек. Вивчення цього масиву джерел, на нашу думку, є цікавим напрямом для подальших наукових досліджень.

Також проводили вивчення архівних документів у Галузевому державному архіві СБ України. Зокрема, нас цікавив фонд № 10 – фонд Обліково-архівного відділу КДБ УРСР (10-й відділ). Хоч у цьому фонді немає матеріалів, що безпосередньо стосуються теми дослідження, нас, насамперед, цікавили різні довідки та інформації щодо керівників різного рівня.

Цінними для нашого дослідження є вже опубліковані збірники документів. Так, уже згадані російські вчені О. Лівшин та І. Орлов підготували збірники, у яких вони подали яскраві приклади «листів до влади». Три збірники, опубліковані в 1998, 2002 та 2003 роках, висвітлюють, відповідно, період 1917–1927 рр. [136], 1928–1939 рр. (участь у підготовці цієї публікації брав також О. Хлевнюк) [135] та 1939–1945 рр. [137]. Перші два збірники структуровані за хронологічним принципом. Перевагою публікацій є цікаві передмови та обширні бібліографії. Недоліком, на нашу думку, є відсутність супровідного авторського аналізу опублікованих матеріалів.

Третій збірник, у якому подано приклади листів воєнного періоду, структурований уже за проблемним принципом, що, безперечно, є перевагою видання. Менталітет, армійське життя, господарство, побут, військове повсякдення,

демографія, влада, репресії, злочинність та етноконфесійна політика були темами, що висвітлювали в листах і на які дослідники звернули свою увагу. На відміну від попередніх збірників, упорядники додали більше документів, що не стосуються листів безпосередньо (наприклад, дані Центрального статистичного управління Держплану СРСР про ціни на продукти, кількість жінок у певних галузях промисловості, інші документи та довідки). Ці дані дуже корисні для наочності, уявлення комплексної картини дійсності того часу.

Практично паралельно зі згаданими вище збірниками, у 1997 та 1998 роках були опубліковані збірники документів за редакцією російського дослідника А. Соколова. У першому збірнику, під назвою «Голос народа», висвітлено події 1918–1932 рр. крізь призму листів громадян [122]. У другому, під назвою «Общество и власть», – події 1930-х рр. [140]. У центрі уваги – листи, відгуки, інформаційні зведення ОДПУ/НКВС та інших органів, що розповідають про різні проблеми в житті людей, зокрема йдеться про робітників, селян, партійних і радянських керівників. Також опубліковано архівні матеріали, що відображають хід обговорення конституції 1936 року, висвітлюють «єжовщину», матеріальні труднощі, національні відносини напередодні війни. На нашу думку, важливою перевагою видання є цікавий та якісний супровідний текст і коментарі С. Журавльова і А. Соколова. У публікації використано фонди шести архівів, багато фотографій для наочності, що безперечно також є перевагою дослідження.

Збірник документів «Крестьянские истории», укладений у 2001 році С. Крюковою, стосується дореволюційної і радянської доби. Дослідниця вивчає російське село початку ХХ століття та 1920-х рр. крізь призму листів селян. У праці реконструюється селянське повсякдення завдяки листам до періодичних видань та органів влади [132].

У 2010 році опубліковано цікавий збірник «На “краю” советского общества. Социальные маргиналы как объект государственной политики. 1945–1960-е гг.». Упорядниками збірника виступили російські дослідниці О. Зубкова та Т. Жукова. У ньому подано приклади листів від осіб з інвалідністю, листів з вимогами та пропозиціями щодо боротьби з жебрацтвом, алкоголізмом тощо [138].

Наголосимо, що названі вище збірники хронологічно не охоплюють період «застою». Збірників документів, з листами громадян у період 1960-х – 1980-х рр. та якісним аналізом цих джерел, на жаль, ані в Росії, ані в Україні досі немає.

Хоч у деяких збірниках, відповідно до їхньої тематики, листи до органів влади частково представлено. Згадаймо збірник документів, опублікований у 2005 році в Москві, за редакцією В. Козлова та С. Мироненко з назвою «Крамола. Инакомыслие в СССР при Хрущёве и Брежневe 1953–1982 гг.» [131]. У збірнику опубліковано розсекречені документи Верховного суду та Прокуратури СРСР, серед них є, зокрема, і листи громадян, певною мірою невдоволених владою.

У 2009 році у Києві опубліковано збірник «Історія державної служби в Україні» [130] (керівник колективу упорядників Г. Боряк). У самому збірнику, зрозуміло, не подано прикладів звернень, однак у низці опублікованих Постанов Політбюро ЦК КПУ згадано сигнали про зловживання працівників певних установ та органів (без зазначення прізвищ), що власне і вплинуло на прийняття цих Постанов Політбюро [130, с. 630, 639].

Варто відзначити роботу О. Дворниченко – режисера-документаліста, яка вивчала життя та діяльність композитора Д. Шостаковича. Він був депутатом Верховної Ради СРСР, тому йому, як депутату, щороку надходили листи від громадян з проханнями, скаргами. Саме роботу зі зверненнями видатного композитора в період з 1966 до 1975 рр. висвітлила дослідниця [125].

Загалом, особливістю «листів до влади» є те, що їхніми адресатами були найрізноманітніші посадовці. У цьому контексті особливо відзначимо важливість для нашого дослідження публікацій мемуарів представників радянської номенклатури.

Про роботу зі зверненнями у своїх спогадах згадували А. Мікоян, М. Хрущов [151, 156], писав у своїх щоденниках А. Черняєв [158]. Про роботу з письмовими та усними зверненнями згадував Ю. Корольов – людина, яка понад 40 років пропрацювала на різних посадах у Верховній Раді СРСР [152]. Він, наприклад, писав, що підбиралися прохачі, чиї звернення можна було зразу задовольнити, вирішували це питання в інстанціях, а потім, черговий заступник Голови Верховної Ради за присутності вдячного прохача телефонував у відповідну установу чи організацію з

категоричним наказом розв'язати проблему. Таким чином абсолютно свідомо створювався міф про справедливих і душевних керівників, особливо у Москві [152, с. 40–41].

У контексті нашої роботи найбільш цінними для нас є спогади представників української радянської номенклатури періоду «застою», зокрема П. Шелеста [159]. У його мемуарах можна знайти безліч цікавих прикладів листів саме до ЦК КП України. П. Шелесту надходили як прохання отримати житло в Києві, так і, наприклад, анонімні доноси на різних діячів. Я. Погребняк [154], який, будучи секретарем ЦК КПУ з питань торгівлі, згадував у мемуарах про складні дні щомісячного особистого прийому громадян. Цікаві спомини О. Ляшка, який також відзначав складність особистого прийому, до того ж перебуваючи на посаді голови Президії ВР УРСР, особисті прийоми він проводив щотижня [151, с. 214]. О. Ляшко відзначав ефективність таких прийомів, так він зазначав, що саме на основі звернень, аналізу роботи судів і місцевих виконавчих органів Президія встановила, наприклад, що вони «не завжди забезпечували захист інтересів дітей, батьки яких були засуджені до позбавлення волі» [151, с. 214].

Помічник В. Щербицького В. Врублевський у своїх мемуарах згадував про роботу з листами-анонімками в ЦК: «Іноді в анонімках люди писали правду, боячись на місці розправи за критику. Потрібно сказати, що досвідченому оку зразу видно, де в анонімці правда, а що – вигадка та наклеп. Анонімки та скарги на перших осіб перевіряли коректно, щоб не образити людину. Зазвичай це доручали інспекторам ЦК. І деякі з них, що називається, захопившись за достовірні факти, поступово і “накручували” цілу справу, часто керуючись не стільки прозорими принципами справедливості та добра, скільки своїми шкурними кар'єристськими інтересами» [148, с. 85].

Також зазначимо, що деякі українські радянські діячі періоду «застою», уже в період незалежності, у своїх інтерв'ю згадували роботу зі зверненнями. Відзначимо, наприклад, інтерв'ю В. Гусєва, голови Київського міськвиконкому у 1968–79 рр. Він розповідав: «Голова міськвиконкому, щотижнево, нарівні з заступниками, приймав по 30 осіб з найскладніших питань. Ви ж знаєте, що таке прийом трудящих, особливо

з квартирних питань. Це потрібно було мати пекельні нерви. За весь час прийому я вів себе за принципом, це у тебе немає квартири, у тебе немає телефону, і ти повинен допомогти цій людині в межах можливого» [327, 139–140].

Повертаючись до мемуарів, варто також відзначити і мемуари адресантів, тобто людей, що зверталися до органів влади. Мова йде про дисидентів. Зокрема, у спогадах писав про свої звернення до різних інстанцій генерал П. Григоренко, відомим також є його лист до редакції журналу «Вопросы истории КПСС» [150, с. 473–481].

Звертався до органів влади і Г. Снегірьов – український письменник, дисидент. У своєму автобіографічному творі «Роман-донос» він подає текст листа до ЦК КПРС Л. Брежнєву (лист написано 8 лютого 1974 року), у якому скаржився на обшук і можливе виключення з партії та просив втрутитися [155, с. 227–230]. У цьому листі описував свої поневіряння: «Вчора я був у ЦК КП України. Заст. зав. відділом С. Бесклубенко відмовився мене вислухати, пославшись на зайнятість. Хоча я йому сказав: – Якщо ви не вислухаєте мене і не знайдете потрібним втрутитися, завтра мене виключать з партії. Це рівносильно громадянській страті. Все одно часу у нього для мене не знайшлося. В парткомісії ЦК КП України мені відмовили в прийомі» [155, с. 230]. Найвідомішим листом Г. Снегірьова є, напевно, відкритий лист уряду СРСР, у якому він заявив про вихід з радянського громадянства [155, с. 493–495].

Листи громадян, що мемуари не писали, все одно могли бути опубліковані, зокрема в періодичних виданнях. Загалом, звернення до ЦК як до вищого партійного органу влади в Україні того часу здебільшого тематично перекликаються зі зверненнями до Ради Міністрів УРСР, Уккрудпрофу, Президії Верховної Ради УРСР. У листах до газет тематика також була схожою. Просто потрібно розуміти, що тогочасні ЗМІ аж ніяк не були незалежними, а підпорядковувалися партії, працівники ЦК проводили в них перевірки. Газета «Правда Украины», наприклад, узагалі була офіційним виданням ЦК КПУ, Верховної Ради та Ради Міністрів УРСР.

Соціолог Б. Грушин виділив такі типи листів до газет: інформаційно-проблемні (повідомлення про певні факти, чи позиція читача з певних проблем); листи-відгуки (на розміщені в газеті матеріали, наприклад); прохання і скарги; листи-питання (читачі просили редакцію надати інформацію, роз'яснити); листи-анкети (відповіді на

опитування, що розміщували в газеті). Окремо згадано про «продукти так званої художньої творчості мас: вірші, проза, фотографії, малюнки» [199, с. 179–180].

Дійсно, газети отримували тисячі листів. Так, у 1978 році газета «Правда України» отримала понад 10 тисяч звернень (див. додаток А.4), на середину жовтня 1980 року газета «Молодь України» повідомляла читачів, що до редакції за поточний рік вже надійшло 57864 листи [162] (тут, щоправда, певно, йдеться про всі листи – привітання, реакції на опубліковані матеріали тощо, а не лише звернення). У газетах були рубрики, типу «Письма в “Правду Украины”», «Сигнал подтвердился» [163], «Переписка с читателями» [164], «Пошта редакції» [160]. Однак з тисяч листів тут публікували тільки те, що було потрібно редакторам та проходило цензуру.

Аналізуючи проблему «листів до влади», російські дослідники у праці «Источниковедение новейшей истории России», за редакцією А. Соколова, на прикладі листів до ЗМІ вказують на важливий момент: «Одним із способів маніпулювання громадською думкою в ЗМІ є робота з листами та відгуками. Радянська преса приділяла цьому питанню велику увагу. Багато друкованих органів населення ототожнювало з владою. Ранг видання в суспільно-політичній ієрархії визначав розміри читацької пошти. Так, газета “Правда” мала найбільшу кореспонденцію. Редакційний колектив мав змогу вибрати з неї те, що відповідало політиці партії. Після редакторської правки ці листи могли публікувати на сторінках газети. Створювався фантом “усенародної підтримки рішень партії і уряду”. Решту відкидали і, через деякий час знищували» [406, с. 251–252].

Той, хто писав у газету, звичайно ж розумів, що його лист може і не бути опублікованим. Однак і мета була іншою. Шейла Фіцпатрік вважає, що «головною метою було домогтися початку офіційного розслідування (а не оприлюднення листа), оскільки “редакція вживала заходів” (пересилала лист у відповідальні органи) і “брала справу на контроль”» [392, р.93].

Цілі підбірки листів читачів з певної проблеми переправляли з газет в ЦК КП України. Ці матеріали є у ЦДАГО, і ми їх частково використовуємо в нашому дослідженні.

Н. Козлова також зі скепсисом ставилася до опублікованих у газетах звернень. Дослідниця писала: «“Безграмотні” листи, а тим паче віршовані твори... проходять як “графоманія” і застрягають в архівних папках. До друку, як правило, потрапляють листи, які редактор вважає цікавими – факти, соціально значущі або сенсаційні, найгучніші “крики душі”. Для публікації їх правлять, редагують, розставляють коми. У результаті вони втрачають якості автентичності, а значить, і значну частку інтересу для дослідника» [242, с. 82].

Зрештою, для підготовки дисертаційної роботи використовували довідково-статистичні видання та різні юридичні документи – нормативно-правові акти, що регулювали право громадян на звернення в період «застою», що, безумовно, розширило наші уявлення про проблематику.

Отже, опрацьована джерельна база, за умови використання її в комплексі з уже введеними до наукового обігу джерелами, науковою літературою з проблеми, дає змогу повністю розкрити тему, ґрунтовно проаналізувати відображення дійсності радянського періоду в таких документах, як звернення громадян.

1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження

Звернення громадян – багатовимірне явище. Цей масив джерел має кілька рівнів інформативності, саме тому теоретичним підґрунтям дисертаційної роботи були праці не тільки провідних фахівців історичної думки, а й соціологів, юристів, філологів.

Відповідно до теми дисертації, ми розглядали звернення як джерело до вивчення соціальної історії і крізь призму звернень вивчали радянську дійсність. Тому першорядним для нас стало питання понятійно-категоріального апарату в цій тематичній ніші. Ключовими є поняття «дійсності», точніше «радянської дійсності» та «звернення громадян».

Загалом «дійсність», згідно з Великим тлумачним словником сучасної української мови, – 1) Те, що насправді існує або існувало; реальність. 2) Об’єктивний світ в усій його різноманітності [434].

Що стосується власне поняття «радянська дійсність», то в радянський час його використовували як ідеологічне та пропагандистське кліше, його нав'язували радянською пропагандою і воно мало означати наявну форму життя й діяльності громадян СРСР.

Радянська пропаганда ідеалізувала заведений у СРСР суспільно-політичний лад та використовувала кліше «радянська дійсність», «радянський спосіб життя» протиставляючи їх, зокрема, такому ідеологічному кліше, як «американський спосіб життя». З переходом в інше соціальне, культурне, політичне середовище цей термін втратив своє початкове значення.

На думку російської дослідниці Н. Смоліної, «радянська дійсність – унікальне утворення, зі специфічними рисами, несхожими ні на яку іншу дійсність» [330]. Радянська дійсність та тоталітарні режими, за її словами, постають як ідеократія: «Головна властивість природи ідеократії полягає у створенні “ідеологічної” людини, для якої ці ідеї стають початком, що конструює свідомість» [330].

На нашу думку, поняття «радянська дійсність» та «радянське повсякдення» лежать у одному концептуальному полі і є практично тотожними. Через вивчення повсякдення сприймається дійсність, тому саме поняття «радянська дійсність» точніше характеризує тему нашого дослідження.

Приймаючи визначення Н. Смоліної, ми пропонуємо розширити цей термін. Отже, «радянська дійсність» – це унікальна сукупність соціально-економічних, соціально-культурних, політичних умов, особливостей життя, характерних саме для радянських громадян. Цей термін має також і суспільно-політичний аспект, і, знову ж таки, означає, передусім, належність саме до Радянського Союзу.

Що стосується терміна «звернення громадян», то він також пройшов певну еволюцію. Насамперед варто відзначити, що в перші десятиліття існування радянської влади в нормативно-правових актах, назвах установ активно використовували термін «скарга» (наприклад, Бюро скарг). Зрозуміло, що не всі листи «до влади» були скаргами, і цим терміном не було можливо описати всю тематику звернень. Тому в різних радянських нормативно-правових актах поступово

почали все частіше використовувати формулювання «листи, скарги і заяви» або «скарги, заяви і пропозиції», намагаючись так окреслювати окремі категорії звернень.

З часом термін «звернення громадян» замінив термін «скарга», ніби увібравши останній в себе. Саме термін «звернення громадян» фігурує в сучасному українському законодавстві (наприклад, у 1996 році було прийнято Закон України «Про звернення громадян»), право на звернення закріплене в Конституції та органічно замінило собою тотожне право скарги.

Термін «звернення громадян», за словами дослідниці Г. Котляревської, охоплює «звернення тільки однієї категорії суб'єктів (громадян) лише до однієї категорії адресатів (органів влади)» [459]. Тому тут треба мати на увазі не будь-які звернення взагалі, а тільки ті з них, які спричинені потребою спілкування громадян із суб'єктами влади. За формою такі звернення поділяють на усні та письмові. Ураховуючи це, вчена запропонувала свою авторську дефініцію, з якою ми абсолютно погоджуємося: «Звернення громадян до органів влади – це спосіб ініціювання громадянами в усній або письмовій формі їхнього спілкування з органами державної влади чи місцевого самоврядування, посадовими особами цих органів для задоволення інтересів громадян шляхом владного розв'язання певних питань суспільного, державного, колективного чи особистого життя, що передбачає відповідне реагування цих органів і посадових осіб на звернення та відповідь на нього» [459].

Г. Котляревська також запропонувала власну класифікацію звернень. Замість поділу на скарги, заяви і пропозиції вона пропонує поділ звернень за змістом, виокремлюючи п'ять категорій: «пропозиції, зауваження, повідомлення, клопотання, скарги», що, на її думку: «дає змогу більш чітко визначити особливості правового регулювання окремих категорій звернень з погляду їх належності до звернень публічного або приватного характеру» [459].

Російський історик В. Кабанов, вивчаючи питання звернень, запропонував такий поділ: «а. прохання; б. скарги; в. інформативні листи; г. листи, в яких викривають і критикують дії окремих посадових осіб і установ; д. пропозиції і проекти; е. умовно кажучи, “філософські листи”, тобто листи-роздуми про розуміння

автором тих чи інших теоретичних положень, ситуацій у галузі політики, економіки, у сфері духовного життя; ж. вітальні листи; з. доноси» [407, с. 643].

У рамках нашого дослідження, хоч питання класифікації турбує нас опосередковано, однак, вважаємо за доцільне погодитися з думкою українського історика В. Крупини, який вважає звернення громадян «узагальненою назвою скарг, заяв, доносів, інформацій до відома тощо, оскільки чітку грань між ними провести практично неможливо, адже один і той самий лист міг містити як викривальні факти (тобто виступати скаргою або доносом), так і раціональну пропозицію (бути заявою)» [265, с. 201].

Обов'язково потрібно усвідомлювати, що ми вивчаємо лише ті листи, які були збережені працівниками органів влади, і інформацію щодо роботи з листами, підготовлену теж ними. Наприклад, аналізуючи пошту «Крестьянской газеты» 1930-х рр., російські вчені А. Соколов та С. Журавльов вказують, що «є підозра, що збереглися не всі листи, а лише ті, котрим працівники редакції з певних причин приділили увагу. Про це свідчить, зокрема те, що порівняно з двадцятими роками і тематика листів, і склад авторів значно вужчий» [140, с. 9].

Ускладнює класифікацію також те, що звернення громадян упродовж усього радянського часу видозмінювалися як тематично, так і змістовно.

Порівнюючи, наприклад, зі сталінським періодом, деякі теми, зокрема зловживання владою, незаконні звільнення, житлове питання, залишилися актуальними і в 1960–80-ті рр. Однак французький вчений Франсуа-Ксав'є Нерар, що вивчав це питання, подавав приклад тематики звернень у «Горьківську комуну», куди надходили скарги на «перегини» під час колективізації, незаконні вилучення й інші дії фінансових органів, погане радіомовлення [297, с. 366]. Такі теми в період «застою» взагалі не порушували в листах. Російська вчена О. Зубкова, яка досліджувала повоєнний період 1945–1953 рр., відзначала, що серед звернень до Верховної Ради СРСР у другій половині 1940-х рр. на другому місці за кількістю, після листів з трудових питань, були клопотання військовослужбовців про демобілізацію, влаштування на роботу, навчання (20–30 тисяч листів щорічно). В окремі роки такі звернення становили чверть усіх письмових звернень до Приймальні

голови Президії ВР СРСР [224, с. 173–174]. У період «застою», зрозуміло, таких листів уже не було. Зміну тематики ми частково прослідкували і в досліджуваній період, але це, усе ж, більше зміна акцентів.

Така категорія звернень, як листи-доноси, у радянському суспільстві також еволюціонувала. За словами вченого А. Соколова, у перші роки існування радянської влади вони частіше мали публічний характер і адресність. За його словами, це узгоджувалося з курсом на відкрите обговорення наявних проблем і недоліків в радянському суспільстві. Однак за «сигналами знизу» слідував розбір того, наскільки повідомлені факти відповідають дійсності, а це вже могло зашкодити різним людям, зокрема й самим адресантам. Як зазначає А. Соколов, саме з цих причин з року в рік і зростала кількість листів-анонімок [406, с. 355–369].

І дійсно, на прикладі звернень до ЦК КП України, ми можемо стверджувати, що більшість звернень зі скаргами на керівництво в період «застою» були анонімками, а їх розгляд часто не мав публічного характеру.

Через багатогранність, багатосхаровість звернень як історичного джерела кожен дослідник може досліджувати те, що найбільше цікавить саме його. І. Утехін через звернення вивчав особливості радянської мови, Н. Козлова, М. Клінова – особливості «людини маси», відображення в тексті культурних схем та поведінкових моделей, стилістику звернень, О. Тихомиров – історію емоцій тощо. Праці всіх цих учених стали для нас неоціненним теоретичним підґрунтям дослідження.

О. Лівшин, І. Орлов, О. Хлевнюк, опрацювавши значний емпіричний матеріал, вийшли на широкі теоретичні узагальнення. Ураховуючи, що таке джерело, як звернення, може бути не дуже точним, учені у своїх працях почали додавати статистику, офіційні довідки влади, намагалися максимально зібрати все, щоб забезпечити репрезентативність джерельної бази, а значить – її адекватність.

За визначенням російських дослідників О. Лівшина та І. Орлова, звернення є «фактором двох порядків, тобто формою владної взаємодії, такого своєрідного владного контракту, асиметричної комунікації між державою і людьми» [227]. Учені стверджують, що прохач мав певну обмежену владу над тією людиною, чи тією інституцією, куди він звертався тому, що певною мірою мав змогу ними

маніпулювати. Тобто, використовуючи певні прийоми, певну мову (самоідентифікацію, рольову самоідентифікацію), люди використовували певні маски, певні ролі. Дослідники наголошують, що спілкування з владою має багато прихованих смислів: «там є мова лестощів, і мова погроз, тобто коли люди лестять владі, це не значить, що вони люблять чи схвалюють – їм щось потрібно» [227].

Німецький дослідник Альф Людтке ввів до наукової дискусії концепт «Eigensinn» – упертість, норовливість (російською – своенравие). За словами німецької дослідниці Юлії Обертрайс, цим він називає «своєрідну реакцію на політику, що йде зверху, і своєрідне тлумачення індивідуумом світу, що його оточує. Норовливість може підтримувати владу, а може й обмежувати її. Вона стоїть між “владою” і “опором”, які в історії повсякдення тривалий час розглядали як взаємовиключні один одного полюси. Під час диктатур норовливість і сприяння режиму часто виявляються дуже близькими один до одного, як дві сторони однієї медалі» [301, с. 6].

Концепцію «життєвого середовища», «живого світу» (Lebenswelt), запропоновану німецьким вченим Рудольфом Фірхаусом, можна розглядати як точку перетину між культурною історією та історією повсякдення. Учений вважає, що «життєве середовище – це сприйнята дійсність, дійсність, така, як вона сприймається. Lebenswelt – це створена суспільством, оформлена культурою і символічно витлумачена дійсність. Вона піддається змінам, є історичною» [301, с. 10–11].

Концепцію Рудольфа Фірхауса у своїх працях використовували, наприклад, німецькі дослідниці Сюзана Шаттенберг [376] та Катаріна Кухер [269]. Остання вважає, що мова йде про реконструкцію не тільки «дійсності факту, який досягається на конкретних прикладах», – а й водночас, – «соціального і культурного контексту, схильного до постійних змін, які фіксуються у внутрішній структурі предмета дослідження» [269, 20–21].

Про особливості відображення дійсності саме крізь призму звернень говорили чимало вчених. Н. Козлова писала про те, що «дослідження симптоматики життєвої реальності за цими текстами становить особливе завдання, і яка саме реальність відображається в цьому дзеркалі “на великій дорозі” – розмова особлива» [242, с. 80].

М. Клінова відзначає, що, звісно, звернення населення до органів влади «становлять інтерес як повідомлення про певну подію, суб'єктивне (більш чи менш точне) відображення реальності», але «увага дослідника повсякдення зосереджується не стільки на тому, що сталося, а на тому, як оповідає про подію агент...» [235].

Також, за словами вченої, робота зі скаргами в руслі вивчення повсякдення спрямована радше на «виявлення типізованих мотивацій і поведінкових конструктів, ніж на культивування унікального, вимагаючи опрацювання значного масиву джерел, кожен з яких привносить окремий штрих у реконструкцію характерної для заданого часу і простору мотиваційно-поведінкової моделі» [235].

Методологічною основою нашої роботи став міждисциплінарний підхід, оскільки тематика нашого дослідження, як вже зазначено вище, тісно переплітається як з дослідженнями суміжних дисциплін – культурологією, соціологією, психологією, так і з різними відгалуженнями соціальної історії. Дослідження у цих напрямках стали для нас важливим теоретичним підґрунтям.

Комплексний підхід дав змогу вивчати об'єкт та предмет дослідження у загальній сукупності змінних умов їхнього існування, зокрема дослідити таке явище як звернення громадян. Системний підхід дозволив поглянути на проблему звернень як на об'єктивне явище радянської дійсності, явище взаємопов'язаних та взаємообумовлених частин: юридичних, соціально-економічних, культурних, матеріальних, що становлять єдине ціле. Конкретно-історичний підхід дозволяє усвідомити радянську дійсність як неповторне явище, демонструє її унікальність, водночас, підкреслює важливість процесу її виникнення й розвитку.

Для підготовки нашого дисертаційного дослідження залучено ті методи, які дали змогу дослідити предмет та об'єкт дослідження, розв'язати поставлені завдання.

Основу наукового інструментарію роботи становить комплекс загальнонаукових, міждисциплінарних, спеціально-наукових (загальноісторичних) та джерелознавчих методів.

З метою з'ясування поставлених завдань використано загальнонаукові методи аналізу й синтезу, індукції й дедукції, аналогії й порівняння, класифікації й

типологізації, які й забезпечили формулювання основних теоретичних положень, висновків і узагальнень.

Методи аналізу та синтезу дозволили узагальнити емпіричну інформацію, одержану під час роботи з джерелами, вивчити складові предмета дослідження та сформувати загальну картину. Методи індукції та дедукції допомогли логічно впорядкувати отримані висновки. Методи аналогії та порівняння дали змогу виявити подібності та розбіжності суспільного життя, відображені у зверненнях протягом періоду «застою». Методи класифікації та типологізації допомогли виявити найбільш характерні для досліджуваного періоду теми звернень та згрупувати їх за подібними та відмінними рисами.

Міждисциплінарні статистичний і математичний методи використовували для аналізу даних про надходження листів і телеграм, дали змогу систематизувати ці дані, адже у ЦДАГО є документи, що мають надзвичайну історичну цінність – акти ревізійних комісій, статистичні довідки, записки, інформації, підготовлені працівниками загального відділу ЦК з приводу звернень громадян, у яких детально підраховано кількість листів, що надійшла, їх тематика тощо. Ці документи ми широко використовуємо, вводимо до наукового обігу. Статистичний метод у підготовці нашої дисертації використовували з метою виявлення конкретних характеристик і тенденцій розвитку, він був одним з основних методів дослідження, дав змогу в динаміці прослідкувати кількісні характеристики листів і телеграм громадян до ЦК (тематику, зріз за областями, кількість анонімних, повторних, колективних звернень тощо).

Порівняльно-правовий метод дав змогу поглибити уявлення про різні аспекти формулювання поняття конституційного права на звернення до органів влади. У нашому дослідженні ми також активно використовуємо ілюстративний метод задля наочності наведених тез.

Із спеціально-наукових методів, історико-генетичний метод дозволив розглянути соціально-економічні, соціально-культурні та політичні процеси періоду «застою» в їхньому розвитку, установити причинно-наслідковий зв'язок цих процесів з кількістю та тематикою звернень.

Історико-типологічний метод дав змогу як виокремити окремі сфери суспільного життя, відображені у зверненнях, так і побачити їхній взаємозв'язок, а також виокремити відмінні стадії їхнього існування. Виділивши часто вживані ознаки, ми змогли ідентифікувати елементи, на яких найбільше зосереджувалися адресанти. Наприклад, під час вивчення звернень з питань житла було з'ясовано, що найчастіше люди зверталися з проханнями поліпшити житлові умови, а не отримати хоча б будь-яке житло; під час дослідження скарг на керівництво вдалося чітко згрупувати, на які саме категорії працівників приходило найбільше скарг і з якими звинуваченнями тощо.

Використання історико-порівняльного методу, який дозволяє з'ясувати «сутність явищ, що вивчаються, за подібністю та відмінністю властивих їм якостей» [238, с. 187], дало змогу виокремити специфічні особливості певних сфер суспільного життя протягом періоду «застою», а також попередньо порівняти тематику звернень громадян до ЦК та до інших установ та організацій – Ради Міністрів УСРС, Президії Верховної Ради, Уккранпрофу, Держкомтелерадіо, газет, що буде цінним для подальших наукових досліджень з проблеми.

Використання джерелознавчих методів: виявлення, відбору, групування та класифікації, текстологічної критики – стали обов'язковою умовою проведення якісного дослідження.

Отже, завдяки застосованому методологічному комплексу ми змогли дослідити сфери суспільного життя, відображені у зверненнях, зробити відповідні висновки та аргументувати положення, що виносяться на захист.

Висновки до розділу 1.

Огляд історіографії вказує на те, що нині як українська, так і зарубіжна фахова наукова література засвідчує постійний підвищений інтерес дослідників до джерел особового походження. Зокрема, мова йде про таке, з одного боку, малодосліджене, з іншого – надзвичайно інформативне джерело, як звернення громадян. Нині не лише історики, а й інші дослідники – юристи, соціологи, психологи, враховуючи багатогранність цього джерела, вивчають звернення з різних кутів зору. Серед

дослідників-істориків виділяються російські вчені О. Лівшин і І. Орлов, які декілька десятиліть поспіль працюють над цією темою, публікують архівні матеріали, вводячи їх до наукового обігу. Цінними також були для нас роботи дослідників Н. Козлової, А. Соколова, М. Клінової, О. Тихомирова та інших учених. Їх праці стали важливим практичним і теоретичним підґрунтям нашого дослідження.

На основі аналізу історіографії робимо висновок, що звернення до органів влади УРСР і відображення радянської дійсності в цих зверненнях, досі не стали предметом спеціального комплексного дослідження.

Під час підготовки дисертації використовували опубліковані збірники документів, мемуари, періодику. Однак основний пласт використаних матеріалів становлять писемні джерела, зокрема основою джерельної бази дослідження стали документи з фонду № 1 ЦДАГО України – фонду ЦК Комуністичної партії України. Також використовували документи з фондів ЦДАВО України, Галузевого державного архіву СБ України. Відзначимо, що в цих архівах відклався значний пласт документів як партійно-державного, так і особового походження, що безпосередньо стосуються теми нашого дослідження.

За видовими ознаками у структурі джерельної бази дослідження можна виокремити дві групи неопублікованих (архівних) джерел: діловодна документація та статистичні документи; епістолярні джерела та інші джерела особового походження. Більшість архівних матеріалів уперше залучена до наукового обігу. Визначено, що наявна джерельна база є належною для опрацювання обраної теми, вона є достатньо репрезентативною, що забезпечило досягнення зазначеної мети, розв'язання поставлених завдань, формування конкретних висновків та узагальнень.

На нашу думку, обрана методологія дослідження є оптимальною для повного розкриття теми дослідження з таким рівнем кількості джерел та їх репрезентативністю. Висвітлення проблеми звернень спонукало вдатися до міждисциплінарного підходу. Використання широкого спектру методологічних прийомів дозволило зробити дослідження більш цілісним та всебічним. Використані методи вважаємо ефективними для реконструкції компонентів радянської дійсності, відображених у зверненнях громадян до ЦК КПУ у період «застою».

РОЗДІЛ 2.

ЗВЕРНЕННЯ ГРОМАДЯН ДО РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ

2.1. Генезис інституції права скарги та його соціальне й нормативно-правове регулювання в СРСР та УРСР

Написання «листів до влади», до того ж масове, – характерна особливість радянського суспільства, радянської дійсності. Це соціальне явище виникло внаслідок існування особливої соціально-економічної організації суспільних відносин, стало прямим їх породженням та складником.

З перших років існування радянської влади до різних органів, газет, політичних діячів надходили листи від громадян. Протягом 1920–1930-х рр. влада намагалася контролювати і регулювати цей процес, водночас заохочуючи людей до «діалогу». Однак розвиток суспільних відносин, сама їх організація вимагала не обмежуватися лише соціальним регулюванням, а й впроваджувати правове регулювання інституту звернень. Як відзначає дослідниця О. Гольцова, «у становленні соціального регулювання найбільш суттєвим фактором є виникнення нормативного регулювання, яке дає змогу запровадити єдиний, безперервно діючий порядок у суспільних відносинах, підпорядкувати поведінку людей загальним і однаковим умовам, продиктованим вимогами економіки, влади, ідеології, усього соціального життя» [194, с. 53].

Фактично нормативно-правове регулювання інституту звернень відбувалося постійно. З'являлися, зникали й перейменовувалися органи, що займалися зверненнями, у повоєнний період цей процес триває. Постійно з'являлися нові нормативно-правові акти, їх змінювали, доповнювали, адже «право... ставить завдання пошуку оптимальних варіантів сполучення правових форм впливу з регулятивними можливостями інших соціальних норм...» [194, с. 56].

Дійсно, право працює не самотійно, а в комплексі з іншими засобами соціального регулювання – мораллю, звичаями, однак лише право забезпечене

державною підтримкою – державним примусом [194]. Саме тому настільки важлива роль саме правового регулювання, на яке ми звернемо особливу увагу.

У юриспруденції інститут звернень громадян належить до компетенції адміністративної галузі права. Основне завдання адміністративної юстиції – захист прав, свобод та інтересів у сфері публічно-правових відносин [262, с. 15].

Як було сказано вище, радянська влада в довоєнний період активно бралася за розв’язання проблеми організації та регулювання інституту звернень. З одного боку, радянське керівництво вдавалося до вдосконалення порядку прийому та розгляду скарг, але з іншого – не бажало ставити під контроль громадськості свою діяльність та її результати.

У повоєнний період чинний інститут звернень продовжував удосконалюватися, часто зазнавав змін, з’являлися нові органи. Наприклад, 4 травня 1954 року було створено Центральну комісію і місцеві комісії з перегляду справ засуджених за «контрреволюційні злочини», що перебували в таборах, колоніях, тюрмах і на засланні на поселенні (комісію очолив Генеральний прокурор СРСР Р. Руденко) [420]. На виконання Постанови ЦК КПРС Президія ЦК КП України створила республіканську комісію, якій доручили відслідковувати реабілітаційні процеси в республіці [293, с. 10]. Власне ці комісії, як Центральна, так і республіканська, виникли, зокрема, як наслідок величезного потоку «заяв і скарг засуджених та їхніх родичів з приводу перегляду раніше порушених кримінальних справ, у яких вказували на невідповідність між мірою покарання і вчиненим злочином» [411, с. 133].

Можемо стверджувати, що саме в повоєнний період «...аналіз звернень населення став важливою державною функцією...» [411, с. 135]. Інститут звернень був предметом зацікавлення на найвищому рівні. У 1958 році було прийнято Постанову ЦК КПРС «Про серйозні недоліки в розгляді листів, скарг і заяв трудящих» [319, с. 35].

Що стосується органів державного контролю, до компетенції яких належав і контроль роботи зі зверненнями, то в 1957 році було створено Комісію радянського контролю Ради Міністрів СРСР (до цього статус органів держконтролю був вищий,

адже існувало Міністерство державного контролю). Планували, що «...комісія роботи буде вести спільно з місцевими... органами і буде залучати їх, зокрема, і до розгляду листів» [411, с. 134–135]. Аналогічні зміни були і в УРСР. Постановою Ради Міністрів УРСР від 13 лютого 1958 р. № 128 створено Комісію радянського контролю Ради Міністрів Української РСР. Новостворений орган очолив О. Стоянцев.

Як зазначає російський дослідник С. Кабашов, «недоліком організації інституту звернень у 1960-ті рр. було те, що Комісія радянського контролю Ради Міністрів СРСР не мала своєї “вертикалі”. Самостійність республіканських комісій у питаннях державного контролю призводила до відособленості та унеможлиблювала вироблення єдиної форми і методів роботи» [411, с. 135].

У наступні роки цей орган зазнавав постійних реорганізацій/перейменувань, а в Україні дублювали ці реформи. У 1961 році Комісію було реорганізовано в Комісію державного контролю Ради Міністрів СРСР [411, с. 136]. Рада Міністрів УРСР продублювала це рішення, прийнявши 30 листопада 1961 року Постанову № 1627 «Про затвердження Положення про Комісію державного контролю Ради Міністрів УРСР».

У листопаді 1962 року створено Комітет партійно-державного контролю ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР. Його структурною одиницею в Україні став Комітет партійно-державного контролю Ради міністрів Української РСР і ЦК КП України, головою якого в грудні 1962 року було призначено І. Грушецького. У компетенції новоствореного органу перебував і контроль роботи зі зверненнями.

За три роки, у грудні 1965 року, відбулася нова реорганізація, а фактично – перейменування на Комітет народного контролю при Раді Міністрів СРСР. У Комітеті і далі розглядали звернення громадян, зокрема у відділі скарг [411, с. 137]. Уже з такою назвою Комітет проіснував до 1990 року, коли було створено Контрольну палату СРСР. В Україні перейменування звичайно ж було продубльовано. Верховна Рада УРСР створила Комітет народного контролю Української РСР, а його Голова належав до складу Уряду УРСР, про що зазначено, зокрема, у Законі «Про Раду Міністрів Української РСР» № 4157-ІХ від 19 грудня 1978 року.

Як відзначає дослідник С. Кабашов, «Згідно з Положенням про органи народного контролю в СРСР, затвердженим спільною Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 19 грудня 1968 року, на них покладали контроль за дотриманням посадовцями радянських законів під час розгляду пропозицій, скарг і заяв громадян...» [411, с. 137].

Щодо самого механізму надсилання та розгляду «листів до влади», у другій половині 1960-х стало очевидним, що законодавство, яке його регулює, є застарілим, не досконалим і його потрібно переглядати. У серпні 1967 року ухвалено Постанову ЦК КПРС «Про поліпшення роботи щодо розгляду листів і організації прийому трудящих». У цьому документі зазначено, що «листи громадян є однією з важливих форм укріплення та розширення зв'язку партії з народом, участі населення в управлінні державними справами, засобом висловлення суспільної думки, джерелом інформації про життя країни» [421].

Постанова стала основою для ухвалення дуже важливого документу – Указу Президії Верховної Ради СРСР від 12 квітня 1968 року № 2534-VII «Про порядок розгляду пропозицій, заяв та скарг громадян» [418] (редакції від 04.03.1980 року № 1662-X [418] та від 02.02.1988 року № 8422-XI [416]). Окремим рішенням Верховної Ради СРСР Указу було надано силу закону [424, с. 237].

Указ став помітною віхою в організації інституту звернень. Зокрема «окрім поняття “скарга”, вперше прямо закріплено такі види звернень, як “заява” і “пропозиція”» [411, с. 137].

О. Мирошниченко пише: «Указ зобов'язував усі державні та громадські органи забезпечувати належні умови для здійснення права громадян звертатися з пропозиціями, заявами та скаргами в письмовій або усній формі. Основний зміст цього документа полягав у тому, що пропозиції та заяви громадян мали не лише приймати, але й обов'язково розглядати відповідні посадові особи, які зобов'язані давати на них відповіді та вживати належних заходів» [290, с. 442]. Також було передбачено, що посадовці під час розгляду пропозицій, заяв та скарг зобов'язані «своєчасно виявляти та усувати причини, що породжують порушення прав та

інтересів громадян, що охороняються законом» [418]. Ця норма закріпилася і в подальших документах.

Однак були і певні недоліки, зокрема: «в Указі була відсутня норма, яка була у Постанові Президії ЦВК від 14 грудня 1935 року “Про положення справ з розбором скарг трудящих”, яка передбачала, що питання зі скарги вважали закритим лише після фактичного виконання прийнятого щодо цього рішення» [411, с. 139].

За дванадцять років 4 березня 1980 року ухвалено нову редакцію Указу з низкою змін до тексту. Зокрема, доповнено статтю № 11. Початково ця стаття фактично прирівнювала до звернень до органів влади «пропозиції, заяви і скарги громадян, що надходять з редакцій газет і журналів, а також виступи та інші опубліковані у пресі матеріали, пов’язані з їх розв’язанням...» [418]. У новій редакції перелік ЗМІ розширили: «з редакцій газет, журналів, телебачення, радіо та інших засобів масової інформації...» [418], що, без сумніву, було позитивним нововведенням.

Отже, органи влади в Україні в добу «застою» у своїй роботі зі зверненнями безпосередньо керувалися загальними нормативними актами всесоюзного значення – Постановою ЦК КПРС від 29 серпня 1967 року «Про поліпшення роботи щодо розгляду листів і організації особистого прийому трудящих», Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про порядок розгляду пропозицій, заяв і скарг громадян».

Порядок роботи зі зверненнями в ЦК КП України звичайно також визначався зазначеними вище документами, а всю роботу з листами в апараті ЦК проводили відповідно до Інструкції ЦК КПРС з діловодства в ЦК Компартій союзних республік, крайкомах і обкомах партії [27, арк. 6]. Інструкція ЦК КПРС щодо несекретного діловодства від 4 жовтня 1966 року допомогла партійним комітетам і первинним партійним організаціям упорядкувати роботу з листами.

Постановою Ради Міністрів УРСР № 362 від 31 липня 1975 року затверджено «Приблизну інструкцію з діловодства в міністерствах та відомствах УРСР та виконкомах місцевих Рад депутатів трудящих», яка, зокрема, регулювала і роботу зі зверненнями [423]. Це був важливий документ, адже загальносоюзних інструкцій з цього питання на той час ще не існувало.

ЦК КПРС постійно прагнув удосконалювати роботу зі зверненнями. На грудневому пленумі 1973 року вимагали «уважного ставлення до потреб і запитів трудящих». 28 квітня 1976 року ухвалено Постанову ЦК КПРС «Про подальше вдосконалення роботи з листами трудящих у світлі рішень XXV з'їзду КПРС». У Постанові зазначено, що листи «мають важливе суспільно-політичне значення як одна з форм зв'язку партії з масами» і багато пропозицій від населення враховують у практичній діяльності керівних органів. У Постанові також закликали боротися з формалізмом під час розгляду звернень, ввести в практику роботи систематичний комплексний розгляд листів, активніше враховувати пропозиції та побажання громадян, розглядати листи в термін не більше місяця та своєчасно повідомляти авторів листів про результати розгляду [160, с. 1].

У середині травня 1976 року ЦК КП України прийняв Постанову «Про заходи щодо організації виконання Постанови ЦК КПРС “Про подальше вдосконалення роботи з листами трудящих у світлі рішень XXV з'їзду КПРС”» [42, арк. 178–179].

У 1981 році, після чергового з'їзду партії, ухвалено нову Постанову «Про заходи щодо подальшого поліпшення роботи з листами і пропозиціями трудящих у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС» (від 31 березня 1981 року), у якій знову наголошено, що уважне ставлення до листів громадян – борг кожного партійця.

У 1977 році прийнято нову Конституцію Радянського Союзу. У статті 49 зазначено, що громадяни мають право «вносити в державні органи і громадські організації пропозиції щодо поліпшення їхньої діяльності, критикувати недоліки в роботі», а стаття 58 проголошувала, що «громадяни СРСР мають право оскаржити дії посадових осіб, державних і суспільних органів. Скарги мають бути розглянуті в порядку і в строки, встановлені законом» [413].

Ці статті продубльовано і в Конституції УРСР. Так, у статті 47 Конституції Української РСР 1978 року вказано, що громадянин «має право вносити в державні органи і громадські організації пропозиції про поліпшення їхньої діяльності, критикувати недоліки в роботі. Службові особи зобов'язані у встановлені строки розглядати пропозиції та заяви громадян». А в статті 56 вказано, що «громадяни

мають право оскаржити дії службових осіб, державних і громадських органів. Скарги мають бути розглянуті в порядку і в строки, встановлені законом» [414].

Загалом радянська нормативна база у сфері звернень населення ставила за мету поліпшення діяльності державних органів і громадських організацій, і взагалі законодавче введення громадських організацій до складу адресатів звернень, без сумніву, також було позитивним моментом. Однак загалом радянське законодавство у царині звернень громадян, попри чисельну кількість нормативно-правових актів, було доволі фрагментарним: «...численність, строкатість і відома розрізненість юридичних актів, що становлять правову базу інституту скарги, пробіли у законодавстві...», як характеризував С. Кабашов [411, с. 141].

Усе ж таки, за безвідповідальне ставлення до перевірки листів посадовця могли притягнути до суворої партійної відповідальності чи навіть звільнити з посади. Наприклад, саме за це у 1978 році було звільнено другого секретаря Київського обкому партії Сущенка [67, арк. 17].

12 квітня 1979 року ухвалено Постанову Ради Міністрів Української РСР № 182 «Про додаткові заходи по дальшому поліпшенню роботи з листами і організації особистого прийому трудящих» [426]. 29 серпня 1980 року на засіданні Пленуму Верховного Суду СРСР ухвалено Постанову № 4 «Про застосування судами законодавства про відповідальність посадових осіб за порушення порядку розгляду пропозицій, заяв, скарг громадян та переслідування за критику».

У наступному 1981 році Прокурор Української РСР Ф. Глух подав до ЦК КП України доповідну записку про роботу органів прокуратури щодо здійснення нагляду за дотриманням законів про порядок розгляду листів, скарг і заяв громадян. Він відзначив, що «всього за 9 місяців 1981 року з питання дотримання законодавства про порядок розгляду скарг та заяв проведено 4,3 тис. перевірок, за результатами яких опротестовано понад 280 незаконних правових актів, внесено 2,3 тис. подань. За матеріалами прокурорів близько 1,4 тис. посадовців притягнуто до дисциплінарної відповідальності. Щодо злісних порушників порушено кримінальні справи» [80, арк. 134].

Прокурор подав цікаві приклади. Зокрема він відзначив, що в Донецькій області начальник житлово-експлуатаційної контори № 4 Горлівського міськжитлоуправління Говор «систематично допускав факти формально-бюрократичного ставлення до розгляду скарг і заяв, що породжувало їх обґрунтовані звернення до вищих органів». Проти Говора прокуратура порушила кримінальну справу, вироком суду його було засуджено до одного року виправних робіт. У цій же області «начальник Тельманівського комбінату комунальних підприємств Ганжерлі чимало скарг взагалі не розглядав, відповіді на них не давав... Ганжерлі було засуджено до одного року позбавлення волі умовно» [80, арк. 134].

Що стосується діловодства, «Комітетом СРСР з науки і техніки, Державним комітетом СРСР зі стандартів та Головним архівним управлінням при Раді Міністрів СРСР розроблено “Типове положення про ведення діловодства щодо звернень, заяв і скарг громадян” № 463/162/298, яке затверджено 30 листопада 1981 року. Цей документ уперше в Радянському Союзі встановив єдині загальносоюзні правила ведення діловодства щодо звернень громадян» [411, с. 142].

Постановою Ради Міністрів УРСР № 210 від 27 квітня 1982 року затверджено окрему «Інструкції по веденню діловодства по пропозиціях, заявах і скаргах громадян у республіканських міністерствах і відомствах УРСР, виконкомах місцевих Рад народних депутатів, на підпорядкованих їм підприємствах, в установах і організаціях» [427].

Також відзначимо, що у 1988 році востаннє відредаговано Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про порядок розгляду пропозицій, заяв та скарг громадян». Доповнено статтю № 1 такою частиною: «Письмове звернення громадянина має бути ним підписане із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові й містити, крім викладеного змісту пропозиції, заяви чи скарги, також дані про місце його проживання, роботи чи навчання. Звернення, що не містить цих даних, вважається анонімним та розгляду не підлягає» [416].

Значним унеском уже в розвиток адміністративної юстиції стало прийняття в 1980 році Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік, а в 1984 році – Кодексу УРСР про адміністративні правопорушення. Цими актами закріплено право

громадян на оскарження в суді винесених управлінцями постанов про притягнення до адміністративної відповідальності та встановлений порядок подання і розгляду відповідних скарг [307, с. 109].

Також варто згадати, що існували і спеціалізовані правила звернень громадян у рамках, наприклад, карного судочинства тощо.

Зрештою, на нашу думку, треба згадати важливий момент: джерелами, що мали регулювати право на звернення в Радянській Україні, були і міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України, завдяки чому вони стали частиною законодавства України. Серед таких документів, зокрема, можна назвати Загальну декларацію прав людини, яка була прийнята і проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року та закріпила право всіх людей на звернення та рівний захист законом, ефективне поновлення в правах компетентним судом [405].

Також право на звернення було прямо закріплене в Статуті КПРС: «Член партії має право: звертатися з питаннями, заявами та пропозиціями в будь-яку партійну інстанцію, аж до ЦК КПРС, і вимагати відповідь по суті своєї справи [433, с. 12].

Отже, право на звернення закріплено як у загальносоюзному законодавстві, так і окремо в законодавстві УРСР, та, як зазначає О. Мирошниченко, «закріплення права на звернення на рівні Конституції стало проявом прагнення до розвитку цього інституту, зокрема до наповнення юридичним змістом відповідних гарантій реалізації наданих прав і свобод» [290, с. 441].

2.2. Організація роботи ЦК Компартії України з листами громадян у 1965–1985 рр.

До 1966 року в ЦК зі зверненнями громадян працювали співробітники особливого сектору. У 1966 році особливий сектор перейменовано на загальний відділ ЦК КП України, робота з листами залишилася одним з функціональних обов'язків його працівників. З 1947 року завідувачем особливого сектору ЦК КП України був О. Однороманенко, після перейменування він продовжував очолювати тепер уже загальний відділ ЦК аж до виходу на пенсію влітку 1972 року. Відзначимо, що на початку травня 1972 року П. Шелеста зняли з посади першого секретаря ЦК

КП України. Не можемо з упевненістю стверджувати, що вихід на пенсію Однороманенка був пов'язаний зі звільненням Шелеста, однак, так чи інакше, з 1972 року завідувачем загального відділу ЦК КП України став П. Мусієнко, який залишався на цій посаді аж до 1989 року. Звернення опрацьовували безпосередньо співробітники сектору листів загального відділу ЦК.

В організації роботи з листами у ЦК при О. Однороманенку і при П. Мусієнку (фактично при П. Шелесті і при В. Щербицькому) були як спільні моменти, так і певні відмінності. Не беручи до уваги тематику звернень, спробуємо проаналізувати кожен з цих двох окремо взятих періодів з погляду саме організації роботи працівників ЦК, контенту звітів, які вони готували за підсумками роботи з листами.

Отже, насамперед можемо визначити, що в другій половині 1960-х – першій половині 1970-х рр. у звітних документах основними були дані щодо відомств, куди працівники ЦК пересилали отримані листи. Вони рахували, яку кількість звернень опрацьовано в партійних комітетах, яку в міністерствах, яку у відділах ЦК та яку в інших організаціях. Могли окремо підраховувати кількість пересланих листів у Парткомісію (зазвичай ця цифра становила до 2% звернень). Ці дані були основними, однак цифри спеціально не оформлювали в таблиці, а просто вказували в тексті звітних документів (див. додаток А.1).

Після 1972 року справа змінюється. Дані щодо відомств також продовжують підраховувати, але вже детальніше: з 1975 року окремо підраховували кількість пересланих листів в обкоми і Київський міськком, та окремо в міськкоми і райкоми партії. Однак, крім цього, у звітних документах з'являються й інші пункти, які більше розширюють уявлення про звернення громадян: підраховують групові, повторні, анонімні звернення; зазначають, у скількох взятих на контроль листах підтверджено вказані в них факти, скільки прохань задоволено і так далі. Усі дані оформлюють у таблиці.

Упродовж усього двадцятирічного досліджуваного періоду підраховували, скільки листів і заяв було розглянуто кожним з відділів ЦК. На кінець 1960-х – початок 1970-х підраховували, в яких відділах розглянуто найбільшу кількість звернень. Наприклад, на 1965 рік відділ адміністративних органів розглянув 25%

листів (2332 листи з 9435 розісланих на розгляд у відділи), відділ організаційно-партійної роботи – 20% (1892), відділ науки і культури – 11% (1027), сільськогосподарський відділ – 10% (919), відділ будівництва і міського господарства – 7,5% (718) [4, арк. 192]. Пізніше, з 1973 року, підраховували кількість листів уже за всіма відділами, дані почали зводити в окремі таблиці. У відділі науки та навчальних закладів розглядали найбільшу кількість листів. Також багато листів розглядала Парткомісія.

Щороку протягом усього періоду «застою» про частину найбільш важливих листів, заяв і скарг доповідали секретарям ЦК КП України, з деякими знайомили членів і кандидатів у члени Політбюро, щодо ряду листів Секретаріат ЦК КП України ухвалював відповідні рішення. Багато листів перевіряли безпосередньо на місцях.

Для працівників робота в секторі листів була надзвичайно складною. На початку 1970 року О. Однороманенко звернувся до П. Шелеста з листом, у якому він проаналізував роботу ЦК зі зверненнями [15, арк. 2–4].

О. Однороманенко повідомляв, що «відповідно до наявних штатів загального відділу ЦК КП України на розгляді листів і заяв працює 3 відповідальні і 7 технічних працівників. До відповідальних працівників належать завідувач сектору листів і заяв, завідувач приймальні відвідувачів та інструктор, який здійснює контроль за розглядом листів і заяв, спрямованих на виконання до відділів ЦК, у партійні, радянські, господарські і інші організації. Три технічні працівники ведуть довідкову і контрольну картотеки, архівне господарство, займаються прийомом і відправкою кореспонденції в різні організації» [15, арк. 2].

Чотири технічні секретарі, із зарплатою 85 карбованців на місяць, виконують складну роботу: «читають листи і заяви, ведуть їх облік, заповнюючи відповідні картки, визначають, кому направити заяви на розгляд, заготовляють супровідні листи і повідомлення заявникам» [15, арк. 2].

О. Однороманенко скаржився, що через те, що «в секторі листів апарат невеликий, і переважно складається з технічних працівників, не можливо належно організувати вивчення та узагальнення листів і заяв за характером, з яких областей вони надходять, причини, які їх породжують. За наявних штатів не можливо

збільшити кількість листів, взятих на контроль, простежити за тим, як листи й заяви розглядають на місцях, вивчити причини появи повторних звернень» [15, арк. 3].

З метою поліпшення роботи з листами і заявами, що надходять до ЦК КП України, О. Однороманенко просив П. Шелеста «порушити перед ЦК КПРС клопотання про додаткове виділення загальному відділу ЦК КП України 2-х штатних посад інструкторів, а також за рахунок наявних 5 штатних посад технічних секретарів ввести 5 посад референтів з листів, встановивши їм ставки зарплати в межах 120–140 карбованців на місяць» [15, арк. 3].

Наприкінці листа він повідомив П. Шелеста, що аналогічну роботу з листами в апараті Ради Міністрів УРСР «ведуть працівники, які належать до категорії відповідальних працівників – референти зі ставкою заробітної плати 180 карбованців на місяць» [15, арк. 4].

Однак, і надалі робота в секторі листів для працівників залишалася надзвичайно складною. У своїх мемуарах про роботу сектору згадує В. Врублевський – багаторічний помічник В. Щербицького. Зокрема він пише: «Важливу функцію інформування керівництва виконував також сектор листів. Щорічно їх надходило кілька десятків тисяч. У цьому секторі працювали досвідчені референти. Кожному листу прилаштовували “ноги” – про найбільш важливі доповідали керівництву, їх брали на контроль, інші – направляли з відповідними резолюціями у виконавчі органи і на місця. Періодично складали аналітичні огляди, що давало повну картину динаміки і найбільш характерних тенденцій. Праця ця була нелегкою. Адже до ЦК зазвичай писали люди, зневірені добитися чогось на місцях. Багато горя і образ містилося в цих людських посланнях. Навіть загартовані працівники апарату довго цього не витримували – в кімнатах, де працювали референти сектору, часто відчувався запах валокордину» [148, с. 97].

За словами В. Врублевського, складною була робота і в приймальні ЦК. «Сюди зі своїми бідами приїжджали люди з усіх кінців республіки: вони вірили, що ЦК допоможе. Я знав кілька завідувачів приймальні, всі вони закінчували однаково – інфарктом. Легше стало, коли, за вказівкою В. В., щодня став чергувати в приймальні хто-небудь із завідувачів відділами ЦК. Якщо було потрібно, до прийому залучали

секретарів ЦК, у виняткових ситуаціях відвідувачів, і не тільки комуністів, приймав особисто Щербицький. Таких випадків, правда, було небагато, зазвичай рішення доручали ухвалювати його помічникам» [148, с. 97].

Найбільш важливі заяви та звернення перебували на особливому контролі, деякі спрямовували на розгляд з резолюціями секретарів ЦК КП України. Наприклад, у 1971 році з 12478 листів, надісланих на розгляд відділам ЦК, контролювали розгляд 3712 листів, 657 з них були з резолюціями секретарів ЦК КП України [19, арк. 2].

Часто працівники ЦК виїжджали на місця для розгляду питань, порушених у зверненнях. Наприклад, у 1979 році працівники апарату ЦК Компартії України розглянули з контролем 6208 листів, зокрема перевірили з виїздом на місце 1003 звернення [66, арк. 111].

Відповідні відділи ЦК за наслідками роботи приймали доповідні записки. Прямим наслідком аналізу листів був розгляд питань та ухвалення відповідних постанов Політбюро та Секретаріатом ЦК. Це є прямим свідченням ефективності інституту звернень, безпосереднього впливу громадян на ухвалення рішень органами влади, хоч, звичайно, силу такого впливу і не потрібно переоцінювати.

Постанови щодо результатів перевірки листів ухвалювали і до 1972 року. Однак їхню кількість та зміст уже після 1972 року чітко фіксували у звітних документах (див. додаток Б.). Їх приймали щорічно, і збереження цих даних в архівах дає дослідникам змогу розширити свої уявлення з соціальної історії України. Деякі з постанов мали на меті зробити життя населення кращим, розв'язати порушені ними питання, а деякі є яскравими прикладами того, як політики використовували звернення під час зведення рахунків один з одним чи в боротьбі за владу в той час.

У 1972 році одна з 14 постанов, прийнятих ЦК КП України, стосувалася, наприклад, відомого історика Ф. Шевченка, зокрема «Про результати перевірки заяв про неправильну поведінку директора Інституту археології АН УРСР Шевченка і нездорову обстановку в колективі інституту» [22, арк. 34]. У наступному 1973 році прийнято постанови «Про перекирчування партійних принципів у роботі і негідну поведінку колишнього першого секретаря Одеського обкому Компартії України Синиці» [28, арк. 19], «Про недоліки в роботі і негідну поведінку директора

видавництва «Веселка» Якубенка» [28, арк. 20]; у 1976 році – «Про зловживання службовим становищем заступником міністра зв'язку УРСР Кукурузою» [44, арк. 17]; у 1983 році – «Про факти зловживань службовим становищем, допущені міністром охорони здоров'я УРСР Романенко» [94, арк. 12]. Прийняття всіх цих постанов було прямим наслідком розгляду листів, фактично доносів (не важливо, правдиві вони були чи ні) з приводу діяльності цих осіб.

Зверненням громадян у ЦК традиційно приділяли значну увагу. У 1973 році Ревізійна комісія Компартії України, перевіривши якість розгляду «листів, заяв і скарг трудящих» у відділах ЦК, високо оцінила проведену роботу та зробила висновок, що їй приділяють багато уваги. Так, наприклад, відзначено, що «у сільськогосподарському відділі за ходом, якістю та термінами розгляду листів і заяв встановлено систематичний контроль. Щокварталу у відділі аналізують стан справ з розглядом листів у розрізі секторів. Періодично це питання обговорюють на виробничих нарадах, виносять на розгляд партійних зборів, партбюро і профбюро» [32, арк. 13].

24–26 квітня 1973 року в Києві відбулася важлива подія – нарада працівників обкомів Компартії України, Київського міськкому і райкомів партії м. Києва, що займалися питаннями роботи з листами і організацією прийому громадян. З боку ЦК КП України на зборах були присутні завідувач загального відділу ЦК КП України П. Мусієнко, завідувачка сектору листів загального відділу А. Красковська, інструктор, референти й техсекретарі.

Основні доповіді виголошувалися 25 квітня, коли виступали А. Красковська та представники від ряду обкомів. Основною метою наради був обмін досвідом та уніфікація роботи зі зверненнями.

У своїй доповіді, яка мала назву «Про стан і заходи поліпшення роботи з розгляду листів трудящих в партійних комітетах», А. Красковська розповіла про організацію роботи з листами у ЦК, і саме завдяки цій доповіді ми можемо детально відстежити порядок роботи зі зверненнями, який, власне, визначався вже згаданими Постановою ЦК КПРС від 29 серпня 1967 року «Про поліпшення роботи з розгляду листів і організації прийому трудящих та іншими партійними рішеннями щодо цього

питання» і Указом Президії Верховної Ради СРСР від 12 квітня 1968 року «Про порядок розгляду пропозицій, заяв і скарг громадян», а роботу проводили відповідно до Інструкції ЦК КПРС з діловодства в ЦК компартій союзних республік, крайкомах і обкомах партії [27, арк. 5–6].

Отже, процес виглядав так: листи, що надходили на адресу ЦК, реєстрували і оформлювали в секторі листів загального відділу ЦК. Після отримання на кожен лист заповнювали реєстраційну картку в одному, двох або трьох екземплярах залежно від того, кому направляли листа і чи брали його на контроль. Потім «відповідно до змісту, звернення спрямовували на розгляд до відділів ЦК, республіканських організацій і відомств, місцевих партійних, радянських чи господарських органів. Як правило, листи читали в день їх надходження» [27, арк. 7].

Під час оформлення працівники сектора приділяли особливу увагу тим листам, скаргам і заявам, у яких люди «порушували питання державного значення, подавали факти порушення соціалістичної законності, обмеження прав громадян, факти, що компрометували керівних працівників» [27, арк. 7]. Такі листи брали на контроль, про найбільш важливі з них доповідали секретарям ЦК.

«Основну картотеку на всі листи, скарги та заяви вели за областями. Картки розташовували в алфавітному порядку за прізвищами авторів і за роками. Окремо вели облік листів без підпису, групових, повторних листів, листів на ім'я секретарів ЦК КП України і листів, пересланих з ЦК КПРС. Особливу увагу приділяли повторним листам, значну частину саме повторних звернень брали на контроль» [27, арк. 7].

Також відповідний контроль працівники сектору здійснювали за своєчасним і якісним розглядом листів з найбільш важливих питань. Для цього на всі контрольні листи в секторі вели картотеку окремо за областями, міністерствами, відомствами і відділами ЦК. Особливо виділяли картки на контрольні листи з ЦК КПРС, а також на листи з резолюціями секретарів ЦК. «Працівники сектору систематично, за тиждень до закінчення терміну виконання, у письмовій формі нагадували виконавцям про терміни розгляду ними контрольних листів» [27, арк. 8].

«Сектор проводив велику роботу з листами, що повернулися від виконавців після розгляду. Відповіді приймали, реєстрували, вели їх облік окремо за областями і республіканськими організаціями. Перед тим, як лист потрапляв на зберігання в архів, матеріали щодо нього вивчали. Якщо відповідь на лист була вичерпною і відповідала встановленим вимогам, лист з відповіддю направляли в архів. Якщо ж довідка не висвітлювала всіх питань, порушених автором листа, або автору не було подано необхідних роз'яснень, або ж відповідь була написана формально з обіцянками “буде зроблено”, “дано вказівку”, “доручено розглянути” і так далі, такі довідки разом з листами заявників сектор повертав виконавцям на додатковий розгляд» [27, арк. 8].

Відзначимо, що ці заходи мали цілком утилітарну мету: сектор прагнув запобігти додатковому потоку повторних листів. Однак подібні відписки все-таки не були рідкістю і траплялися щороку. Наприклад, лише в 1978 році 272 повідомлення, що надійшли з результатами розгляду листів, через те, що в них не вказано про рішення щодо всіх поставлених заявниками питань, були повернуті виконавцям [60, арк. 97].

Сектор листів, крім піврічних та щорічних довідок, готував щомісячні довідки щодо листів, що надходять. У цих довідках усі дані подавали порівняно з минулими відповідними періодами. Про «цей звіт доповідали секретарям ЦК, і його розсилали відділам ЦК для відповідного реагування» [27, арк. 8]. Крім щомісячної довідки, сектор періодично інформував секретарів ЦК з окремих найбільш важливих питань, які порушували в листах.

Також велику роботу з розгляду звернень, адресованих ЦК КП України, проводили відділи ЦК. Їм направляли листи, у яких порушували питання, пов'язані з діяльністю підприємств та установ, якими вони займалися. Наприклад, у 1971 році відділи ЦК розглянули понад 9 тисяч листів, або 22,8% від загальної кількості отриманих ЦК письмових звернень [27, арк. 9]. Велику кількість листів розглядали працівники відділів ЦК безпосередньо на місцях.

За підсумками перевірок відділами деяких листів, Політбюро, Секретаріат ЦК могли, за потребою, ухвалити постанови.

Що стосується усних звернень, у ЦК КП України була організована довідкова приймальня відвідувачів, куди і зверталися «трудолюбці республіки» з усними заявами. «З питань, які вимагали спеціального кваліфікованого розгляду, працівник довідкової приймальні за попередньою домовленістю, направляв відвідувача до відповідного відділу ЦК, або ж запрошував працівника відділу для бесіди із заявником у приміщенні приймальні. Працівники відділів ЦК КП України під час прийому відвідувачів, давали їм відповіді на поставлені питання, надавали належну допомогу у розв'язанні прохань. За потреби від відвідувача приймали заяву у письмовій формі, яку потім направляли на розгляд до відповідних органів» [27, арк. 11]. Так усне звернення ставало письмовим. «Щомісяця працівник довідкової приймальні готував інформацію про кількість і характер усних заяв, з якими зверталися відвідувачі до приймальні ЦК КП України» [27, арк. 11].

Однак, звичайно, не завжди все ідеально і чітко виконували. Наприклад, у 1972 році з 8102 контрольних листів – 1211 розглянули з порушенням встановленого терміну. Людський фактор ніхто не скасовував. Як зазначала у своїй доповіді А. Красковська, «траплялися випадки, коли працівники апарату партійних і радянських органів в областях допускали недбалість або просто безвідповідально ставилися до контрольних листів, надісланих їм на розгляд» [27, арк.14]. У ЦК надходило багато відповідей, у яких не висвітлювали повністю всі питання, зазначені заявниками у своїх листах, не вказували, чи повідомлено автору про результати розгляду його листа, хоч це треба було робити в обов'язковому порядку. Надходило багато відповідей на контрольні листи з партійних і радянських органів з формальними відписками. Як вже було зазначено, такі відповіді повертали назад. У 1972 році сектор, за словами Красковської, повернув організаціям 108 таких відповідей [27, арк.18].

У своїй доповіді вона подала один цікавий приклад. На початку 1972 року в ЦК КП України надійшла заява персонального пенсіонера місцевого значення Болдирєва, з м. Вовчанськ Харківської області. У листі чоловік просив про призначення йому персональної пенсії республіканського значення. Про лист було повідомлено секретарю ЦК і з його резолюцією переправлено Харківському облвиконкому. У

своїй відповіді 4 лютого 1972 року облвиконком повідомив, що Вовчанська райрада вважає, що підстав для збільшення розміру пенсії немає. Але до цієї відповіді не було прикладено текст резолюції секретаря ЦК і у відповіді не було вказано, що Болдиреву повідомлено про результати розгляду його листа. З такими зауваженнями працівники сектора листів ЦК повернули цей лист і відповідь назад Харківському облвиконкому.

Через місяць, на початку березня 1972 року, облвиконком вислав ЦК КП України необхідні документи і на цей раз уже з іншою відповіддю, у якій повідомляли, що Болдиреву, згідно з рішенням облвиконкому від 7 лютого 1972 року, з 1 березня збільшено розмір пенсії з 60 до 75 карбованців на місяць. Тобто, за словами Красковської, сам «факт повернення сектором документів для правильного їх оформлення, змусив уважно розібратися з проханням пенсіонера і вплинув уже на позитивне розв'язання його питання» [27, арк.18].

На нараді в Києві відзначали, що деякі парткоми мало розглядають листи власними силами, а допускають велике пересилання заяв і скарг на місця, часто без установлення контролю за їх виконанням, а часом навіть направляють листи тим, на кого скаржаться. Було також чимало випадків, коли відповіді на листи надходили в ЦК не від тих, кому доручали розгляд, а з підвідомчих їм організацій. У ЦК прагнули уникнути таких недоліків. Сектор листів своїм головним завданням визначав організацію роз'яснювальної роботи серед населення щодо радянського законодавства з житлових, трудових, судово-правових питань, тобто з тих питань, з якими громадяни найбільше зверталися до центральних органів, хоч і зазначали, що ці питання «можуть і мають розв'язувати на місцях» [27, арк. 19–21].

Також важливо відзначити, що через те, що з областей до Києва щороку надсилали звіти про роботу зі зверненнями, на нараді у Києві було прийнято рішення про затвердження єдиної форми звітності обкомів партії перед ЦК КП України з розгляду листів, адресованих партійним комітетам області. Ця форма (див. додаток А.2) та список інструкторів загальних відділів на початку серпня 1973 року була розіслана в обкоми партії.

У планах сектору листів загального відділу ЦК на 1974 рік було визначено: щомісяця інформувати ЦК про хід розгляду листів, а також прийом громадян,

періодично готувати інформації ЦК Компартії України щодо найбільш важливих і характерних питань, які порушували люди у своїх листах і під час відвідування довідкової приймальні, матеріали за 1969 рік мали бути передані до архіву. Завідувач сектору А. Красковська мала двічі на рік звітувати про роботу з листами, що надійшли до ЦК (на початку року за минулий рік і в середині року за перше півріччя поточного року). Надалі сектор листів працював саме за такою схемою роботи [33, арк. 5, 15, 22, 32].

І до, і після наради значна частина листів і телеграм надходила до ЦК на ім'я першого секретаря Компартії – спочатку П. Шелеста, потім В. Щербицького. Наприклад, у 1974 році з 44801 листа 27251 був на ім'я В. Щербицького. З них депутатських було 906, адресованих «особисто» – 2014.

Цікаво, що з понад ніж 27 тисяч листів В. Щербицький був повідомлений про 83 звернення, з них – 43 листи про недоліки в роботі і зловживання керівників; 27 – про поліпшення житлових умов; 4 – про недоліки в роботі колективів театрів. З деякими листами, за вказівкою В. Щербицького, було ознайомлено членів і кандидатів у члени Політбюро і секретарів ЦК Компартії України [34, арк. 20].

Для порівняння відзначимо, що протягом цього ж таки 1974 року секретарям ЦК КП України доповіли про 2160 листів [34, арк.197].

В. Щербицькому окремо доповідали про кількість листів, які адресували йому як депутату Верховної Ради СРСР і депутату Верховної Ради УРСР. Наприклад, за першу половину 1976 року на його ім'я надійшло 319 листів [45, арк. 90].

Відзначимо, що до ЦК КП України щороку надходила інформація про кількість та тематику звернень і до інших вищих органів влади. Ці дані аналізували, підсумовували. У ЦК комплексний аналіз листів проводили щомісяця. Кожне півріччя загальний відділ звітував у Москву в ЦК КПРС про зміст листів, що надійшли до ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР і Уккрадпрофу [60, арк. 1а].

Працівники ЦК також аналізували та перевіряли роботу з листами в партійних, радянських, господарських та профспілкових організаціях, парткомах, редакціях газет та журналів. Наприклад, у 1975 році було вивчено стан справ з розглядом листів

і організацією особистого прийому в Одеській обласній та Дніпропетровській міській партійних організаціях. Досвід роботи останньої було узагальнено й опубліковано в «Інформаційному бюлетені» [39, арк.13]. У 1976 році члени ревізійної комісії КПУ перевіряли роботу редакцій республіканських газет і журналів з листами, заявами і пропозиціями. Зокрема, це були такі видання, як «Радянська Україна», «Правда Украины», «Рабочая газета», «Сільські вісті», «Коммунист Украины» і деякі інші [42, арк. 186].

Отже, на середину 1970-х рр. уже цілком сформувався порядок роботи зі зверненнями. Він відповідав вимогам Інструкції ЦК КПРС з цього питання. Контроль вели за листами та скаргами, розглянутими загальним відділом ЦК, також загальний відділ здійснював контроль за листами, переданими іншим відділам. Він же проводив і аналіз звернень. Для цього було розроблено спеціальний перелік питань, яких громадяни торкалися в листах. Приймали також усні заяви, зміст яких фіксували в окремих картках. Відділ контролював і надавав допомогу в роботі з листами на місцях. Він мав у своєму розпорядженні дані про те, де, коли і як саме розглядали питання, пов'язані з листами в обкомах, міськкомах.

Робота з листами і скаргами, з урахуванням їхньої великої кількості, була складною і відповідальною, вимагала усебічних знань хоча б з найбільш поширених питань, що порушували громадяни. З цією метою з працівниками сектору листів навіть проводили заняття з підвищення їхнього ділового та професійного рівня [42, арк. 191].

Як уже було зазначено, у ЦК Компартії України працювала довідкова приймальня відвідувачів, куди щодня зверталися чимало громадян (див. додаток А.7). Наприклад, у 1975 році в довідковій приймальні було прийнято понад 5 тисяч осіб. Для приймальні було встановлено тільки одну посаду – завідувача приймальні.

Через «велике навантаження, потребу проведення перевірок і надання допомоги в організації прийому громадян у партійних, радянських і господарських органах республіки» секретар ЦК КП України І. Соколов у 1976 році навіть просив ЦК КПРС установити в загальному відділі ЦК КПУ «додатково одну посаду інструктора для роботи в довідковій приймальні» [41, арк. 91].

На початку 1984 року завідувач приймальні відвідувачів ЦК КП України В. Ненько повідомляв ЦК про результати роботи приймальні. Він доповідав, що «за 1983 рік було прийнято 9770 відвідувачів... Відвідувачів, зокрема, приймали і в групах. Загалом було прийнято 145 груп від 3-х до 70-ти відвідувачів у групі (загалом у групах було прийнято 791 відвідувача)... Повторно приймальною відвідали 1172 людини (12%)... З ознаками психічних захворювань – 312 осіб (3,2%)» [94, арк. 29–31].

Найбільш важливі усні звернення брали на контроль. Цікаво відзначити, що частину з них брали на усний контроль, тобто коли по телефону доручали тому чи іншому органу на місці розібратися з конкретним питанням і про результати поінформувати ЦК. У 1983 році з 2205 взятих на контроль усних звернень 207, або 9,4%, було взято на усний контроль [94, арк. 40].

На кінець 1970-х рр. кількість письмових звернень, що надходили до ЦК, значно зросла. Для розгляду листів працівники загального відділу змушені були постійно залишатися на роботі у вечірній час і навіть у вихідні, зокрема в суботу. Однак, і при цьому на понеділок, як правило, залишалось до 400 листів і заяв, які треба було прочитати, оформити і направити на виконання. З огляду на все це, для забезпечення більш оперативного розгляду кожного листа, у 1978 році секретар ЦК І. Соколов просив секретаря ЦК КПРС К. Черненка «позитивно розглянути питання про виділення загальному відділу ЦК Компартії України трьох штатних посад референта» [54, арк. 29].

У серпні 1979 року з загального відділу ЦК В. Щербицькому було направлено пропозиції, які мали оптимізувати роботу відділу [66, арк. 47–48]. Зокрема загальний відділ пропонував:

1. Збільшити з 50% до 75–80% число контрольних листів.
2. Усі звернення «інвалідів та учасників війни, ветеранів праці, а також повідомлення про факти безгосподарності, порушення державної і трудової дисципліни, зловживання, використання службового становища в корисливих цілях керівними працівниками мають розглядати секретарі ЦК Компартії України або, за їхнім дорученням, особисто завідувачі відділів ЦК. Листи та усні заяви, що

стосуються керівників республіканських і обласних організацій розглядають тільки секретарі ЦК або, за їхнім дорученням, партійна комісія при ЦК Компартії України і інспектори ЦК» [66, арк. 47].

3. Збільшити кількість прийомних днів та годин, щоб приймати більше відвідувачів.

4. «Відповіді на листи, що направляються в ЦК Компартії України, мають підписувати перший секретар партійного комітету, керівник радянського, господарського та іншого органу, а за їхньої відсутності – відповідно другий секретар, перший заступник.

5. Загальному відділу ЦК у щомісячній «Довідці про кількість і характер звернень трудящих в ЦК Компартії України» окремо відображати кількість листів, що надійшли від інвалідів Великої Вітчизняної війни, учасників Великої Вітчизняної війни, ветеранів праці.

6. Для прискорення розгляду листів і заяв трудящих, за потреби, виділяти на допомогу загальному відділу ЦК Компартії України по одному відповідальному працівнику зі всіх відділів ЦК на 3–6 місяців» [66, арк. 47–48].

Нам не відомо, чи точно В. Щербицький прийняв ці пропозиції. Однак схоже на те, що все-таки пропозиції відділу були схвалені, адже саме з цього часу відомості про листи від учасників війни, осіб з інвалідністю внаслідок війни, ветеранів праці з'являються у звітах та довідках загального відділу ЦК. Навіть більше, у січні 1980 року П. Мусієнко та завідувач відділу організаційно-партійної роботи ЦК Г. Крючков повідомляли, що «відповідно до вказівки В. В. Щербицького, всі листи інвалідів і ветеранів війни, членів сімей загиблих воїнів, ветеранів праці розглядали секретарі ЦК КП України. Розв'язання порушених у них питань береться на контроль... Такий же порядок розгляду листів подібного змісту встановлено в Президії Верховної Ради УРСР і Раді Міністрів УРСР» [66, арк. 19, 21].

Отже, станом на 1979 рік роботу, пов'язану з контролем, аналізом листів і результатами їх розгляду, перевіркою стану справ на місцях, здійснювали «завідувач сектором і два інструктори сектора листів загального відділу ЦК. У довідковій приймальні відвідувачів ЦК особистий прийом громадян вели два інструктори

сектора листів і, відповідно до графіку, завідувачі відділів ЦК Компартії України. Усього в секторі листів працювало чотири інструктори. Крім того, 9 референтів читали й оформлювали листи, що надходили, 3 технічні секретарі здійснювали ведення архіву, канцелярії, довідкової картотеки» [66, арк. 120].

Щодо діловодства у відділі, то насамперед відзначимо, що облік листів, їх розгляд здійснювали відповідно до Інструкції ЦК КПРС з ведення діловодства [71, арк. 6], яке на той-таки 1979 рік здійснювали в такий спосіб: «референти реєстрували листи, що надходили до ЦК за відповідними картками, на першій сторінці листа ставили реєстраційний штамп з проставлянням на ньому вхідного номера і дати надходження. У разі потреби складали анотації на окремі листи» [66, арк. 160].

Зареєстровані та розглянуті референтами листи і заяви впорядковували для відправки виконавцям: «для відділів ЦК вручали кур'єрам або технічним секретарям; для відправки обкомам партії, облвиконкомам, організаціям по м. Києву під розпис у картках вручали експедиції загального відділу; листи іншим адресатам, а також листи з резолюціями секретарів ЦК конвертували в VI секторі і за реєстром передавали експедиції III сектору загального відділу. Вели щоденний облік листів, прочитаних референтами, ураховуючи відправку відповідей на листи в ЦК КПРС, газету «Правда». Листи, що надходили на ім'я секретарів ЦК як депутатів Верховної Ради СРСР і УРСР, фіксували на окремих картках, усі ці листи брали на контроль» [66, арк. 161–162].

У першій половині 1980-х рр. щороку до ЦК надходило 55–60 тисяч звернень, що було значно більше, ніж у попередні періоди. На початку січня 1981 року секретар ЦК І. Соколов знову просив дозволу збільшити штат загального відділу ЦК. Він звертався до ЦК КПРС з проханням встановити в загальному відділі «додатково посади консультанта, інструктора, двох референтів і двох технічних секретарів» [75, арк. 1]. І. Соколов повідомляв, що «за останні роки обсяг роботи з листами значно збільшився, ведеться велика аналітична робота з вивчення причин, що породжують письмові та усні звернення» [75, арк. 1].

Крім того, секретар ЦК просив установити «додатково в протокольному секторі та секторі перевірки виконання документів і доручень по одній посаді інструктора,

друкарки й експедитора для загального відділу і перетворити в цьому відділі стенографістку в старшу стенографістку і три посади ротаторщиків – в операторів розмножувальних машин» [75, арк. 1].

У 1984 році робота загального відділу ЦК знову зазнала вдосконалення. З метою конкретизації роботи з перевірки та контролю листи почали ділити за категоріями: «інформативні листи, листи-пропозиції, листи-прохання, листи-скарги», а також було «введено облік багаторазових звернень, які раніше враховували в повторних листах і, в основному, були не обґрунтовані» [94, арк. 46–47].

На середину 1980-х щорічна звітна таблиця, яку готували в загальному відділі ЦК КПУ, складалася з 5 інформаційних блоків: 1) щодо самих листів (скільки надіслано з ЦК КПРС, скільки анонімних, групових, повторних, скільки від ветеранів); 2) щодо того, куди ці листи пересилали (парткоми, відділи ЦК, міністерства); 3) відомості щодо контрольних листів (у скількох зверненнях підтвердили вказані у них факти і скільки прохань задоволено); 4) щодо усних звернень (скільки і ким прийнято відвідувачів); 5) щодо кількості апеляцій і заяв про зняття партійних стягнень.

У наступній частині таблиці подавали інформацію щодо характеру листів (скарги, пропозиції, прохання, інформації) та щодо тематики звернень. Готували також таблицю про надходження, взяття на контроль, розгляд листів у відділах ЦК. І готували довідку про кількість розглянутих листів і прийнятих відвідувачів секретарями ЦК КПУ.

Отже, протягом 1960–1980-х рр. робота з листами в загальному відділі ЦК КПУ постійно оптимізувалася, а точніше – бюрократизувалася, що логічно вписується в постійні спроби вдосконалення нормативно-правового регулювання інституту звернень. Протягом періоду «застою» перші серйозні зміни відбулися в 1973–1974 рр., зокрема суттєво на оптимізацію роботи з листами вплинула нарада працівників обкомів Компартії України, Київського міськкому і райкомів партії м. Києва, наслідком якої стала розробка єдиної форми звітності для усіх обкомів – звітної таблиці щодо отриманих звернень, яку вони мали щороку пересилати до ЦК КПУ, та визначено, що загальний відділ ЦК КПУ має щороку двічі – за перше півріччя

і загалом за рік – готувати звітні таблиці щодо звернень громадян, що надійшли до ЦК КП України. Загальний відділ ЦК КПУ почав працювати за такою схемою, а ці звітні таблиці, що нині зберігаються в ЦДАГО, використано в нашому дисертаційному дослідженні.

Робота загального відділу зазнала незначних змін у середині 1980-х: листи, що надійшли, почали ділити за категоріями та вдосконалили звітну таблицю. Робота зі зверненнями була складною, протягом 1960–1980-х рр. декілька разів порушували питання про залучення додаткових співробітників у сектор листів і підвищення заробітної плати.

2.3. Кількісно-якісні характеристики звернень громадян до ЦК КП України

Як було встановлено, у загальному відділі ЦК Компартії України щомісяця проводили комплексний аналіз листів. Також щопівріччя загальний відділ звітував про характер і зміст листів, що надійшли, до усіх «керівних органів республіки». Щороку в січні зводили дані за весь попередній рік і загальну інформацію передавали в ЦК КПРС.

Так, наприклад, у 1978 році до всіх керівних органів республіки разом надійшло 96754 листи (див. додаток А.3). Значна кількість громадян зверталася з усними зверненнями. Зокрема, у 1976 році до ЦК Компартії України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР та Уккрудпрофу 33407 відвідувачів звернулися усно [51, арк. 6].

Крім того, Президією Верховної Ради УРСР у 1978 році було отримано 3878 заяв про визнання підпільно-партизанської діяльності в роки війни та 45057 прохань про помилування [60, арк. 17]. Таку величезну кількість прохань про помилування Президія Верховної Ради отримувала щороку.

Однак, крім вищих керівних органів, листи та телеграми надходили до міністерств, газет, інших установ. Виникає запитання, скільки ж усього звернень надходило від громадян щороку? У ЦДАГО зберігається цікавий документ – «Довідка про надходження листів і заяв трудящих, прийом громадян у ЦК Компартії України,

Президії Верховної Ради УРСР, Раді Міністрів УРСР, Уккрудпрофі, у міністерствах та відомствах республіки у 1978 році» [60, арк. 188–193]. Згідно з цим документом, до 109 державних установ за 1978 рік надійшло 382590 листів і телеграм. Ще 160286 осіб зверталися усно (див. додаток А.4).

Чимало громадян писали звернення до обкомів, райкомів, міськкомів партії. Наприклад, у 1976 році до партійних комітетів республіки (не враховуючи ЦК Компартії України) надійшло 323060 листів (у 1975 році кількість була приблизно такою ж – 311080 листів) [51, арк. 6].

Звичайно, з року в рік ці показники різнилися, однак вони дають нам змогу побачити загальні масштаби «листів до влади» в період «застою». Здебільшого досить скрупульозно вели підрахунок звернень до усіх владних органів, навіть районного рівня. У ЦДАГО збегігаються довідки про кількість та характер звернень у різні роки до Кабінету Міністрів, Президії Верховної Ради, Уккрудпрофу, різноманітних міністерств та відомств, обкомів партії і так далі. Підрахунок кількості звернень, через специфічність цих документів, міг бути не зовсім точним, адже, наприклад, одна людина могла надсилати свої листи/телеграми одночасно в декілька відомств та по кілька разів, у одному зверненні могли одночасно порушувати декілька різних питань, тобто одне й те ж звернення могло бути одночасно і скаргою, і проханням, і доносом.

Звернення безпосередньо до ЦК Компартії України посідали значне місце серед загальної кількості письмових звернень – приблизно 50 тисяч з 700 тисяч, тобто близько 15% (за даними на середину 1970-х рр.). Протягом усього періоду «застою» до Центрального Комітету Компартії України щорічно надходило 40–60 тисяч листів і телеграм. ЦК КП України був органом, який отримував найбільше письмових звернень порівняно з усіма іншими центральними установами та відомствами республіки. Наприклад, до ЦК КПРС у 1982 році з усього Радянського Союзу надійшло 668000 листів і телеграм [89, арк. 16].

Часто люди зверталися до ЦК КП України з питань, які могли і мали бути розв'язані на місцях, але вони, минаючи районні, міські та обласні організації, писали безпосередньо у вищий орган партійної влади республіки – ЦК Компартії.

У загальному відділі ЦК це також чітко усвідомлювали. Щоразу, коли зменшувалася кількість листів, що надходили до ЦК КП України, це пояснювалося передусім тим, що «партійні, радянські і господарські органи стали уважніше ставитися до потреб і запитів трудящих, більш оперативно розглядати їхні прохання». Тоді у звітах з'являлися перли радянської фразеології на кшталт «у результаті прийнятих партією заходів щодо подальшого поліпшення добробуту радянських людей значно скоротилася кількість листів...» [28, арк. 5]. Хоч, як свідчить статистика, зменшення кількості звернень було часто ситуативним явищем. Протягом усього періоду «застою» кількість щорічних звернень мала чітку тенденцію до зростання.

Як пояснювали в самому ЦК КПУ, велика кількість листів і телеграм була спричинена незадовільною роботою в регіонах: «відповідні організації на місцях ще не приділяють належної уваги питанням глибокого вивчення причин, що породжують ці листи і скарги, недостатньо займаються пропагандою радянського законодавства і правовим вихованням громадян» [18, арк. 141]. Дійсно, часто в листах люди розповідають, що зверталися зі своїми проблемами до райкому, обкому, однак їм там не допомогли або й взагалі не розглянули їхні звернення.

Але варто врахувати також важливий психологічний момент: у тому разі, якщо лист громадянина в обком пересилали з ЦК, його розглядали обов'язково та в найкоротші терміни. І до того ж для працівників обкому це свідчило про серйозність намірів людини, яка зі своєю проблемою «дійшла» аж до ЦК. Тому люди іноді зловживали можливістю одразу, через голову місцевих органів влади, звертатися до ЦК КП України.

Власне, це саме стосується і звернень до різноманітних міністерств та відомств республіки (крім адресування керівним органам, писали, в основному, у МВС, Мінзв'язку, Міністерство охорони здоров'я, Міністерство соціального забезпечення, Прокуратуру, Верховний суд, газету «Правда України»), адже люди намагалися «підсилити» своє звернення, надсилаючи його копію до ЦК.

Тим і цікаві для дослідника листи та телеграми до найвищого органу партійної влади, адже саме сюди надходили звернення з усієї території України про всі

найголовніші проблеми, переживання та прагнення людей того часу, саме у зверненнях до Центрального Комітету найбільш повною мірою відображено основні компоненти соціального життя періоду «застою».

Листи і телеграми надходили до ЦК КПУ з усієї території України. Жодна з областей не «писала» ані значно менше, ані значно більше за інші. Можемо лише відзначити, що з більших і густонаселеніших областей – Донецької, Харківської, Одеської, Львівської, Дніпропетровської – надходило трохи більше звернень порівняно з іншими, що видається цілком логічним (див. додаток А.15). З кожної з цих областей щороку надходило близько 2 тисяч звернень – тобто 4–5% від загальної кількості.

Однак відзначимо, що особливо виділяється за кількістю листів до ЦК КПУ місто Київ. Близько 20% від загальної кількості щорічних звернень надходило саме звідси (див. додаток А.7). Ймовірно, багато киян не бачили потреби звертатися в Київський міськком, знаючи, що можуть безпосередньо написати в ЦК, який також розташований у їхньому місті і може швидше розв'язати проблему (хоч листи з ЦК часто переправляли для розгляду у той-таки Київський міськком).

Згідно з даними зі звітних документів, підготовлених працівниками загального відділу ЦК, виділяється низка основних тем, що найбільше непокоїли людей того часу, і тому вони яскраво відображені у зверненнях протягом усього періоду «застою» (див. додаток А.5). Ми беремо до уваги усталений в апараті ЦК поділ звернень за темами, не бачимо причин не довіряти цій класифікації, адже звітні документи, що готували в ЦК КПУ для ЦК КПРС призначалися виключно для внутрішньопартійного використання [216, 217].

Передусім, найбільше непокоїло населення в той період житлове питання. У середньому в досліджуваний період близько третини всіх звернень до ЦК КП України були саме з цього приводу. Тут варто зазначити, що це питання містило цілий комплекс різних складових, а співробітники ЦК КП України досить чітко вказували, що саме найбільше непокоїли людей у певний рік.

На «другому місці» за кількістю звернень – «листи, заяви та скарги на недоліки в роботі та неналежну поведінку в побуті керівних працівників». Ці питання

порушували в 10–15% звернень щорічно. Саме серед цієї категорії звернень було найбільше так званих анонімок – тобто звернень або взагалі без підпису або з підписами вигаданими іменами. Листи з компроматом, що надходили до ЦК, стосувалися керівників усіх масштабів, зокрема й республіканського.

У 6–7% листів до ЦК порушували питання роботи. Багато також було звернень з «різних питань сільського господарства»; з питань матеріальної допомоги та пенсій; з приводу надання медичної допомоги, санаторних путівок, роботи лікарень; з питань торгівлі, громадського харчування та побутового обслуговування населення. Кількість звернень з цих питань залишалася відносно високою з року в рік.

Надходили звернення з питань роботи промислових підприємств, будівельних організацій, транспорту, зв'язку, з питань благоустрою населених пунктів, будівництва шкіл, лікарень та клубів, важливим для людей було питання роботи партійних, радянських, профспілкових, комсомольських організацій.

Також варто виділити категорію, що у звітних документах ЦК фігурувала під назвою «робота адміністративних органів». Сукупно до цієї категорії належали всі питання, пов'язані з роботою міліції, судів і прокуратури, зокрема звернення, у яких називали факти зловживань працівників цих органів, факти приховування від обліку скоєних злочинів, сюди також зараховували питання, пов'язані з переглядом судових справ, зняттям судимостей, помилуванням засуджених. Хоч, як зазначено вище, «профільним» органом, куди направляли прохання про помилування засуджених, була Президія Верховної Ради. У додатках ми показуємо, як усі ці дані враховували та співвідносили (див. додаток А.5).

Відзначимо листи з проханнями «відновлення в партії та зняття партійних стягнень» [8, арк. 124]. У щорічних звітних документах дані про кількість таких звернень відображені не регулярно, проте все ж ми спостерігаємо приблизно доволі стабільні показники: 700–1000 листів з такими проханнями щороку.

Інші теми, що порушували в листах, не завжди відтворювали у звітних документах. Деякі питання згадували в документах фрагментарно. Про чимало листів (15–25%) щороку взагалі не писали у звітних документах ЦК. Ці звернення стосувалися національної та мовної проблем у республіці, громадяни також

порушували релігійне питання та питання охорони навколишнього середовища, значною була кількість листів від євреїв з проханнями видати документи на еміграцію з СРСР та інші. Однак працівники загального відділу ЦК КП України не повідомляли у звітах точну кількість звернень з цих питань.

Також лише іноді потрапляли у звіти та ревізійні акти точні показники кількості листів з привітаннями та телеграмами на адресу партійних з'їздів чи листів з приводу всіляких визначних дат, ювілеїв тощо, хоч співробітники загального відділу часто згадували про «значну кількість» вітальних звернень чи звернень зі словами підтримки від громадян з приводу тих чи інших подій. У роки партійних з'їздів кількість листів, що надходила до ЦК, зростала. Також фіксували збільшення кількості листів напередодні виборів до Верховної Ради СРСР.

Цікавою та показовою є інформація про звернення без підпису, колективні й повторні листи та телеграми. Як видно з таблиці (див. додаток А.6), анонімні звернення серед загальної кількості листів до ЦК КП України займали значну частину – 10–15%. Основну масу анонімок становили листи, заяви та скарги на керівників.

Порядок роботи з такими зверненнями був таким: «якщо в листі без підпису викладено конкретні звинувачення на адресу певного працівника, то перевіряти його варто дуже обережно, без розголосу, щоб той, на якого пишуть, не тільки не знав, але навіть і не підозрював цього. Одним словом робити це продумано, з великим тактом, не травмувати працівника. Такий підхід відповідає лінії партії на дбайливе ставлення до кадрів. Якщо ж у анонімці немає конкретних, переконливих фактів, нею не варто займатися, немає потреби відривати працівників від справи» [67, арк. 14].

Привертала посилену увагу працівників загального відділу ЦК колективні звернення. У документі під назвою «Доповідна записка про колективні звернення громадян у ЦК Компартії України» (1981 рік) [80, арк. 83–89], знаходимо інформацію про те, що розгляд практично всіх колективних звернень контролювали співробітники ЦК – 2796 з 3036, тобто 92,1% (дані за 9 місяців 1981 року). Цифри показові. Тематика цих листів і телеграм загалом не відрізнялася від тематики індивідуальних звернень.

Зрештою варто відзначити значну кількість повторних звернень. Незважаючи на те, що за досліджуваний період їхня кількість зменшилася з майже 20% наприкінці 1960-х до 8–11% на початку 1980-х, все одно щороку їх надходило 5–7 тисяч. З одного боку, це, безумовно, є свідченням не завжди якісної роботи зі зверненнями. Часто причиною повторних листів було затягування розв'язання питання на місцях – у міністерствах, обкомах, райкомах тощо.

Наприклад, жителі с. Смерічка Старосамбірського району Львівської області ще в 1975 році звернулися в ЦК з питання телефонізації медпункту та інших сільських закладів. «Заступник міністра зв'язку УРСР В. Саванчук дав у ЦК і авторам оптимістичну відповідь, повідомивши, що в 1976 році прохання буде виконано. З тих пір пройшло три роки і лише після повторного звернення до ЦК Компартії України справа була доведена до кінця» [67, арк. 8–9].

Однак була й інша причина: часто люди зловживали можливістю «діалогу з владою» і постійно «бомбардували» органи влади своїми листами та телеграмами, вимагаючи розв'язання питання на їх користь. Хоч часто їхні прохання чи скарги були абсолютно невмотивованими.

Можна подати показовий приклад: такий собі Клевцов з Ворошиловградської області, звільнений з роботи за пияцтво, за шість років написав в адміністративні органи республіки понад 180 листів з скаргами на керівництво та вимогами поновлення на роботі [60, арк. 67].

Отже, загалом «діалог» між владою та громадянами всіляко заохочували, а чиновників, які не хотіли йому сприяти, суворо карали за формалізм. До ЦК КП України надходило 40–60 тис. Звернень щороку – найбільше серед усіх органів влади УРСР. Серед цього масиву звернень найбільше листів було від киян. Загалом можна виділити 10–15 основних тем, найбільше поширених у зверненнях.

Висновки до розділу 2.

Підбиваючи підсумок другого розділу, вкажемо, що механізм впливу скарги на рішення влади в СРСР у повоєнний час було суттєво вдосконалено. Кожен громадянин мав право писати «до влади», і люди активно цим правом користувалися.

Радянське керівництво приділяло питанню звернень значну увагу, про що свідчать постійні спроби (часто, однак, поверхневі), реформувати структуру та функції контрольних органів починаючи ще з другої половини 1940-х рр. Регулювання органами держконтролю, а не органами адміністративної юстиції було головною особливістю функціонування інституту звернень громадян у радянський період.

Аналіз становлення і розвитку інституту звернень громадян у Радянській Україні, свідчить, що на той період українське законодавство не виходило за межі встановлених у Радянському Союзі нормативно-правових норм та загалом просто дублювало їх. Однак можна прослідкувати незначні, але самостійні рішення Ради Міністрів УРСР з цього питання, наприклад, інструкцію з ведення діловодства.

Значний вплив на інститут звернень справив Указ Президії Верховної Ради СРСР від 12 квітня 1968 року «Про порядок розгляду пропозицій, заяв та скарг громадян», Конституція СРСР 1977 року (Української РСР 1978 року). Фактично відбулося наповнення юридичним змістом наданих прав. Однак до ухвалення Закону «Про порядок розгляду звернень» справа не дійшла, а загалом радянські юридичні акти з питання звернень відрізнялися значною строкатістю.

Протягом періоду «застою» робота зі зверненнями в ЦК КПУ загалом та у загальному відділі ЦК зокрема постійно вдосконалювалася, обростаючи, водночас, різного роду бюрократичними «новаціями». Лише в 1984–1985 рр. остаточно було визначено, яка інформація має міститися у звітних таблицях, що готували працівники відділу за результатами розгляду звернень. Таблиці містили 5 інформаційних блоків: щодо самих листів; щодо того, куди ці листи пересилали; відомості щодо контрольних листів; щодо усних звернень і щодо кількості апеляцій і заяв про зняття партійних стягнень. У наступній частині таблиці подано інформацію щодо характеру та тематики звернень.

Досліджуючи неопубліковані досі архівні документи з фондів ЦДАГО, ми змогли підрахувати кількість листів і телеграм, що надходили до ЦК КП України протягом усього періоду «застою». Тематика цих письмових звернень, згідно зі звітними документами загального відділу ЦК, переважно була незмінною. Громадяни найчастіше порушували житлову проблему; питання «незадовільної поведінки»

керівництва (доноси); проблеми працевлаштування, роботи; сільського господарства; пенсійного забезпечення; роботи органів торгівлі та охорони здоров'я; прохання про помилування засуджених. Значною була кількість анонімних, колективних, повторних звернень. Також відзначимо, що щороку 15–25% звернень громадян не потрапляли у звітні документи загального відділу ЦК.

З одного боку, зменшення кількості звернень було зримим критерієм ефективності діяльності номенклатурного апарату, однак у партійних постановках чітко відзначено суспільно-політичну цінність такої форми зв'язку з народом. Партійці тримали руку на пульсі подій, отримуючи реальну картину справ на місцях, могли вчасно втрутитися і розв'язати найбільш гострі проблеми. Часто їхнє показове втручання трактували як справжню турботу партії, урахування пропозицій громадян підносили як реальну участь людей в управлінні державою і це, відповідно, мало свідчити про справжню демократичність режиму.

Партія однозначно хотіла розуміти, чого потребують люди, аби діяти на випередження і не допускати суспільного невдоволення. А в громадян, у кожного відповідно до його запитів, була змога або трохи покращити своє побутове становище, або відчувати свою суспільну значущість, подавши якусь цінну пропозицію, чи й просто випустити пару, написавши анонімку на керівника на роботі.

РОЗДІЛ 3.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У ЗВЕРНЕННЯХ ДО ЦК КПУ

3.1. Житлове питання

Житлове питання, поза всякими сумнівами, було для людей найактуальнішим, саме про житло до ЦК КПУ писали найчастіше. Кількість звернень, пов'язаних з житлом, становила 25–30% у другій половині 1960-х – першій половині 1970-х, та 30–35% у другій половині 1970-х – першій половині 1980-х рр., тобто в середньому від чверті до третини від загальної кількості листів зі стійкою тенденцією до зростання.

У статистичних документах ЦК, та й інших установ, що отримували листи та телеграми, пов'язані з житлом, такі звернення були об'єднані в одну групу під умовною назвою «звернення з житлових питань». Однак житлові питання – це цілий комплекс різних проблем, які певною мірою стосувалися нерухомості – квартир, будинків, та могли бути розв'язаними виключно завдяки державному втручання [212].

У травні 1972 року Першим секретарем ЦК Компартії України став В. Щербицький, який змінив на цій посаді П. Шелеста. Почалися зміни, які торкнулися і процесу роботи зі зверненнями. Саме починаючи з 1972 року, працівники ЦК, що займалися листами та телеграмами, почали окремо підраховувати кількість звернень з житлових питань відповідно до їхньої проблематики, що відображено і в статистичних довідках.

Загалом було виділено сім основних та найважливіших, на думку працівників ЦК КП України, «житлових питань»:

- 1) отримання житлової площі, або отримання власного індивідуального житла;
- 2) поліпшення наявних житлових чи побутових умов;
- 3) скарги людей на низьку якість будівництва, низьку якість ремонту, прохання зробити ремонт;
- 4) звернення з проханням «відселення з неповноцінного житла» – переселення з підвалів, бараків чи аварійних будинків;

- 5) прохання допомогти в індивідуальному будівництві;
- 6) скарги на «неправильний» розподіл житла та скарги на зловживання посадовців у цій галузі;
- 7) поліпшення житлових умов для осіб з інвалідністю внаслідок війни.

Досліджуючи архівні матеріали, ми звели статистичні показники у таблиці (див. додаток А.8). Ця інформація, на нашу думку, показова. Вона відображає важливі маркери, на які працівники ЦК КП України звертали особливу увагу, розглядаючи звернення. Наприклад, як видно з таблиць, листи з проханнями переселення з бараків, підвалів чи аварійних будинків враховували не разом з іншими листами з проханнями надання власної житлової площі, а об'єднували в окрему групу.

Кількість листів не з усіх питань підраховували постійно. Наприклад, кількість звернень з проханнями допомогти в індивідуальному будівництві взагалі рахували лише тричі – у 1972, 1973 та 1974 роках. Однак щорічно і на постійній основі підраховували кількість листів з питань недоліків під час будівництва чи ремонту житла; надання житла особам з інвалідністю внаслідок війни; переселення з бараків та підвалів; зловживань під час розподілу житла.

Характерно, що всі ці житлові проблеми залишалися незмінними, їх щороку порушували у зверненнях (до 1972 року просто не вели відповідної статистики). Наприклад, ще в 1964 році з Києва до Москви повідомляли, що «у своїх листах з питання житла значна кількість заявників просять поліпшити їхні житлово-побутові умови, відселити з підвалів та аварійних будинків, а також критикують якість будівельних та оздоблювальних робіт у введених новобудовах» [1, арк. 69]. У 1967 році повідомляли про листи з питань «надання житла і поліпшення житлово-побутових умов, ремонту будинків і квартир, сприянню в придбанні будівельних матеріалів для індивідуального будівництва і вступу в житлові кооперативи, а також про неуважне і формальне ставлення до вимог трудящих...» [8, арк. 122].

Особливо варто зазначити, що абсолютна більшість листів у період другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. стосувалася питання поліпшення житлово-побутових умов, а не надання житлової площі. Так, уже у 1965 році працівники ЦК Компартії України, звітуючи про роботу зі зверненнями, повідомляли:

«якщо в попередні роки, в основному, трудящі просили про надання житлової площі, то тепер все більше і більше ставлять питання щодо поліпшення житлових умов, а саме: надання ізольованих квартир замість комунальних, двох кімнат замість однієї, переселення з вищих поверхів на нижчі, про надання квартир з балконами та ін.» [4, арк. 189]. Як видається, це пояснюється активним житловим будівництвом за «хрущовської» доби у шосту та сьому п'ятирічці, коли в період 1956–1965 рр. було побудовано понад 182 млн. кв. метрів житлової площі, власні помешкання одержали 17,9 млн. громадян [440, с. 125–126], та, відповідно, гострота проблеми спала.

Зміну тематики звернень пояснювали і в ЦК КПУ активним житловим будівництвом, яке тривало і в період «застою». Так, у 1973 році повідомляли: «за перші три роки дев'ятої п'ятирічці побудовано і введено в дію 1158,2 тис. квартир. Це суттєво вплинуло на характер прохань з житлових питань. Різко скоротилося надходження в ЦК листів з проханнями про надання житла» [28, арк. 28].

До того ж були випадки навіть відмови від отримання житла, якщо воно не відповідало вимогам, побажанням громадян. У 1973 році у загальному відділі ЦК відзначали: «звертає на себе увагу і те, що в деяких листах висловлюється незгода з наданням квартир, віддалених від центру міста або місця роботи, нерідко заявники відмовляються від наданих їм кімнат у загальних облаштованих квартирах» [28, арк. 29]. Але звичайно, враховуючи величезну кількість людей, що потребували поліпшення житлових умов, зокрема переселення з підвалів, бараків, це були поодинокі випадки.

Втім, відзначимо, що зростали вимоги населення до якості житла. Це зумовило велику кількість звернень зі скаргами на неякісне будівництво чи низьку якість ремонту. Неякісне будівництво було суттєвою проблемою, що широко відображена у зверненнях, воно також було однією з ймовірних причин відмови від отримання житла, що надавали. Скарги з критикою будівельних організацій справді часто були ефективними та призводили до заміни неякісного житла. Наприклад, такого собі Сигоняєва з м. Жданова (нині – Маріуполь) Донецької області – особу з інвалідністю внаслідок війни, було взято на квартирний облік в 1957 році. Після 15 років очікування він та його сім'я у лютому 1972 року нарешті отримали квартиру. Однак

надана квартира вимагала капітального ремонту та була без зручностей. Лише після розгляду цього питання в обкомі партії, наприкінці 1972 року, Сигоняєву все ж таки надали облаштовану квартиру [28, арк. 43].

Часто будівельні організації свідомо вводили в експлуатацію неякісно побудовані об'єкти. Під час будівництва поширеними були так звані приписки: працівники будівельних організацій здавали в експлуатацію недобудовані об'єкти, на папері вказуючи про повне і якісне завершення будівництва, і завдяки завищенню обсягу виконаних робіт та їхньої вартості отримували значні преміальні.

Наприклад, у 1985 році Прокурор Української РСР П. Осипенко у доповідній записці ЦК Компартії України «Про стан та заходи щодо посилення боротьби з приписками» зазначав: «У минулому році тільки установами українських республіканських контор Будбанку і Держбанку СРСР виявлено приписок у будівництві і під час капітального ремонту на суму 26,5 млн. карбованців. За ці порушення утримано з підприємств як штрафи близько трьох мільйонів карбованців. Тільки за фактами приписок, виявлених установами Держбанку, незаконно виплачено зарплати і преміальні обсягом 1,7 млн. карбованців» [107, арк. 36].

Були випадки, коли будинки вводили в експлуатацію з порушеннями у водопостачанні, опаленні, газифікації [44, арк. 14]. Звичайно, влада намагалася боротися з таким явищем. У 1984 році другий секретар ЦК Компартії України О. Титаренко повідомляв: «Виявлені факти здачі об'єктів з недоробками, низькою якістю робіт, непрацюючими ліфтами, невідключених до джерел теплогазопостачання... статистичними органами республіки усунено зі звітності 68 тис. кв. метрів загальної площі житлових будинків і громадські будівлі на 780 місць. Різні види стягнень отримали 1433 працівники, зокрема 124 відсторонені від роботи або понижені на посаді. На винних накладено грошові стягнення в сумі понад 38 тис. карбованців» [99, арк. 115].

На ремонт будинків держава щороку виділяла значні кошти. Однак вони не були безмежними. В. Щербицький писав у Москву: «Лише в 1982 році витрати на капітальний ремонт державного житлового фонду становили понад 300 млн. карбованців, що дозволило оновити 12 млн. кв. метрів житла. Проте щорічно близько

15 млн. кв. метрів житлової площі не охоплюємо ремонтом через обмеженість матеріально-технічних ресурсів» [90, арк. 32].

Однак у житловому питанні радянська влада все ж таки прагнула «кількості», навіть за рахунок «якості». Високі темпи будівництва, що були притаманні «хрущовському періоду», спостерігалися і впродовж усього періоду «застою», до того ж цікаво, що не лише в містах, а й у селах. Зокрема, у «сільській місцевості республіки лише за 1966–1978 рр. було побудовано житлових будинків на загальну площу 81,3 млн. кв. метрів» [64, арк. 3]. Лише на початку 1980-х темпи індивідуального житлового будівництва на селі почали падати, зокрема в «1981–1985 рр. обсяги будівництва в селах УРСР зменшилися в 2 рази порівняно з 1971–1975 рр.» [239, с. 74]. Це пояснюється об'єктивними причинами – молодь перебиралася в міста.

Проте, остаточно розв'язати житлове питання так і не вдалося. У 1982 році В. Щербицький повідомляв ЦК КПРС: «На квартирному обліку в республіці нині перебуває понад півтора мільйона сімей... Зокрема 330 тис. сімей гостро потребують поліпшення житлових умов. Значна частина сімей чекає квартир 10–15 і більше років» [90, арк. 31].

Наявного житла не вистачало для того, щоб забезпечити потреби всіх громадян, а те житло, яке вводили в експлуатацію, було низької якості. Уже згадуваний вище О. Титаренко звітував у Москву, що, наприклад, у 1984 році в Україні з оцінками «добре» і «відмінно» здано 78% житлових будинків [105, арк. 29]. Хоч ці цифри ймовірно були вказані в нейтрально-позитивному контексті, однак варто замислитися про те, що аж 22% (!) побудованого в Україні за рік житла було незадовільної якості. І це за даними партійного чиновника.

Насправді реальні цифри були ще невблаганніші. Наприклад, російський дослідник О. Шубін, цитуючи статтю Т. Корягіної, відзначав, що аж «71% опитаних родин висловили у 1985 р. претензії до якості будівництва і ремонту житла» [381, с. 111].

Вітчизняний дослідник М. Алфьоров, досліджуючи житлове питання в період 1960-х – 1980-х рр. в Україні, вказував: «... якість будівництва була надзвичайно низькою і нові жильці мали зразу ж замінювати «столярку» (вікна, двері), сантехніку,

електропроводку, інколи навіть підлогу, перештукатурювати стіни та стелю» [165, с. 343]. Усе ж таки десятки тисяч людей були раді отримати взагалі хоч яке-небудь житло, займалися його ремонтом та благоустроєм самостійно і не скаржилися в ЦК (нагадаємо, що згідно зі статистикою, скарг на неякісне будівництво чи ремонт нараховували не так і багато – від 400 до 1200 щороку за період 1972–1985 рр.).

Актуальність житлового питання для населення, величезні обсяги капіталовкладень у будівництво, якоюсь мірою недостатній контроль за роботою посадовців на місцях призвели до непоодиноких випадків тяганини з оформленням документів, оковамилювання, формальності в роботі службовців насамперед районного та обласного рівня. Обґрунтовані скарги на недоліки в роботі чиновників, на прояви бюрократизму, невиконані обіцянки були поширеними темами листів населення. Часто людей роками просто «перекидали» від одного відомства до іншого, ніяк не допомагаючи розв'язати питання з житлом.

У архіві серед скарг натрапляємо на надзвичайно цікаві приклади такого формального, навіть цинічного поводження чиновників з «простими людьми». Наприклад, «працівниці домобудівного тресту Н. Мироненко, яка проживала в гуртожитку з п'ятирічною дитиною, у 1963 році її підприємство виділило однокімнатну квартиру, проте в цю квартиру вона не мала можливості вселитися через те, що Печерський райвиконком м. Києва затягнув на півроку оформлення та видачу їй ордеру. Коли міськвиконком все ж таки примусив Печерський райвиконком видати ордер, то виявилось, що виділена квартира вже була заселена за ордером КЕЧ Київського військового округу. Протягом двох з половиною років ці три організації – Печерський райвиконком, Київський міськвиконком і КЕЧ КВО не могли розв'язати питання про забезпечення житлом Мироненко. І тільки в січні 1966 року, після втручання ЦК КП України, це питання було розв'язано позитивно» [4, арк. 190].

Показовими є непоодинокі приклади обману місцевими чиновниками ЦК. Зокрема, у 1978 році заступник голови Горлівського міськвиконкому Донецької області Ларіков повідомив у ЦК Компартії України (відповідаючи на запит з Києва), що «прохання дільничної медсестри Трошко про надання житла розв'язано позитивно» [59, арк. 11]. Насправді, як пізніше з'ясувалося під час розгляду вже

повторного листа заявниці, коли Ларіков давав відповідь у Київ, кімната вже була заселена іншими людьми.

Були випадки, коли на місцях листи, які не потребували додаткового вивчення і перевірки, розглядали протягом тривалого часу, іноді навіть по два і більше місяці. Так, заступнику голови Київського міськвиконкому Лаврухіну знадобилося 67 днів для відповіді на заяву громадянки М. Вознюк, у якій їй рекомендувалося «розв'язувати своє житлове питання за місцем роботи» [34, арк. 59]; лист «інваліда дитинства II групи Г. Крохмалюка» про виділення місця для будівництва гаража заступник голови Львівського міськвиконкому Панцюк розглядав понад п'ять місяців (!), після чого автору повідомили, що «немає можливості позитивно розв'язати його прохання» [34, арк. 59]. Такі випадки звичайно ж змушували ображених людей скаржитися на місцеве керівництво у вищі органи влади, зокрема в ЦК КПУ.

Однак, крім листів зі скаргами на тяганину та оковамилювання, до ЦК надходили звернення, у яких повідомляли про значно серйозніші порушення, зокрема зловживання службовим становищем. У 1973 році завідувач загального відділу ЦК КП України П. Мусієнко звітував у ЦК КПКРС: «...надходить багато листів, у яких засуджують незаконні дії деяких керівних працівників, які використовують своє службове становище в корисливих цілях, часто змінюють упорядковані квартири на нові, збільшують житлоплощу без урахування членів сім'ї, часто влаштовують ремонти за рахунок державних коштів, незаслужено, в обхід установленого порядку, забезпечують ізольованими квартирами своїх родичів і знайомих» [28, арк. 33].

Загалом, подібні звернення від «свідомих» громадян протягом усього періоду «застою» є достатньо типовими. Щороку до ЦК КП України надходили повідомлення про те, що «деякі керівні працівники..., використовуючи службове становище, неодноразово поліпшують свої житлові умови...» [89, арк. 5–6]. Подібного змісту листи, часто анонімні, надходили і до інших органів влади.

До розгляду подібних звернень працівники ЦК підходили з повною серйозністю. Тим паче, що часто керівники, звинувачені в зловживаннях, займали

досить високі посади в республіці. Однак незаконні дії, пов'язані з житлом, вчиняла дуже велика кількість представників партійної номенклатури.

Для окреслення масштабів зловживань подамо один приклад. Станом на «1 липня 1976 року в м. Луцьку на квартирному обліку перебувало близько 5 тисяч сімей. План уведення в експлуатацію житла за 9-ту п'ятирічку не було виконано, місту було не додано понад 23 тис. кв. метрів житлоплощі» [46, арк. 35]. Водночас, до ЦК Компартії України надійшов анонімний лист, щодо порушення встановленого порядку розподілу житлової площі під час заселення будинків відповідальними працівниками Волинського обкому партії та облвиконкому.

Під час перевірки анонімки з'ясували, що за останні п'ять років за рахунок коштів обкому партії і облвиконкому було «побудовано три житлові будинки на 120 квартир. Більше половини працівників, які отримали квартири в зазначених будинках, не потребували поліпшення житлових умов. Окремі з них... до складу сім'ї вносили осіб, які з ними не проживали і не були прописані на попередній житлоплощі. Зокрема секретар обкому партії Попов, сім'я якого складалася з трьох осіб (він, дружина, донька), дописав до складу сім'ї матір, забезпечену житлоплощею в м. Ворошиловграді, і отримав чотирикімнатну квартиру площею 72 кв. метри» [46, арк. 34].

Також з порушенням положення про порядок надання житлової площі отримали квартири голова облпрофради, завідувачі відділів обкому партії, голова парткомісії при обкомі партії, завідувач партархіву обкому партії, інструктори обкому партії, начальник обласного управління торгівлі, кореспондент РАТАУ [46, арк. 34].

Цікаво те, як саме згаданий вище секретар обкому, інші посадовці були покарані за свої зловживання. Так-от, Попову та ряду інших працівників було «оголошено догани» [46, арк. 29].

Зрозуміло, що такі не надто суворі покарання аж ніяк не перешкоджали партійній номенклатурі поліпшувати житлові умови не тільки собі, а й своїм родичам та знайомим. Аналізуючи лише звернення з житлових питань, з упевненістю можна

зазначати, що непотизм був широко поширеним явищем в Україні того часу. У листах та під час їх розгляду виявлено чимало прикладів кумівства по всій республіці.

Наприклад, у 1979 році з загального відділу ЦК повідомляли, що за протекцією «голови Київського міськвиконкому Гусева з порушенням установленого порядку виділено двокімнатну кооперативну квартиру в м. Києві сім'ї доньки першого секретаря Ірпінського міськкому партії Київської області Товстенко» [66, арк. 54]. У 1968 році Тернопільський обком писав до Києва про те, що «з повідомлень трудящих стало відомо, що завідувач обласного відділу будівництва й експлуатації шосейних шляхів М. Зволь тільки по усній заяві, без будь-яких документів і черги, домогся незаконного надання своєму синові – студенту Львівського політехнічного інституту – на сім'ю з трьох осіб двокімнатної ізольованої квартири в м. Тернополі» [12, арк. 138]. Покарання знову ж таки не було занадто суворим: рішенням бюро міськкому партії М. Зволь був притягнений до партійної відповідальності, а зайняту квартиру йому (точніше його синові) було запропоновано звільнити [12, арк. 146].

Звичайно, не можна узагальнювати та стверджувати, що покарання за незаконне поліпшення житлових умов завжди були формальними або мінімальними. Наприклад, у 1980 році з Донецького обкому повідомляли в ЦК КП України, що «за допущені порушення і зловживання в розподілі житла заступникам голів Слов'янського і Красноармійського міськвиконкомів оголошені суворі партійні стягнення», а «голова Макіївського міськвиконкому, секретарі Червоногвардійського, Олександрівського та Мар'їнського райвиконкомів не були рекомендовані для обрання на минулих виборах» [70, арк. 70]. Такі покарання на перший погляд видаються не настільки вже суворими, однак цілком могли поставити хрест на подальшій кар'єрі.

Звичайно, неоднаковість покарання чиновників за одні і ті ж «махінації» з житлом, урахуваючи поширений непотизм серед партійної номенклатури республіки, приводить до висновку, що діяли завжди відповідно до ситуації, а не шаблонно, враховуючи персону людини, яка скоїла порушення. Іноді на дії чиновника просто закривали очі, як у випадку зі згаданим вище Поповим, іноді навпаки така ситуація ставала вдалою можливістю позбутися конкурента чи недруга, або й просто заради

яскравого звіту «на верх» зробити цапом-відбувайлом аж надто нахабного колегу. Тому кожен випадок розглядали окремо з урахуванням посади, попередніх провин чи досягнень чиновників.

Наприклад, в Івано-Франківській області, у місті Коломия, голова міськвиконкому В. Голуб, який сам, до того, аж тричі, уже проводив обмін житла, «у 1978 році сприяв незаконному наданню двокімнатної квартири своїй сестрі. Після підтвердження цих даних В. Голуба було знято з посади та виключено з партії» [66, арк. 53–54]. Цікаво, що у тій же Коломиї з порушеннями було поліпшено житлові умови також і «голови райвиконкому Бреславцю, секретарю міськвиконкому Балабіній, голові парткомісії при міськкомі партії Матеяку» [66, арк. 53–54], однак даних про те, чи понесли вони якісь покарання за зловживання, немає.

Як уже зазначено вище, значна частина листів зі звинуваченнями в зловживанні службовим становищем, пов'язана саме з житловими питаннями, була від анонімних авторів. І часто різні «махінації» з житлом згадували в таких зверненнях, ніби підкріплюючи повний набір й інших «гріхів» конкретного чиновника, таким чином ніби показуючи його повне «моральне падіння». У разі підтвердження таких звинувачень і покарання були значно суворішими.

Наявність декількох листів від різних осіб з однаковими звинуваченнями на адресу одного й того ж чиновника може свідчити про організований характер таких дій. Однак, використовуючи обмежене коло джерел, складно судити, чи були, наприклад, згадані вище випадки зразками організованих кампаній щодо дискредитації посадовців чи листи з'явилися як наслідок пильності «свідомих» громадян.

Також варто згадати про листи зі звинуваченнями в злочинній діяльності (зокрема хабарництві) посадовців, пов'язаних безпосередньо з наданням, розподілом житла.

У 1980 році працівники Донецького обкому, аналізуючи ситуацію з житлом в області, повідомляли в ЦК КПУ про «найбільш характерні шляхи здійснення зловживань серед чиновників:

- незаконна прописка в будинку, що підлягає відселенню або знесенню;

- прописка осіб до квартир громадян, що виїжджають в іншу місцевість (з подальшим переоформленням особових рахунків);
- позачергове включення у житловий кооператив;
- взяття на квартирний облік громадян за наявності в них власних будинків або житлової площі вище мінімальної норми;
- закріплення житлової площі за піднаймачами після вибуття основного квартиронаймача;
- незаконна прописка під виглядом родичів, опікунів, фіктивних шлюбів» [70, арк. 70].

Саме отримання хабарів було, напевно, чи не єдиною причиною для притягнення посадовця до кримінальної відповідальності за зловживання та «махінації» з житлом та взагалі з нерухомістю.

Наприклад, тоді ж, у 1980 році, секретар згаданого вище Донецького обкому партії Б. Качура перелічував, що за отримання хабарів до кримінальної відповідальності притягнуто «юрисконсульта й інженера УКБ Донецького міськвиконкому (займалися вимаганням хабарів за сприяння у виділенні квартир з поліпшеним варіантом планування, з більшою площею, у певному будинку і бажаній поверховості, а також отримували хабарі за більш швидке оформлення документів для виплати компенсацій за житло громадянам, що виїжджають за межі СРСР); колишнього голову Центрально-Міського райвиконкому м. Макіївки; колишнього заступника голови Кіровського райвиконкому м. Макіївки; завідувача районного комунгоспу і завідувача загального відділу цього ж райвиконкому. Крім того, було заарештовано 12 працівників ЖЕКів» [70, арк. 71].

Уже в наступному 1981 році «у м. Харкові було засуджено 8 начальників житлових служб» [89, арк. 5].

Звичайно, влада намагалася боротися з таким ганебним явищем, як хабарництво, однак, враховуючи ту обставину, що житлове питання в республіці остаточно так і не було розв'язано, сім'ї по 10–15 років безуспішно стояли у квартирних чергах, стає зрозумілим, що хабар був очевидним і дієвим способом для багатьох людей в той час таки отримати заповітні ключі від власного помешкання.

Ще одним дієвим способом для тих, хто не хотів роками стояти в черзі, був вступ до житлового кооперативу. Не зупиняючись детально на особливостях такого житла, зазначимо лише, що до кооперативу людина могла вступити, беручи зобов'язання протягом 15 років сплатити всю вартість квартири самотужки, без державної допомоги, вносячи щомісячні внески. Вітчизняні дослідники О. Янковська та Д. Бачинський зазначають: «На вступ до кооперативу також існувала черга і потрапити до неї теж було не просто, та й багаторічний тягар щомісячних виплат могла винести далеко не кожна радянська сім'я. Утім, зазвичай, потрапивши до цієї черги, вселитися до нової квартири можна було набагато швидше, тож житлові кооперативи швидко набули поширення» [174, с. 139].

Кількість кооперативного житла в Україні була значною. Наприклад, за даними на початок 1975 року, «у республіці нараховувалося 3561 кооперативний будинок, у яких проживало понад 816 тис. чоловік» [40, арк. 82]. Станом на 1 січня 1980 року фонд житлово-будівельних кооперативів загалом по республіці становив «19,9 млн. кв. метрів, або 7,3% від усього державного житлового фонду» [64, арк. 6].

Однак і у сфері кооперативного житла чиновники різних відомств знаходили можливості для зловживань і хабарництва, що знайшло своє відображення також безпосередньо і в «листах до влади».

Прокурор Української РСР Ф. Глух на початку 1975 року повідомляв В. Щербицького про те, що в основному порушення полягають у прийомі до житлових кооперативів громадян, які не мають права бути їх членами.

Відзначимо, що згідно зі встановленими порядками, членами житлових кооперативів могли бути лише особи, які постійно проживали на відповідній території, а також особи, яким спеціальним рішенням надавалося право вступу в кооперативи незалежно від місця проживання (наприклад, працівникам певних підприємств і організацій Крайньої Півночі і прирівняних до неї місцевостей). Ф. Глух зазначав, що під час перевірок було виявлено факти, коли місцеві виконкоми затверджували списки членів житлово-будівельних кооперативів без попереднього проведення загальних зборів, а також без прийняття та реєстрації статутів кооперативів.

Крім того, було виявлено також численні факти порушення порядку зарахування на облік, черговості та прийому громадян у ЖБК. «До кооперативів нерідко приймали людей, які не перебували на обліку, не були прописані, не потребували житла або поліпшення житлових умов, і навіть такі, що мали будинки на правах особистої власності» [40, арк. 82].

Вагомою причиною, чому люди, вже маючи власне житло, намагалися отримати й кооперативну квартиру, була змога здавати її в оренду піднаймачам і таким чином одержувати «нетрудові прибутки».

Органи прокуратури республіки неодноразово викривали факти хабарництва за незаконний прийом громадян у члени кооперативів. У вищезгаданому листі до Щербицького Ф. Глух зазначав: «Лише за останні три роки (тут маються на увазі 1972–1974 рр. – Я. Ж.) органи прокуратури розслідували 54 такі справи, за якими притягнуто до кримінальної відповідальності і засуджено понад 200 осіб, зокрема 35 працівників міськрайвиконкомів і їхніх житлових органів, 21 голову і 12 членів правлінь ЖБК» [40, арк. 85].

Однак, як видається, незаконний прийом громадян у члени житлових кооперативів чиновники здійснювали не лише з меркантильних міркувань.

Цікавий випадок трапився в 1970 році в м. Фастові Київської області. Мешканці міста почали писати листи до ЦК КП України, скаржачись на те, що до міських кооперативних будинків вселяються особи, які раніше були притягнені до кримінальної відповідальності. Під час розгляду цих звернень з'ясовано, що в кооперативних будинках Фастова дійсно «прописано 43 особи, раніше засуджені, з них за участь в ОУН і УПА – 23, за зраду Батьківщині – 10, за антирадянську агітацію – 5, за пособництво ОУН – 2, за розтрата – 3 особи» [20, арк. 13]. Далі з'ясовано, що у Фастові в багатьох випадках приймали в кооперативи людей, які в місті не проживали і не працювали: «з 538 осіб, прийнятих у кооперативи, мешканців м. Фастова було 339, або 63%, з північних районів країни – 121 особа і з інших областей і районів України – 78 осіб» [20, арк. 12].

Голова міськради Фастова Боруца пояснював, що, «приймаючи людей з північних районів до кооперативу, він керувався Постановою ЦК КПРС і Ради

міністрів СРСР від 29 серпня 1964 року» [20, арк. 13]. Однак згідно з цією постановою дозволяли вступати в житлово-будівельні кооперативи не за місцем проживання працівникам золотодобувних підприємств і геологічних організацій Крайньої Півночі і прирівняних до неї місцевостей, які пропрацювали там не менше 10 років. А до ЖБК м. Фастова було прийнято мешканців м. Інти – працівників вугільної промисловості. Водночас минулим людей, які вступали до кооперативів, ніхто не цікавився.

Крім того, для вербування нових членів, за згодою голови міськради, у м. Інту Комі АРСР «особисто двічі виїжджала секретар житлово-будівельного кооперативу» [20, арк. 12–13]. Також окремі члени ЖБК отримали квартири значно більші, ніж у цьому була потреба з урахуванням складу сім'ї. Було виявлено «9 випадків, коли члени кооперативу з районів Крайньої Півночі здали квартири в найми, а самі повернулися на попереднє місце проживання, де мали комунальні квартири» [20, арк. 15].

Чому ж фастівські чиновники пішли на свідомі порушення законодавства під час комплектування ЖБК? Мотив озвучили дуже цікавий. Голова Парткомісії при ЦК КПУ І. Грушецький, що перевіряв цю справу за дорученням П. Шелеста, звітував останньому: «під час створення житлово-будівельних кооперативів у місті керувалися не стільки потребами місцевого населення в житлі і спроможністю вступити до кооперативів, скільки бажанням побудувати в місті великі будинки з тим, щоб вони прикрасили місто» [20, арк. 12].

Варто зазначити, що, за повідомленням секретаря Київського обкому КП України В. Цибулько, на 1970 рік загалом «в області існувало 104 кооперативи, зокрема в Білій Церкві – 26, Фастові – 10, Броварах – 10, Василькові – 9, Сквирі – 5. У них було прийнято 5972 сім'ї, з яких 348 проживали на час вступу до ЖБК у північних районах країни. З м. Києва і області надходило багато сигналів про недоліки в комплектуванні житлових кооперативів і заселенні кооперативних будинків» [20, арк. 17–19]. Де в кожному конкретному «недоліку» була матеріальна зацікавленість чиновників, а де їхні високі естетичні прагнення і любов до власного міста – складне питання.

Загалом з Київської області, а особливо з м. Києва, надходило найбільше листів до ЦК Компартії України з житлових питань (та й з усіх інших теж) порівняно з усіма іншими адміністративними одиницями України. Кияни активно писали листи, надсилали телеграми, просили та скаржилися. Наприклад, у 1967 році від жителів столиці лише з житлових питань надійшло 4947 звернень, що становить 11,3% від загальної кількості отриманих ЦК КП України листів і телеграм. З усієї республіки листів з житлових питань було 13548. Для порівняння: «з Харківської області з питань житла надійшло 818 листів, Одеської – 677, Львівської – 641, Дніпропетровської – 517, Житомирської – 461, Кримської – 410, Донецької – 400, Київської – 385, Вінницької – 346» [8, арк. 122].

Загалом така статистика більш-менш зберігалася протягом усього періоду «застою». У 1982 році «кожна третя скарга про низьку якість будівництва, тяганину в ремонті, неправильний розподіл житлової площі надійшла з Києва» [89, арк. 14].

Найбільше з Києва надходило і колективних листів. Наприклад, у 1973 році «надійшло 545 колективних листів з житлових питань, зокрема з Києва – 73, з Дніпропетровської області – 40, Харківської – 39, Одеської – 39, Донецької – 36, Львівської – 32, Київської – 25» [28, арк. 31]. Переважно в таких зверненнях люди порушували ті ж питання, пов'язані з отриманням житла, відселенням з підвалів, бараків, аварійних будинків, низькою якістю ремонту та будівництва. На колективні листи звертали особливу увагу, тому часто вони були більш ефективними, ніж листи від окремої людини.

Але й адресантам колективних звернень часто доводилося роками чекати розв'язання житлових проблем та вірити обіцянкам чиновників, які ті, однак, і не думали виконувати. Одні з таких авторів – жителі аварійного будинку № 13 по вулиці Новоглибочицькій у м. Києві. Прагнучи отримати нове житло вони написали в Київській міськком та редакцію газети «Правда». Ті, зі свого боку, звернулися до Радянського райвиконкому, який письмово повідомив, що «жителі будуть відселені з аварійного будинку в 1967 році» [10, арк. 77]. Однак райвиконком не виконав свої обіцянки. «У 1968 році обмануті мешканці будинку написали вже у ЦК Компартії України з проханням нагадати виконкому про його обіцянку. Далі під час перевірки

цієї справи працівники ЦК виявили, що виконком взагалі запланував відселення лише 4-х сімей з цього будинку, хоч у ньому проживало 11 родин» [10, арк. 77].

Щороку сотні родин просили надати їм повноцінне житло. Більшість таких листів, знову ж таки, була з Києва. У 1974 році з 1170 звернень 325 були зі столиці [34, арк. 197, 201–205]; у 1976 році з 1091 – надійшов 281 лист з Києва [44, арк. 14].

Потрібно віддати належне органам влади: питанням відселення людей з неповноцінного житла займалися дуже активно, маючи за мету остаточно розв'язати цю проблему. 8 червня 1976 року було прийнято Постанову Політбюро ЦК Компартії України «Про заходи щодо пришвидшення відселення громадян, що проживають у підвалах, бараках і аварійних будинках» [83, арк. 24].

Лише за 1976–1980 рр. сім'ям, що проживали в такому житловому фонді, було «надано 105 тисяч квартир, що становило 10% від загальної кількості розподілених. У 1981 році планували остаточно завершити переселення людей з підвалів та бараків, а до кінця п'ятирічки з більшої частини ветхих будинків» [75, арк. 86]. Однак у такі терміни ці плани не вдалося втілити в життя.

У результаті проведеної роботи за 1976–1982 рр. повну ліквідацію бараків та житлових приміщень у підвалах було завершено в Києві, Волинській, Ворошиловградській, Житомирській, Закарпатській, Івано-Франківській, Рівненській та Тернопільській областях. Однак загалом по республіці станом на 1 жовтня 1982 року було ще «133,5 тис. кв. метрів житлових приміщень у підвалах та бараках, у яких проживало 11,1 тис. чоловік» [83, арк. 24–25]. З них понад 9 тисяч проживало в бараках [84, арк. 3–4].

На кінець 1983 року бараки та житлові приміщення в підвалах залишалися лише у Львові, Одесі та в Криму. Остаточно розв'язати це питання планували до початку 1985 року [96, арк. 90], однак і тут не вдалося встигнути в строк. Нарешті, лише в 1986 році, звітуючи у Москву в ЦК КПРС про надходження листів, було відзначено, що «внаслідок ліквідації у республіці бараків та підвалів до ЦК КП України в другому півріччі 1985 року з приводу надання повноцінного житла листів не надходило взагалі» [109, арк. 23].

Ще однією категорією громадян, на листи яких особливо звертали увагу в ЦК, були особи з інвалідністю внаслідок війни та сім'ї загиблих воїнів. Особливо важливим, принаймні на законодавчому рівні, було питання їхнього житлового забезпечення. Постанови ЦК КПРС від 7 жовтня 1971 року та ЦК КПУ від 14 січня 1972 року стосувалися питань поліпшення матеріально-побутового забезпечення саме цих людей [28, арк. 30].

Секретар ЦК КП України І. Лутак у листопаді 1974 року звітував: «Лише за 9 місяців поточного, 1974 року, інвалідам війни та сім'ям загиблих виділено понад 4,6 тис. квартир» [31, арк. 175].

Однак щороку від цієї категорії населення надходили сотні листів з проханнями допомогти з житлом. До того ж часто у своїх бідах вони звинувачували місцеві органи влади. Наприклад, у 1973 році громадянин Довбня з м. Ізюм Харківської області, Винокуров з м. Одеси та інші писали в ЦК Компартії України про випадки «необґрунтованого зняття з квартирного обліку інвалідів, які протягом кількох років чекали поліпшення житлових умов» [28, арк. 43]. У тому ж 1973 році вдова загиблого воїна О. Король з м. Кременчук Полтавської області у своєму листі до ЦК КПУ, зокрема, писала: «30 років я живу у 6-метровій коморі, де немає газу, води, опалення. З 1967 року я перебуваю на обліку, але до сих пір живу в таких жахливих умовах» [28, арк. 30].

Загалом справедливі скарги всіх категорій громадян на місцеві органи влади, які часто ігнорували не лише соціально незахищені верстви населення, були зовсім непоодиноким явищем. У 1975 році, наприклад, «у листах з Вінниці і Одеси скаржилися на повільне забезпечення житлом офіцерів запасу» [39, арк. 10].

Зрозуміло, що потреба в житлі – одна з базових потреб людини. Радянська влада, маючи монополіне право на надання житла, отримала дуже серйозний важіль впливу на мільйони людей. Органи влади як місцевого, так і загальнореспубліканського рівня сповна користувалися цим правом. Лояльних громадян ніби нагороджували житлом за лояльність, а тим, хто мав «гріхи» перед владою, отримати заповітну квартиру було дуже складно.

Спілка письменників України двічі – у 1968 та у 1970 роках (у 1968 році лист підписав О. Гончар, у 1970 році – П. Загребельний) – просила Івано-Франківський обком КПУ посприяти в одержанні квартири пенсіонерці О. Попович та її дочці Оксані, які проживали на приватній квартирі в м. Івано-Франківську. Своє прохання пояснювали тим, що «Попович Олена Осипівна є дочкою рідної сестри видатного українського письменника Леся Мартовича, а її донька Попович Оксана Зенонівна гарно працює у відділенні енергозбуту» [16, арк. 28].

Відповідаючи на прохання Спілки письменників, перший секретар Івано-Франківського обкому КПУ В. Добрик 29 липня 1970 року повідомляв ЦК Компартії України, що, «за даними КДБ, Попович Оксана в 1944–45 рр. була в банді ОУН, де під кличкою “Маруська” виконувала обов’язки кур’єра зв’язку УПА. 18 серпня 1945 року була засуджена Військовим трибуналом на 10 років позбавлення волі. У 1960-ті рр. Попович продовжувала висловлювати націоналістичні твердження, розповсюджувала політичну літературу, була однією з активних учасників збору грошей для родичів засуджених українських націоналістів. Під час обшуку в червні 1970 року в неї було вилучено документ “самвидаву”» [16, арк. 28–29].

Підсумовуючи, В. Добрик зазначає: «Обкому КП України не зрозумілі мотиви, за якими тт. Гончар і Загребельний так настійно турбуються про поліпшення житлових умов гр. Попович, яка вороже ставиться до радянської дійсності», та радить працівникам правління Спілки письменників України «детальніше з’ясувати, чи заслуговує такої уваги сім’я Попович, а потім ставити це питання перед партійними органами» [16, арк. 30].

Отже, загалом у період «застою» Україна переживала процес урбанізації, який, як зазначав згаданий вище дослідник М. Алфьоров, мав «незакінчений, збитковий, однобічний характер, що було наслідком формування урбанізації як побічного продукту індустріалізації, зневажання потребами людей у місті, соціальній сфері та ін. До того ж якість міського середовища була низькою, зростали екологічні проблеми міст» [165, с. 385]. Однак, власна квартира стала самодостатньою цінністю, мрією мільйонів та засобом заохочення й шантажу.

3.2. Трудова діяльність

Значну частину щорічних звернень (у середньому 6–10%) становили звернення з питань роботи. Більша їх частина – листи з питань неправильного звільнення (в окремі роки, як у 1982 році, аж 40% [89, арк. 13] з усіх листів з питань трудової діяльності). Цю проблему відзначали протягом усього досліджуваного періоду у звітних, статистичних документах ЦК КПУ. У 1960-ті фіксували значну кількість листів зі скаргами на неправильне звільнення, однак з 1970-х рр. працівники ЦК стали вести більш детальні і майже регулярні підрахунки (див. додаток А.11).

Особливістю було те, що дуже часто звільнені працівники не просто писали листи до ЦК, а ще й зверталися з позовами до суду з вимогами поновити їх на роботі, а звільнення чи переведення на іншу роботу визнати незаконним. І, що цікаво, суди у 50–60%, а іноді мало не в 70% випадків задовольняли вимоги позивачів.

Так, у 1973 році до ЦК надійшло 3096 листів про порушення трудового законодавства, з них 928 – з питань неправильного звільнення з роботи. Водночас суди розглянули 3689 справ про неправильне звільнення. З них 1817, або 49,2%, позовів було задоволено, зокрема: «по Закарпатській області – 66,7%, Кіровоградській – 63%, Полтавській – 62,3%, Чернівецькій – 61,9%, Ворошиловградській – 59,4%, Миколаївській – 56,4%» [28, арк. 5].

За 9 місяців 1975 року половина з тих, хто звернувся до суду, були відновлені на роботі, зокрема в «Кіровоградській області – 69,7%, Миколаївській – 64,1%, Чернівецькій – 61,7%, Івано-Франківській – 56,2%, Вінницькій – 54,5%» [39, арк. 11].

Власне, причинами такої ситуації, як пояснювали самі працівники ЦК, у багатьох випадках були «слабке знання законодавства про працю керівниками підприємств, установ і організацій, а також необ'єктивне розв'язання питань у профспілкових організаціях» [42, арк. 182]. Звільнення певного працівника часто відбувалося просто внаслідок суб'єктивного бажання його керівника і не мало під собою законного підґрунтя. Відповідно суди щороку змушені були поновлювати на роботі тисячі працівників.

Звичайно, не всі звільнення були незаконними чи несправедливими. У загальному відділі відзначали, що значна кількість листів, і особливо повторних,

надходить до ЦК КПУ від осіб, що «займаються сутяжництвом і наклепом» [10, арк. 86].

У серпні 1967 року Л. Удовик була звільнена з посади начальника відділу лаків і фарб Центрального бюро технічної інформації Міністерства хімічної промисловості УРСР «за систематичні порушення трудової дисципліни, невиконання службових обов'язків, створення нестерпних умов для роботи підлеглих» [10, арк. 88]. Протягом півтора року вона писала в «редакції республіканських і центральних газет, Міністерства хімічної промисловості УРСР і СРСР, республіканські й союзні органи прокуратури й народного контролю, ЦК КП України і ЦК КПРС скарги про нібито незаконне звільнення. Ці скарги багаторазово перевіряли різні комісії і їх не підтвердили. Удовик вказували на необґрунтованість її заяв і вимог. Міністерство хімічної промисловості УРСР неодноразово пропонувало їй роботу за фахом на одному з підприємств м. Києва, від чого Удовик відмовилася і продовжила вимагати відновлення на колишнє місце роботи» [10, арк. 88].

У ЦК цю проблему розв'язали дуже оригінально: за рекомендацією відділу хімічної промисловості та нафтопереробки ЦК газета «Вечірній Київ» 30 листопада 1968 року опублікувала фейлетон «Майстри глобальних скарг», після чого потік скарг від Л. Удовик припинився [10, арк. 89].

Також політична діяльність, активна громадянська позиція людини могли стати і часто ставали причиною звільнення. 15 вересня 1965 року відомий у майбутньому дисидент В. Чорновіл написав лист до ЦК ЛКСМУ (копія до ЦК КП України) після звільнення з редакції газети «Молода гвардія» через підтримку заклику І. Дзюби протестувати проти арештів та обшуків серед української інтелігенції: «Мій вчинок розглядався редактором та комсомольською організацією редакції газети “Молода гвардія”. На мене накладене суворе дисциплінарне стягнення, мені було запропоновано негайно подати заяву про звільнення “за власним бажанням”. Нарешті, робляться заходи, щоб мене не зарахувати до аспірантури Київського педагогічного інституту, куди я пройшов за конкурсом» [3, арк. 78].

Далі він пише, що не має наміру оскаржувати рішення адміністрації та комсомольської організації, однак звертає увагу на поширення провокаційних версій

цієї події (підтримки заклику Дзюби) В. Прощаківим – секретарем парторганізації редакції, заступником редактора газети «Молода гвардія», який, як пише В. Чорновіл, «співробітничав у Комітеті державної безпеки» [3, арк.78].

Крім листів щодо неправильного звільнення з роботи, до ЦК надходили листи і з іншими проблемами. Так, робітники скаржилися, що керівники окремих підприємств без погодження з профспілками видають накази про роботу у вихідні, проводять незаконні відрахування із заробітної плати, позбавляють премій – тобто грубо порушують трудове законодавство. Люди скаржилися на зневажливе ставлення деяких керівників до працівників, відсутність на ряді підприємств належних умов праці, недотримання правил техніки безпеки. Також надходили листи про неухвалене ставлення до використання молодих фахівців, надання їм роботи не відповідно до кваліфікації.

Листи з такими ж скаргами надходили і до інших установ та організацій. З газети «Правда» у 1967 році до ЦК було надіслано підбірку з 12 листів від читачів щодо недоліків у роботі вугільних шахт. Зазначали, що є серед листів рапорти про дострокове виконання планів, розповіді про кращих шахтарів. Але більшість листів мали критичний характер. Шахтарі писали про окомилування й приписки до плану, про недоліки в роботі та самоправність начальників шахт. Багато скарг було про порушення трудового законодавства і про неналежну організацію охорони праці [7, арк. 69–70].

Через два роки (у 1969 році) з газети «Правда» надійшла ще одна підбірка з 12 листів. У них шахтарі Донецької та Луганської областей писали скарги на роботу у вихідні. До того ж з редакції повідомляли, що газета «систематично отримує листи від шахтарів Донбасу зі скаргами на роботу в недільні та святкові дні» [13, арк. 6].

Справа в тому, що роботу у вихідні оплачували, однак і відмовитися від неї було неможливо. Наприклад, шахтар Прокопенко з м. Антрацит Луганської області писав: «Кожну другу неділю, якщо не на прохання, то в наказовому порядку, нас змушують працювати. На шахті вугілля, як і раніше, видобувають вручну, лопатою. Керівники бояться застосовувати комбайни або комплекси, щоб не зірвати план. У нас були

комбайни, але вони більше півроку не працювали, тому що не вистачило витримки і вміння налагодити їх роботу» [13, арк. 7].

Шахтар Ставицький з міста Комунарська (зараз Алчевськ Луганської області) розповідає у своєму листі, до яких засобів вдавалася адміністрація, щоб змусити працювати у вихідні: «Одна неділя мені особливо запам'яталася, коли мене й інших моїх товаришів у присутності всього змінного колективу шахти “судили” за невихід на роботу в неділю і фотографували як прогульників, хоч я за 15 років роботи не зробив жодного прогулу, дарували квіти з будяків, називали дармоїдами» [13, арк. 10].

Шахтарі з м. Донецька розповідали, як, власне, на практиці організовується робота у вихідний день: «проводять у бригадах бесіди з “натиском”, якщо це не має успіху – викликають людей поодиноці. У подібних бесідах часто посилаються на міжнародне становище, закликають до свідомості, іноді загрожують чимось невизначеним. За невихід на роботу у вихідний забійників позбавляють тижневої премії. Як заохочувальний захід, часто застосовують подвійну оплату з видачею грошей у той самий день. Після цього, зазвичай, влаштовували п'янку, а потім парторг шахти брав автомобіль і збирав по дорозі п'яних, щоб не замерзли» [13, арк. 15].

Відділ важкої промисловості ЦК був в курсі роботи шахтарів у вихідні і святкові дні. Даючи пояснення редакції газети «Правда», з відділу коротко повідомили: «Унаслідок дефіциту потужностей Міністерству вугільної промисловості УРСР, починаючи з 1965 року, встановлюються додаткові завдання з видобутку вугілля. Виконання цих завдань, які, як правило, перевищують виробничі потужності шахт, забезпечуються за рахунок роботи вугільних підприємств у вихідні та святкові дні» [13, арк. 16]. Звичайно, наскільки це створювало дискомфорт для шахтарів, ніхто і не думав.

Проблема роботи у вихідні була характерною не лише для працівників вугільної промисловості, а й стосувалася інших галузей економіки, створювала незручності для тисяч людей. «Неритмічність праці» [381, с. 163] залишалася характерною проблемою радянської економіки доби застою.

Отже, загалом листи з питань трудової діяльності надходили з різних причин, однак основними темами цих листів були, передусім, неправильне звільнення та перехід (чи переведення) на іншу роботу, порушення керівниками трудового законодавства (примус до роботи у вихідні, позбавлення премій тощо).

3.3. Проблеми сільського господарства

Аграрний сектор був важливою частиною економіки УРСР. Мільйони людей проживали на селі, працювали в колгоспах, радгоспах, мали власні присадибні ділянки. Жителі багатьох міст мали власні садові ділянки, де займались садівництвом та городництвом. Як наслідок – до ЦК КП України звернення з різних питань сільського господарства надходили щороку.

Однак, спершу зазначимо, що вони посідали незначне місце в загальній кількості звернень. До того ж їхній обсяг, сягнувши максимальної кількості 5685 (12%) у 1965 році, почав зменшуватися вже в другій половині 1960-х рр. Наприкінці 1970-х – початку 1980-х рр. щороку до ЦК надходило близько 1,5 тисячі листів з різних питань сільського господарства, що становило лише 2–3% від загальної кількості звернень.

Яким же було життя людей у селах у добу «застою»? З якими проблемами вони стикалися? Вітчизняна дослідниця Л. Ковпак пише: «Незадоволення сільських жителів викликав увесь комплекс сторін сільського побуту. На селі значно гірше було налагоджено медичне, торгівельне й культурно-побутове обслуговування... Слабкість дорожньо-транспортної мережі гальмувала економічний, соціальний, культурний розвиток сіл УРСР, оберталася значними фінансовими, економічними й соціальними збитками. Українським був рівень газифікації сільських населених пунктів» [239, с.72].

Однак у зверненнях до ЦК відображено трохи інші, особисті, більш нагальні для кожного конкретного селянина проблеми – земля та пенсії. Найбільше люди зверталися до ЦК КПУ зі скаргами на необґрунтоване, на їх думку, зменшення колгоспами, радгоспами присадибних ділянок; проханнями збільшити пенсію чи соціальне забезпечення. Вони вважали, що саме ці проблеми найвищий партійний

орган міг розв'язати. Наприклад, у 1965 році, з 5685 листів з різних питань сільського господарства 2383 стосувалися зменшення присадибних ділянок, а 1346 – пенсійного забезпечення і надання матеріальної допомоги хворим і старим колгоспникам [4, арк. 188]. У 1968 році співвідношення було схожим: з 3467 звернень 1004 стосувалися зменшення присадибних ділянок, 1059 листів надійшло щодо пенсійного та соціального забезпечення [10, арк. 76].

З початку 1970-х рр. змінився порядок підрахунку листів. Річ у тім, що звернення з питань сільського господарства містили питання матеріальної допомоги та пенсій колгоспникам у період до 1971 року. Починаючи з 1972 року ці звернення, які, як бачимо, посідали значне місце серед загальної кількості листів і телеграм, уже враховували серед інших питань – разом зі зверненнями з питань матеріального забезпечення та пенсій робітникам та службовцям, що насправді було більш логічно. Відповідно і кількість звернень з питань сільського господарства у звітах та ревізійних актах ЦК КП України стала значно меншою.

Однак, питання присадибних ділянок залишилося актуальним. Усі 1970-ті рр. саме це питання було першорядним у листах від селян до ЦК Компартії України. Наприклад, у 1974 році відзначалося, що «в 52,1% листів з питань сільського господарства повідомляли саме про необґрунтоване зменшення розмірів присадибних ділянок» [34, арк. 25].

Листи від селян з приводу їхніх присадибних ділянок продовжували надходити і в 1980-ті, однак можемо відзначити деяку зміну акцентів. Наприклад, у 1980 році працівники апарату ЦК доповідали про велику кількість листів з повідомленнями про «потребу більш широкого використання особистих присадибних ділянок населення для збільшення виробництва м'яса» [73, арк. 2].

Люди зверталися також і в інші органи влади: Президію Верховної Ради УРСР, Раду Міністрів УРСР, Уккрудпроф. У 1977 році до цих органів та ЦК КП України разом надійшло 2224 листи з питань, пов'язаних з присадибними ділянками. У частині з них наголошено на потребі «розвитку садівничих товариств, як джерела додаткового забезпечення людей овочами та фруктами» [52, арк. 5].

Відображено в листах й інші проблеми. Спробуємо визначити цю тематику та прослідкувати її зміни протягом періоду «застою».

Працівники апарату ЦК КП України, аналізуючи отримані звернення, на другу половину 1960-х рр. загалом визначали такі основні питання сільського господарства, що непокоїли людей [1, арк. 67–68; 4, арк. 188; 10, арк. 76]:

- неналежний стан господарської діяльності радгоспів;
- недоліки в господарській діяльності правлінь колгоспів, порушення Статуту сільськогосподарської артілі;
- порушення податкової політики й порушення в заготівлях сільськогосподарських продуктів;
- низька оплата трудодня і несвоєчасні розрахунки з колгоспниками і механізаторами;
- зменшення присадибних ділянок у колгоспників, робітників і службовців, які проживають в сільській місцевості;
- пенсійне забезпечення колгоспників і надання матеріальної допомоги хворим і старим колгоспникам.

Відзначимо, що скарги на недоліки в зазначених вище питаннях надходили поряд з пропозиціями від селян щодо підйому сільського господарства, збільшення громадських фондів, кращого використання техніки, поліпшення організації праці і оплати праці та щодо розукрупнення великих господарств [4, арк. 188; 10, арк. 76].

Щодо географії звернень, можемо зазначити, що на період другої половини 1960-х, за підрахунками працівників апарату, найбільше листів з питань сільського господарства надходило від жителів Центральної та Західної України – від колгоспників Львівської, Івано-Франківської, Київської, Вінницької, Тернопільської, Житомирської областей [10, арк. 76].

Питання, актуальні у 1960-ті, залишалися на порядку денному і надалі. У 1970-ті продовжували надходити пропозиції від селян, зокрема щодо «більш раціонального використання земельних ділянок, техніки, укріплення матеріально-технічної бази колгоспів і радгоспів, поліпшення сільського побуту; скарги щодо оплати праці;

сигнали про крадіжки, розбазарювання, порушення фінансової дисципліни, приписки до виконання плану тощо» [34, арк. 194].

Майже щороку у ЦК КПУ повідомляли про значну кількість листів з пропозиціями та проханнями щодо розвитку колективного садівництва та городництва. Особливо наприкінці 1970-х – початку 1980-х можемо відзначити збільшення кількості звернень від жителів міст з питань, пов'язаних з отриманням, використанням садових ділянок, дачно-кооперативного будівництва.

Розвиток колективного садівництва в республіці на початку 1980-х набрав значних обертів. Наприклад, за підсумками 1982 року в УРСР діяло 3,9 тисяч садівничих товариств, що об'єднували 446 тисяч садоводів (до того ж лише за той самий 1982 рік кількість садоводів зросла на 70 тисяч). За рік у садах було вирощено «близько 80 тисяч тонн фруктів та ягід, понад 3 тисячі тонн картоплі, утримували 51 тисячу голів домашньої птиці, 40 тисяч кроликів та 14 тисяч бджолосімей» [90, арк. 6]. Уже на 1984 рік ці цифри значно зросли. За підсумками року, «4,6 тисяч товариств об'єднували 536 тисяч садоводів, яким було виділено 30,6 тисячі гектарів землі, а в колективних садах було вирощено близько 90 тисяч тонн фруктів та ягід, 160 тисяч тонн картоплі та овочів, утримували 152 тисячі голів домашньої птиці, 78 тисяч кроликів та 17,7 тисяч бджолосімей» [99, арк. 122].

Як бачимо, можливість отримати садову ділянку та займатися садівництвом зацікавила значний відсоток населення України. До того ж отримавши свої п'ять соток землі, люди почали масово перетворювати свої садові будиночки на повноцінні дачі. Навіть у деяких центральних газетах та в передачах по телебаченню рекламували проекти садових будиночків, які мали по 3 кімнати, водяне опалювання, гаражі [90, арк. 8]. Найбільш підприємливі громадяни робили надбудову, перетворюючи садовий будиночок у двоповерховий дім. Цим не нехтували і представники партійної номенклатури.

Звичайно, усе це не відповідало Типовому статуту садівничого товариства, навіть більше – не зовсім відповідало комуністичним принципам ведення колективного господарювання та високим моральним якостям «справжніх

комуністів». Відповідно, у першій половині 1980-х рр. розгорнулася ціла кампанія «з боротьби з господарським обростанням».

У ЦК КПРС було прийнято Постанову «Про листи трудящих у зв'язку з серйозними недоліками та перекрученнями у розвитку колективного садівництва та дачно-кооперативного будівництва». Реагуючи на неї, з Києва доповідали в Москву про розгляд в обкомах, Київському міськкомі, партійних комітетах міністерств і відомств республіки конкретних фактів порушень і зловживань під час забудови садових ділянок. У 1982 році повідомляли, що «винні в порушеннях посадовці притягнені до партійної відповідальності, деякі виключені з партії та звільнені з посад», зокрема, «понад 3 тисячі осіб були виключені з садівничих товариств, 249 – притягнені до кримінальної відповідальності, 7,5 тисяч будиночків приведені у відповідність з типовими проектами. У тому ж 1982 році 1710 керівних працівників партійних, радянських, профспілкових, комсомольських і господарських органів здали свої садові ділянки, які були передані інвалідам, ветеранам війни і праці, багатодітним сім'ям» [90, арк. 7].

Ці події жваво відображені в листах до ЦК Компартії України. Люди висловлювали як підтримку, так і засуджували такі процеси. Навіть з газети «Правда» до ЦК надіслали підбірки листів про характер скарг членів садівничих товариств Української РСР, повідомляли «про збільшення надходження листів зі скаргами на рішення місцевих радянських і профспілкових органів про знесення чи перебудову будиночків, перерозподіл ділянок і навіть про передачу вже освоєних земель іншим організаціям» [90, арк. 14–21].

Однак кампанія «з боротьби з господарським обростанням» тривала. У грудні 1984 року секретар ЦК Компартії України А. Титаренко повідомляв, підсумовуючи досягнення за рік, що «понад 1,1 тисячі керівних працівників здали свої садові ділянки, які передані ветеранам війни і праці, багатодітним сім'ям, 1,9 тис. садових будиночків приведені у відповідність до встановлених норм. Ліквідовано два садівничих товариства, створених у зоні масового відпочинку на Чорноморському узбережжі в Одеській області» [99, арк. 123].

Про перипетії закінчення цієї кампанії є дуже цікаві свідчення в мемуарах В. Врублевського – багаторічного помічника В. Щербицького. Так, він згадує: «Не зважаючи на жорсткі обмеження та труднощі, почали будувати “дачі” і багато комуністів, керівників різних рангів. Звичайно, не обходилося і без зловживань, але переважна більшість споруджувала на свої, чесно зароблені кошти. Варто визнати, що керівництво ЦК сприйняло це з осудженням: мовляв, розтринькуються матеріали, людей штовхають на несправедний шлях і так далі. Замість того, щоб надати людям належну допомогу, стали на шлях гальмування дачного будівництва. Почали застосовувати драконівські заходи до комуністів... Почалися мало не масові виключення з партії, все це сприймалося як лінія ЦК. Лише в Києві через дійсні чи надумані зловживання було виключено понад 500 членів партії. Часто комуністи самі здавали партквитки, ображені безпідставними причіпками. У період розгулу цієї безглуздої кампанії... до мене зі слізним проханням звернувся однокашник по університету В. Протасов, старший науковий співробітник НДІ імені Шліхтера. Його дружина, теж наша однокурсниця, Л. Шепотько, доктор наук, працювала завідувачкою відділу Інституту економіки АН УРСР. Як і багато інших, вони з великими труднощами побудували садовий будиночок. На горищі спорудили для дітей невелику кімнатку. Коли почалися гоніння, цю “мансарду”, яку, виявляється, не можна було споруджувати, наглухо забили цвяхами. Але “ревнителі комуністичної чистоти” з парткомісії були невблаганні: розвалюйте дах і зносьте “мансарду” – не дозволено. Або ж партквиток на стіл. Таких фактів у садівничому кооперативі науковців було чимало» [148, с. 87–88].

В. Врублевський порадив товаришам зібрати членів кооперативу й написати колективну скаргу на ім'я Щербицького, а сам обіцяв про цей лист йому доповісти. Щодо реакції В. Щербицького на цей лист Врублевський згадує: «Таким обуреним, як в той раз, я його рідко бачив. Скажу тільки, що епітети на адресу соратників були дуже дошкульними. І заслужено. Думаю, що питання це обговорювалося в Політбюро. Втім, масова кампанія боротьби з “господарським обростанням” припинилася» [148, с. 87–88].

Отже, у листах селян основні проблеми були: необґрунтоване зменшення присадибних ділянок, нарахування пенсій, недоліки в роботі колгоспів та радгоспів, низька оплата трудодня, а міські жителі переймалися питаннями отримання та використання садових ділянок.

Ще одним питанням, що постійно порушувалося в листах, було питання недоліків у діяльності керівництва колгоспів і радгоспів. Однак працівники апарату ЦК подібні звернення відносили до категорії «скарги на керівних працівників», підраховуючи їх разом зі скаргами на керівництво й інших, не тільки сільськогосподарських, організацій та відомств республіки, й оцінку їм давали саме в загальному контексті. Це питання ми розглянемо далі.

3.4. Комунальне та транспортне обслуговування

Працівники апарату ЦК, які вели роботу зі зверненнями громадян у другій половині 1960-х рр., не розмежовували і підраховували разом кількість листів щодо роботи промислових підприємств, будівельних організацій, транспорту та зв'язку, та щодо благоустрою населених пунктів, будівництва шкіл, лікарень, клубів. Уважали, що це споріднені за тематикою проблеми. У 1966 році листів з цих питань надійшло 914 (або 1,9% від загальної кількості отриманих листів за рік), у 1967 році – 1263 (2,9%) [8, арк. 123].

Однак, починаючи з 1972 року, ці теми розділили, що видається логічним, адже листів щодо житлово-комунальних послуг, благоустрою населених пунктів, транспорту та зв'язку щороку ставало все більше (див. додаток А.5). Це, на нашу думку, пояснюється тим, що темпи житлового будівництва в країні були високими і, хоч саме будівництво будинків було пріоритетом, а благоустроєм, чи комунальним обслуговуванням, могли нехтувати, займаючись цими питаннями уже другорядно, однак, ці питання теж серйозно непокоїли населення, що відображено у зверненнях [214].

До того ж кількість звернень зі скаргами на комунальне обслуговування з року в рік зростала. Тоді як у першій половині 1970-х щороку надходило 2,7–2,8% листів

щодо комунального обслуговування (до 1500 щороку), то вже в 1985 році таких листів надійшло майже 3 тисячі (до 5% від загальної кількості).

У вересні 1975 року завідувач загального відділу ЦК П. Мусієнко перераховував основні недоліки у водопостачанні, на які скаржилися жителі республіки: «...незадовільне забезпечення водою верхніх поверхів житлових будинків, недостатня пропускна спроможність водопровідних мереж, неекономне використання води для технічних потреб, часом неуважне ставлення посадових осіб до прохань щодо поліпшення водопостачання..., встановлені графіки подачі води не витримуються, допускаються часті їх зриви без будь-яких пояснень або попереджень з боку відповідних служб» [39, арк. 143]. Подібні проблеми не оминули й столицю. П. Мусієнко повідомляв, що на вересень 1975 року зо два десятки колективних скарг з питань водопостачання надійшло з м. Києва [39, арк. 144–145].

Крім власне водопостачання, звертали увагу на якість поданої води. І це було небезпідставно. Наприклад, секретар ЦК О. Капто в жовтні 1983 року в секретній довідці повідомляв ЦК КП України, що в республіці «діє 14413 водопроводів, що належать різним міністерствам і відомствам, з яких 871, в основному у сільській місцевості, не відповідають санітарним вимогам, зокрема 619 – не мають зон санітарної охорони, 46 – очисних споруд, 248 – знезаражувальних установок» [91, арк. 19–20].

Ще однією важливою темою, яка непокоїла людей, було тепlopостачання, до того ж не лише житлових будинків, а й промислових підприємств, установ соціально-культурного призначення тощо. Це також дуже гостра проблема, на яку в листах звертали увагу, а влада намагалася реагувати і розв'язувати це питання.

Були навіть драматичні випадки. Так, у 1981 році з м. Макіївки Донецької області надійшов лист, у якому жителі писали: «Наш будинок ввели в експлуатацію 6 років тому, але без котельні, квартири не опалюються взагалі. Живемо, як на вулиці, тільки без вітру. Куди ж всі дивилися, починаючи від будівельників і закінчуючи тими, хто підписував акт приймання будинку? Куди ми тільки не зверталися, але «віз і нині там». Всі обурені, хвилюються» [80, арк. 31].

Цікаво, що люди у своїх листах, шукаючи причини, пояснювали недоліки поганою роботою житлово-комунальних служб, наявною практикою здачі в експлуатацію будинків з недоробками в опаленні, тяганиною в ремонті житлового фонду, котелень, теплових мереж, формальним, безвідповідальним ставленням окремих посадовців до населення.

З Чугуєва Харківської області до ЦК писали мешканці будинку № 114 по вул. Харківській про те, що на їхнє звернення про незадовільне опалення квартир райвиконком відповів, що «з 29 листопада 1975 р. опалення працює нормально», – насправді, за заявою авторів, це обман, у квартирах, як і раніше, холод, – «Тільки 10 грудня несправність у системі була усунена. Але ми раділи передчасно: батареї були теплі тільки добу, тепер вони знову абсолютно холодні» [39, арк. 154].

У такому разі людям залишалося тільки знову і знову писати скарги до органів влади і лише сподіватися на те, що їх почують. ЦК КП України у таких випадках був, вже, напевно, останньою надією. Дійсно, звернення до ЦК могло допомогти розв'язати питання. Листи подібного характеру «спрямовували для вжиття заходів відділу будівництва та міського господарства ЦК КПУ обкомам партії і облвиконкомам, а за їх розглядом загальний відділ ЦК здійснював оперативний контроль» [80, арк. 32].

Іноді на місцях просто не хотіли розуміти прохань громадян. Так, «інвалід війни II групи Пономарьов» з проханням про забезпечення його сім'ї паливом звертався: «у Шполянський райком партії, райвиконком, Черкаський облвиконком. У відповідях йому повідомляли, що паливо є у вільному продажу. Однак сутність прохання вісімдесятирічного заявника полягала в тому, щоб доставити це паливо до нього додому» [34, арк. 196–197]. Чоловікові довелося у своїх зверненнях дійти аж до рівня ЦК КП України, поки його прохання було нарешті задоволено.

Саме тому нерідко до ЦК надходили колективні та повторні скарги, у яких повідомляли про тяганину, безвідповідальне ставлення до роботи працівників житлово-комунальних служб, тепломережі, окремих керівників радянських і господарських органів.

Для жителів сільської місцевості особливо було актуальним питання забезпечення населення газом, твердим та рідким паливом для побутових потреб.

На початку 1980 року завідувач загальним відділом ЦК КПУ П. Мусієнко підготував доповідну записку для ЦК, у якій проаналізував ситуацію з постачанням населення паливом на основі звернень у 1979 році. Він повідомив про велику кількість листів з проханнями про забезпечення газом та рідким паливом. «Надходили скарги про незадовільне опалення деяких лікувальних, дитячих дошкільних установ, санаторіїв і будинків відпочинку, продовжували надходити сигнали про незадовільне забезпечення населення твердим паливом» [73, арк. 32]. Серед цих листів П. Мусієнко особливо звертав увагу на скарги на недоліки в забезпеченні вугіллям осіб з інвалідністю внаслідок війни та учасників війни, осіб з інвалідністю внаслідок праці: «у деяких листах зазначено, що через відсутність контролю за паливними складами паливо реалізувалося “спекулянтами і різного роду ділками”» [73, арк. 32].

Далі П. Мусієнко писав, що «у 81 листі і телеграмі повідомляли про перебої в постачанні паливом окремих підприємств і організацій». Навіть у ряді повідомлень вказували, що «через відсутність палива, роботи на деяких виробничих ділянках зупинені, виконання планів перебуває під загрозою зриву. Про серйозні недоліки в забезпеченні паливом підвідомчих організацій йшла мова в листах міністрів чорної металургії, енергетики і електрифікації, промисловості будівельних матеріалів, радгоспів республіки. У ряді телеграм писали про порушення планів перевезень палива, насамперед залізничним транспортом» [73, арк. 32].

Через серйозність проблеми та у зв'язку з надходженням великої кількості листів П. Мусієнко пропонував ЦК: «направити цю його записку обкомам партії, Раді Міністрів УРСР, Головпостачу УРСР, відповідним відділам ЦК КП України для реагування» [73, арк. 33].

Люди гостро реагували на всі зміни чи нововведення, пов'язані з опаленням. Наприклад, у 1983 році до ЦК Компартії України стали надходити листи, зокрема і групові, в яких висловлювали невдоволення підвищенням плати за користування мережевим природним газом. Листи такого змісту найбільше надходили від пенсіонерів, власників квартир та індивідуальних будинків, що опалювали газом.

«Як мені тепер на 50 карбованців пенсії жити, якщо вартість опалення 32 карбованці на місяць?» – йшлося в листі Куплевацького, «учасника війни, інваліда праці II групи», жителя м. Краматорська Донецької області. «Отримую 28 карбованців пенсії, за газ потрібно заплатити 17 карбованців 50 копійок...», – писала Боженко, «інвалід праці II групи з с. Лосятин Васильківського району Київської області». У груповій скарзі жителі селища Гладківка Київського району м. Донецька «висловлювали незгоду з тим, що плату за газ стягували в розрахунку з загальної площі будинку, а також було прохання встановити у квартирах лічильники, що враховують витрату газу» [94, арк. 1].

Багато надходило прохань про прискорення встановлення квартирних телефонів. Зокрема, у 1980 році надійшло «1954 листи, пов'язані з діяльністю промислових підприємств, будівельних організацій, транспорту, зв'язку, кожен другий (914) лист містив прохання про прискорення встановлення квартирних телефонів» [73, арк. 2].

Знайшло відображення в листах питання роботи громадського транспорту. У зверненнях називали факти зривів графіків руху, незадовільного обслуговування пасажирів на автовокзалах та автостанціях. Писали про випадки виходу транспорту на маршрути з неохайним зовнішнім виглядом, неприбраними салонами. Надходили листи з проханням узагалі запустити транспортний, зокрема автобусний маршрут, щоб була змога добиратися з села до міста чи з окраїни у центр, вказували на поганий стан доріг, тротуарів, несвоєчасний і неякісний їх ремонт.

У жовтні 1975 року працівники загального відділу надіслали секретарю ЦК Я. Погребняку дуже показову підбірку сигналів щодо недоліків у роботі транспорту. Так, люди скаржилися, що «з причини поганого технічного стану автобусів на міських маршрутах м. Макіївки не виконують завдання щодо регулярності руху, низька культура обслуговування пасажирів. Постійне порушення розкладу руху автобусів, особливо в години “пік”, викликає проблему транспортного обслуговування нового мікрорайону Половки м. Полтави, замість 5–10 хвилин тут інтервали доходять до 30–40, люди запізнюються на роботу, нервують» [37, арк. 3].

У листі з м. Харкова вказували, що «багато незручностей для населення викликає непродуманість маршрутів на окремих напрямках. Так, усі зупинки трамвая, тролейбуса і автобуса на Московському проспекті в районі турбінного заводу чомусь за 600–700 метрів до входу в метро», – на думку авторів цього листа, – «недоцільним було те, що в години перезмінок на зворотному маршруті в парк водії відмовляються брати пасажирів, вагони йдуть пустими» [37, арк. 3].

Громадянин Косович з Перемишлянського району Львівської області за дорученням односельчан писав: «уже більше півроку до нас у села Свірж і Глибовичі не їздять маршрутні автобуси. За допомогою ми тричі зверталися до голови райвиконкому, але навіть відповіді не одержали...» [37, арк. 3–4].

Депутати Ялтинської міської і Лівадійської селищної Рад скаржилися, що «за вказівкою міськвиконкому було відмінено маршрут автобуса вздовж узбережжя, через що багато співробітників санаторіїв змушені були навіть залишити роботу» [37, арк. 5].

Житель білоруського міста Слуцьк Гребцов після перебування в Україні у відрядженні написав лист, у якому звернув увагу на те, що «в м. Дніпропетровську на маршруті “вул. Перемоги – Автовокзал”, плату за проїзд в автобусі пасажирі дають водію без одержання квитків». Далі Гребцов називає аналогічний факт і на водному транспорті: «На річковому вокзалі м. Придніпровська 28 вересня я очікував “Ракету” з Кременчука на Запоріжжя. Квитки в касі не продавали, мотивуючи тим, що їх можна придбати на судні. Під час посадки з нас, п’яти пасажирів, зібрали гроші по 2 крб. 30 коп., але квитки не видали. Коли на виході я попросив квиток, то дівчина, яка брала гроші, узяла квиток в іншого пасажиря і вручила мені» [37, арк. 5].

Уже у листопаді 1975 року з Міністерства автомобільного транспорту УРСР, за підписом міністра Ф. Головченка, прийшов лист «Про усунення недоліків у роботі пасажирського автотранспорту, вказаних у листах трудящих».

Міністр повідомляв, що «автопідприємство розробило комплекс заходів на 1975–1976 рр. для поліпшення роботи автобусів і регулярність руху автобусів у м. Макіївці покращилася. У Полтаві для поліпшення обслуговування населення кількість автобусів на маршруті “Центр-Половки” збільшено з 6 до 10, а з січня

1976 року планується доповнити ще двома автобусами, інтервал руху автобусів становить 7 хвилин. У Харкові зупинка автобусів була перенесена безпосередньо до станції метро, а водіям автобусів видається завдання з перевезення пасажирів у попутному напрямку під час виїзду на маршрут і поверненні в парк» [37, арк. 17–18].

З приводу листів від жителів сіл Свірж і Глибовичі Львівської області, а також Кам'янка і Стульневе Запорізької області, міністр повідомляв, що «через незадовільні дорожні умови в цей час відкрити автобусні маршрути до цих сіл не видається можливим. Для обслуговування працівників Ялтинських санаторіїв і жителів села Лівадії автобусний маршрут уздовж узбережжя було відновлено у жовтні 1975 року» [37, арк. 17–18].

З приводу скарги жителя Слуцька Гребцова міністр повідомив, що «за порушення транспортної дисципліни, низьку культуру обслуговування на ряд працівників були накладені дисциплінарні стягнення». Крім того, «у грудні 1975 року Головне управління річкового флоту при Раді Міністрів УРСР повідомило ЦК, що капітан-дублер Баскаков був знятий з займаної посади» [37, арк. 18–19].

Як бачимо, у цих випадках завдяки зверненням більшості громадян таки вдалося реально поліпшити ситуацію з транспортним обслуговуванням. Загалом незадовільна якість тепло-, водопостачання, роботи громадського транспорту щороку відзначалася у тисячах звернень.

3.5. Торгівля та побутове обслуговування

Документи з архівних фондів дають нам змогу виокремити частку листів і телеграм з питань торгівлі та побутового обслуговування серед усього масиву письмових звернень (див. додаток А.13). Щороку вони становили 1–2% від усієї кількості. І їхнє число не зменшувалося, а залишалося стабільним та навіть мало невелику тенденцію до зростання наприкінці 1970-х – початку 1980-х рр.

Однією з основних проблем населення, що відображена в листах, був, звичайно ж, дефіцит. Дослідник Д. Ванюков писав: «...до середини 1980-х рр. з 211 видів продовольчих товарів вільно можна було купити лише 23 найменування. Інші або розподіляли за талонами, або перейшли у простір тіньового ринку» [185, с. 40].

Дефіцит та черги стали частиною повсякдення людей у період «застою», що яскраво відображено у зверненнях.

Так, у листі громадянина Пономарьова з Острога Рівненської області (1968 рік), читаємо: «Нас, будівельників комуністичного суспільства, цікавить і турбує одне, чому щороку в Радянському Союзі все виконується і перевиконується, а в продовольчих магазинах немає в продажу м'яса, сала, яєць, оселедців та інших продуктів першої необхідності... Таке становище і з деякими промтоварами...» [10, арк. 20].

Щороку, звітуючи про стан роботи з листами в республіці, працівники ЦК відзначали постійну тривогу та занепокоєння населення. Зокрема, у 1967 році повідомляли: «... Протягом тривалого часу (громадяни – Я. Ж.) не можуть придбати необхідних їм товарів і часто ці товари мають погану якість, а їх вибір обмежений. У продажу відсутні дешеві костюми і пальто, бавовняно-паперова чоловіча білизна; торгівельні організації недостатньо вивчають попит споживача» [8, арк. 125].

У 1970-ті рр. ситуація не змінювалася. Люди продовжували скаржитися на дефіцит. Дуже часто продукти або промислові товари, які все ж були наявні на прилавках, мали погану якість. У 1974 році з Києва до Москви повідомляли: «Сигнали про перебої в торгівлі хлібом, м'ясними продуктами, соняшниковою олією, рисовою та гречаною крупами, оселедцем, харчовою содою... В окремих заявах громадяни висловлювали занепокоєння зростанням цін на колгоспних ринках, зокрема Житомира, Києва, Харкова. У частині листів є претензії до асортименту і якості товарів легкої промисловості, насамперед взуття, трикотажних виробів. Вказано на те, що торгівельні організації рідко бракують товари низької якості, ліберально ставляться до підприємств, що поставляють поганий товар» [34, арк. 195–196].

І це при тому, що грошові заощадження у населення протягом періоду «застою» зростали. Дослідниця Л. Ковпак, покликаючись на статистичні щорічники, називає такі цифри: «Станом на 1980 р., заощадження громадян України на рахунках в ощадних касах становили 34,3 млрд. крб., а у 1986 р. – 54,4 млрд. крб.» [239, с. 86]. Але придбати товари або було не можливо взагалі через їх відсутність, або через украй неналежну якість.

Претензії в людей були і до якості продуктів харчування. Наприклад, з Ворошиловградської області скаржилися на погану якість ковбасних виробів та молокопродуктів [42, арк. 183]; з Кримської, Полтавської, Сумської областей скаржилися на неякісну випічку хліба. Такі ж проблеми були й у столиці. Також під час перевірки скарг було «виявлено серйозні недоліки в технології випуску продукції на Київському міськмолкозаводі № 1» [34, арк. 10].

Часто абсолютно незадовільна якість продуктів харчування була вагомою проблемою загалом доби «застою». Наприклад, дослідник О. Шубін, покликаючись на архівні джерела та працю В. Болдіна, повідомляє: «Перевірки показували, що до третини овочів доходило до прилавків уже у вигляді гнилі. Усього згнивало до третини врожаю» [381, с. 111].

Чимало надходило скарг і від осіб з інвалідністю внаслідок війни, які скаржилися на «труднощі в придбанні запасних частин для свого автотранспорту, комбікормів для домашньої худоби, овочів, гасу, одягу і взуття великих розмірів, зручних для літніх людей фасонів і ряду інших промислових і продовольчих товарів» [215].

Знайшло відображення у зверненнях і таке явище, як спекуляція. Так, громадянка В. Лужецька скаржилася: «у магазинах сметана і молоко розводиться до максимуму, товари II сорту продаються за I сорт, все продається тільки з-під прилавка. Спекулянти закупають дефіцитні товари, продукти та збувають їх по кошмарним цінам. На всіх ринках міста повне свавілля цін на продукти. У міських туалетах роздолля для спекулянтів» [45, арк. 92].

У листах про роботу магазинів, кафе, їдалень було багато нарікань на грубі порушення правил торгівлі. Подавали приклади торгівлі з-під прилавка, вказували факти приховування дефіциту, відпуску товарів за записками керівників і знайомих тощо.

Органи правопорядку намагалися боротися зі спекулянтами та регулярно повідомляли про свої «успіхи». Однак їхня кількість у республіці була надзвичайно високою: вимірювали тисячами, а то й десятками тисяч осіб. Наприклад, лише в 1980 році за спекуляцію до відповідальності було притягнуто аж 17 тисяч осіб (!).

Щоправда переважна їх більшість – 12 тисяч осіб, були дрібними спекулянтами [79, арк. 35], тобто людьми, що вчинили досить незначне адміністративне правопорушення.

Що стосується дефіциту, місцева влада усвідомлювала проблему і за потреби намагалася хоча б стабілізувати наявний стан речей. Передусім контролювалося постачання продуктів харчування, проте й місцеві органи влади не завжди могли вплинути на ситуацію. Так, секретар Черкаського обкому партії Ю. Крушинський повідомляв: «у Черкасах та інших містах області дійсно протягом вересня-жовтня місяця 1975 року були перебої в торгівлі картоплею і капустою... Однак попит населення на капусту, зважаючи обмеження ресурсів, упродовж року не буде задоволений. План закладки капусти станом на 29 жовтня 1975 року виконаний всього лише на 19 %. Заповнити відсутню кількість капусти за рахунок завезення її з інших областей не видається можливим. Завезено всього 905 тонн. Облвиконком з метою рівномірного забезпечення населення картоплею і овочами з 1 листопада затвердив помісячний план реалізації цих продуктів до червня 1976 року» [39, арк. 112].

Ще одним заходом радянської влади щодо подолання дефіциту і боротьби з спекулянтами було застосування встановлених Міністерством торгівлі СРСР єдиних норм продажу продуктів в одні руки: «хліба печеного – не більшою 2 кг, хлібобулочних виробів – 0,5 кг, крупи – 1 кг, борошна – до 3 кг. Мінторгом УРСР було доведено до торгівельних організацій рекомендовані норми продажу макаронних виробів – до 1 кг в одні руки, цукру – 0,5–1 кг», – у всіх областях обмежувався продаж в одні руки й інших продуктів, так, навіть у Києві в одні руки продавали: «масла тваринного до 0,5 кг, олії – 1 кг (саме так в документі – Я. Ж.), сирів твердих – 1 кг, ковбасних виробів – 1 кг, м'яса – 2 кг, яєць – до 3-х десятків» [69, арк. 11].

Цікаво, що часто з метою подолання дефіциту продуктів харчування чиновники «жертвували» селом, насамперед намагаючись забезпечити потреби міських жителів та жителів промислових центрів. Так, у 1977 році у довідці щодо стану забезпечення населення продуктами першої необхідності в Україні працівники ЦК КПУ

повідомляли: «Ресурси гречаної крупи дозволяють забезпечити тільки потреби дитячих, лікувальних і інших закритих установ, а також (закладів – Я. Ж.) громадського харчування. Ресурси тваринного масла дозволяють нормально забезпечити населення міст і промцентрів, у сільській місцевості – потреби дитячих і закритих установ. Торгівля м'ясопродуктами та ковбасними виробами в усіх областях проходить в цей час з великою напругою. Для припинення спекуляцій на колгоспних ринках міст і промислових центрів створені оперативні групи з числа працівників міліції та громадськості» [59, арк. 14–15].

Звичайно, такі заходи влади породжували панічні настрої серед населення, призводили до зростання цін, що також відображено в листах. Так, у 1975 році повідомляли: «У м. Севастополі... в магазинах з продажу зникли рис, гречка, мука біла, молоко згущене, кава, какао, деякі сорти ковбаси, риба. Немає яблук. Народ бере все на розхват – запасається. Картопля, яка торік була по 12 коп., тепер по 25» [39, арк. 138–139].

Не кращою була ситуація й у сфері обслуговування. Людей не влаштовував режим роботи магазинів, їдалень, кафе, зокрема в сільській місцевості, де, наприклад, часто режим роботи магазинів залежав просто від бажання продавця.

До ЦК Компартії України на вітчизняний «сервіс» скаржилися навіть жителі інших республік. Наприклад, у 1979 році в колективному листі туристи з Тюмені зазначали: «Нас вразило обслуговування в м. Києві – на Хрещатику ніде перекусити, немає жодного пристойного кафе, одна “Варенична” і та забита людьми вщерть, в кафе “Метро” бруд, кругом обважують, продавці грубі...» [66, арк. 29].

Скаржилися громадяни на роботу пралень та хімчисток. Основні претензії споживачів – низька якість прання або чищення, розтягнуті терміни виконання замовлень, великі черги в приймальних пунктах, пропажа і псування зданих речей. Багато скарг стосувалися термінів і якості ремонту телевізорів, холодильників, пральних машин, газових приладів. Серйозно гальмувало роботу з ремонту побутової техніки «незадовільне забезпечення підприємств служби побуту запасними частинами, деталями, агрегатами. У 1979 році тільки з цих причин було порушено

терміни гарантійного ремонту 3,8 тис. холодильників, понад 800 пральних машин, 3,7 тис. магнітофонів, 9,8 тис. телевізорів та інших видів техніки» [69, арк. 36].

Також люди скаржилися на незручні години прийому, часто писали, що майстри-ремонтники приходять, як правило, у будні і робочі години замовників, до того ж рідко приходять в домовлений час і доводиться відпрошуватися з роботи по кілька разів.

Ще однією проблемою у сфері торгівлі та побутового обслуговування було зловживання службовим становищем, хабарництво та крадіжки. І не лише керівництва, а й рядових співробітників магазинів, заводів, фабрик тощо. Іноді люди повідомляли про такі випадки ЦК. Так, у колективному листі робочі Харківського хлібозаводу писали: «Одна з причин випуску неякісної хлібобулочної продукції на нашому підприємстві полягає в тому, що окремі наші працівники крадуть масло, цукор, дріжджі та інші продукти» [94, арк. 3].

Показовими є офіційні цифри зловживань та правопорушень у галузі торгівлі та побутового обслуговування. Так, лише в 1981–1982 рр. За розкрадання та інші зловживання було засуджено приблизно 19 тисяч працівників цих галузей [92, арк. 19]. У 1982 році працівниками системи Мінпобуту УРСР було «обраховано понад 42 тис. замовників на суму 155 тис. карбованців. Порушення цін були виявлені на 75% перевірених підприємствах» [82, арк. 30–31]. До адміністративної відповідальності за порушення правил торгівлі лише спиртними напоями було притягнуто «понад 15 тис. торговельних працівників. За побори та порушення правил торгівлі було притягнуто до кримінальної відповідальності 370 осіб» [82, арк. 118, 120].

Деякі працівники сфери торгівлі прямо вказували на цілу організовану систему обману покупців. У 1965 році надійшов анонімний лист з Одеси, адресований П. Шелесту. У листі повідомляли: «Ми, група молодих працівників торгівлі, не можемо далі терпіти міцно вкорінену в нас систему хабарів, поборів, обважень і обрахування покупців. У будь-якому магазині нашого торгу встановлений кожному продавцеві обов'язковий відсоток відрахувань завмагові від обрахувань і обважень покупців» [115, арк. 97]. Про важливість цього повідомлення свідчить той факт, що цей лист було передано на ознайомлення членам і кандидатам у члени Президії ЦК.

Однак змінити ситуацію не вдалося. Вищезгаданий дослідник О. Шубін писав: «У кінці 70-х рр. корупція набула масового характеру не тільки в південних республіках. Тисячі лікарів, продавців, працівників сервісу отримували “додаткову оплату” своїх послуг, “відстібаючи” долю вищестоящому “даху” – керівництву, котре дозволяло розвиватися новим суспільним відносинам» [381, с. 157–158]. Саме в період «застою», на його думку, зародилася радянська організована злочинність, що повною мірою проявила себе вже у 1990-ті рр.

Отже, основними причинами скарг були дефіцит промислових товарів та продуктів харчування, низька якість наявних у магазинах товарів та продуктів, спекуляція, ріст цін, зловживання службовим становищем, крадіжки. Відбилося у зверненнях недотримання термінів ремонтів, грубе та невічливе ставлення працівників сфери послуг до відвідувачів. Дії влади щодо виправлення ситуації, зокрема притягнення до кримінальної відповідальності тисяч осіб за спекуляцію, не принесли результату і виявилися не ефективними.

Висновки до розділу 3.

Підбиваючи підсумки третього розділу, відзначимо, що впродовж періоду «застою», порівняно з попередніми періодами, відбулися значні зміни в рівні життя населення. Зміни ці були пов’язані зі зростанням добробуту, однак водночас набули гостроти серйозні соціально-економічні проблеми, зокрема проблема товарного дефіциту.

Активне житлове будівництво поступово знижувало гостроту житлового питання, однак, все одно, саме з цього питання до ЦК писали найбільше. Установлено, що переважна кількість звернень стосувалася поліпшення житлово-побутових умов, а не надання житла. Актуальним було питання відселення людей з неповноцінного житла – з підвалів, бараків та аварійних будинків, яке було розв’язано лише на середину 1980-х рр. Містяни у листах часто критикували якість будівельних та оздоблювальних робіт у введених новобудовах, близько чверті введених у експлуатацію нових будинків були незадовільної якості, іноді без підведених комунікацій, поширеним явищем були приписки.

Водночас, чиновники могли кілька разів міняти житло, сприяти незаконному наданню квартир своїм родичам та знайомим, ремонтувати квартири за державний кошт. Непотизм набув масового характеру та проявився повною мірою. Покарання за такі дії часто було формальним, хоч іноді «махінації» з житлом все ж ставали приводом для кадрових рішень. Набуло поширення хабарництво під час надання і розподілу житла. Загалом власне облаштоване помешкання було жаданою мрією мільйонів. Квартира нерідко була подарунком за лояльність до влади, а ті, хто мав антирадянські настрої, могли власного житла не отримати взагалі.

Неправильне звільнення чи переведення на іншу роботу було зафіксовано в 6–10% звернень. Через незнання законодавства керівниками, звільнення часто відбувалися протизаконним шляхом, і люди через суди відновлювалися на роботі. Деякі робітники, наприклад шахтарі, скаржилися, що отримують накази про роботу у вихідні, керівники проводять незаконні відрахування із заробітної плати, позбавляють премій.

З сіл здебільшого надходили скарги на необґрунтоване зменшення колгоспами, радгоспами присадибних ділянок; на недоліки в пенсійному забезпеченні; на недоліки в господарській діяльності правлінь колгоспів, порушення Статуту сільськогосподарської артілі; низьку оплату трудодня і несвоєчасні розрахунки з селянами. Наприкінці 1970-х – на початку 1980-х відзначаємо ріст звернень уже від жителів міст, з питань, пов'язаних з отриманням, використанням садових ділянок, дачно-кооперативного будівництва. Влада намагалася обмежити дачне будівництво, виступаючи проти так званого «господарського обростання». Брав участь у розв'язанні цього питання особисто В. Щербицький. Відзначимо також ініціативність громадян: щороку надходили прохання та пропозиції з розвитку колективного садівництва та городництва.

Виявлено, що ті чи інші проблеми з водо-, тепло-, газопостачанням і в старих будинках, і у новобудовах, відображені в листах протягом усього періоду «застою» і по всій території України. Часто не знаходили свого розв'язання проблеми роботи комунального транспорту. Люди скаржилися на відсутність культури

обслуговування, на недосконалість наявної транспортної мережі, зокрема мережі автобусних сполучень, неналежну регулярність руху пасажирського транспорту.

Торгівля та побутове обслуговування населення також були віддзеркалені в листах. Кількість листів і телеграм з цих питань була хоч і не великою і в загальному масиві звернень становила лише 1–2%, все ж привертала увагу чиновників до проблем населення у цій сфері, зокрема проблеми дефіциту. Влада декларувала наміри нещадної боротьби з крадіжками, хабарництвом та спекуляцією. Щороку тисячі людей притягували до адміністративної, кримінальної відповідальності, однак ці заходи влади виявилися не ефективними.

РОЗДІЛ 4.

ВІДОБРАЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ У ЗВЕРНЕННЯХ ДО ЦК КПУ

4.1. Доноси та скарги на керівництво як складова частина радянської дійсності періоду «застою»

Працівники апарату ЦК КПУ у своїх звітних статистичних документах не фіксували сигналів щодо помилок чи зловживань «простого» населення. Звичайно, були громадяни, які писали доноси, анонімні скарги на дружин/чоловіків, родичів, друзів тощо. І серед архівних документів збережені такі листи. Однак, як видається, саме до ЦК їх надходило небагато, адже у загальному відділі їх ніяк не виокремлювали і їхню кількість не підраховували.

Основною категорією населення, на яку скаржилися у ЦК КПУ, були керівники різних рівнів, починаючи від голів колгоспів і закінчуючи міністрами та секретарями ЦК. Саме скарги на керівництво, або так звані сигнали, – друга за популярністю, після житлового питання, тема звернень. Упродовж періоду «застою» вони становили 10–17% від усієї кількості листів і телеграм до ЦК (див. додаток А.14). Чому на керівництво скаржилися саме сюди, зрозуміло, адже абсолютна більшість керівників була членами Комуністичної партії, і, відповідно, скаржитися на них найлогічнішим було саме до вищого партійного органу Радянської України, тобто до ЦК КПУ [213].

Слово «сигнал» ніби свідчить про шляхетну мету «сигналізувати» відповідним органам про помилки, неправильні вчинки товаришів, керівництва на роботі, родичів. Однак часто ці «сигнали» були звичайними доносами, в основному, анонімними, які, як і в попередні періоди, залишалися поширеним явищем у країні.

Російські вчені О. Лівшин і І. Орлов, аналізуючи ситуацію з «листами до влади» у післяреволюційне десятиліття 1917–1927 рр., наголошують на важливості такої аксіологічної категорії, як соціальна справедливість. За їхніми словами, «для пересічної людини, як правило, соціальна справедливість (або несправедливість) мали конкретні прояви і вельми зримі обриси в реальному житті» [280, с. 491]. У період «застою» ситуація не змінилася, іноді складається враження, що деякі люди

просто не могли не писати. Наприклад, у 1982 році працівники Держтелерадіо УРСР, звітуючи до ЦК про роботу з листами, зазначали: «понад 30 листів їм надіслав київський робітник-будівельник Шпоть. У них він повідомляв про безгосподарність на різних будівельних майданчиках міста: “кинутих, заритих у траншеях блоках, конструкціях, трубах, буддеталях та ін.”. Багато листів Шпоть підкріпив фотографіями. Майже всі факти, про які писав цей робітник, під час перевірки підтвердилися» [87, арк. 21]. Мета цього чоловіка очевидна: виправити недоліки, домогтися справедливості.

Російська дослідниця М. Клінова на прикладі жителів Уральського регіону виділяє вже три аксіологічні категорії, характерні для періоду «застою», що «маркують простір суджень адресантів – законність, справедливість і радянськість» [236, с. 116].

Характерним було те, що кількість листів-доносів з року в рік зростала. Інформація у них часто і справді відповідала дійсності, тому вони привертали до себе особливу увагу. Переважна більшість листів з компроматом були від анонімних адресантів, іноді такі листи підписувалися вигаданими іменами. Наприклад, у 1972 році «з 6223 листів з компромативними даними 4693 надійшли без підпису» [22, арк. 32]. До того ж понад тисячу анонімок надійшло з Києва (див. додаток А.15). Надалі подібна тенденція зберігалася.

Як уже зазначено, багато фактів у зверненнях дійсно підтверджувалися. У 1975 році «з 3087 взятих на контроль листів, що надійшли до ЦК, по 1386 (45%) повідомленнях факти під час перевірки знайшли підтвердження. З них майже 42% – за листами без підпису» [39, арк. 10–11].

Далі, відповідно до серйозності порушення, на посадовця очікувало покарання. Лише у другому півріччі 1974 року, за результатами перевірок листів, які направляли на розгляд місцевих органів, «305 працівників було звільнено із займаних посад» [34, арк. 193].

Наслідком листів від громадян, у яких вказували факти приписок, стала Постанова ЦК КПРС від 25 грудня 1974 року: «Про листи трудящих по фактам

приписок та інших викривлень звітних даних про виконання планів» [36, арк. 151–154], що також вказує на їхню виняткову важливість.

Звичайно система роботи зі зверненнями не була ідеальною. Були випадки, коли листи з «критикою» того чи іншого чиновника надсилали йому ж на розгляд. Так, «лист робітника видавництва «Радянська Україна» Нагули з приводу надання йому житла було передано на розгляд директору видавництва, дії якого Нагула критикував» [42, арк. 186]. І такі випадки аж ніяк не були рідкістю. Однак і люди часто зловживали своїми можливостями щодо написання звернень: не рідкістю були листи відверто наклепницького характеру. Працівники апарату ЦК були змушені детально з'ясувати всі обставини, щоб ухвалити правильне рішення.

Також важливою була і, власне, просто наявність бажання владних органів дати хід тій чи іншій справі. Ця обставина також знайшла своє відображення у зверненнях. Наприклад, у 1982 році завідувач загального відділу ЦК П. Мусієнко доповідав В. Щербицькому про листи, у яких «критикували місцеві партійні, радянські, правоохоронні органи за те, що не завжди по-справжньому реагували на сигнали, що до них надходили» [89, арк. 4].

Люди «сигналізували» про використання службового становища, збагачення, хабарництво та побори, однак винних не притягували до відповідальності, і це породжувало нові порушення і зловживання. Реальні заходи на місцях вживали лише після звернення громадян уже безпосередньо до ЦК КПРС, ЦК Компартії України або коли в перевірках брали участь працівники ЦК. Факти зловживань та порушень повністю або частково підтверджувалися у третині взятих на контроль листів [89, арк. 4].

Працівники загального відділу ЦК щорічно аналізували звернення і визначали, щодо яких категорій керівників надходили сигнали. У 1978 році П. Мусієнко підготував довідку про листи, що надійшли стосовно роботи з кадрами за період 1973–1977 рр. та 9 місяців 1978 року. За цей час надійшло 39596 листів (14,5% від загальної кількості) з компромативними даними.

Найбільшу частку з-поміж них становили сигнали «про недоліки в стилі роботи, безвідповідальному ставленні деяких керівних працівників міських і районних

організацій». Таких повідомлень було отримано 21422, або 54,1%. У 4591 листі повідомлялося про недоліки в роботі керівників обласних установ. Про недоліки в роботі партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій йшлося у 7392 листах. У 7706 листах повідомляли про факти безгосподарності, порушення партійної і державної дисципліни, використання службового становища в корисливих цілях деякими головами колгоспів, директорами радгоспів. У 829 сигналах повідомлялося про зловживання з боку працівників адміністративних органів, факти приховування скоєних злочинів [60, арк. 78а–81].

Найбільше листів щодо керівників міської ланки надійшло з м. Києва (кожне третє), Ворошиловградської та Донецької областей, районної ланки – з Вінницької, Житомирської, Київської, Черкаської областей [60, арк. 78а].

Такі пропорції зберігалися і надалі. Більша частина листів стосувалася керівників районного та міського масштабу, приблизно 20–30% – керівників різних сільських установ, і приблизно стільки ж – керівників обласного та республіканського рівня.

П. Мусієнко повідомляв, що за вказаний період «надійшло 3040 листів про неправильну поведінку, зловживання службовим становищем окремих працівників центральних органів виконавчої влади», називав конкретні приклади, зокрема зазначав, що «були розкриті серйозні порушення встановленого порядку присудження наукових ступенів в Українській сільськогосподарській академії, підтвердилися повідомлення про зловживання службовим становищем, допущені заступником міністра зв'язку УРСР Кукурузою, керівником тресту “Укрліфт” Мінжитлокомунгоспу УРСР Сапсаєм, негідну поведінку начальника Головлітпромпрому УРСР Мельникова, начальника управління, члена колегії Мінфіну УРСР Ільницького і начальника главку, секретаря парткому Мінсільбуду УРСР Афоніна. Також були виявлені порушення державної дисципліни і зловживання в комбінаті “Укрважспецбуд” Мінважбуду УРСР, на Макіївському металургійному заводі Донецької області, Одеському м'ясокомбінаті, в об'єднанні “Київпромарматура”» [60, арк. 79–81].

Як бачимо, до сигналів у ЦК ставилися дуже серйозно, до того ж навіть високі державні посади не були гарантією недоторканості. Звичайно, у різних колективах траплялися конфліктні ситуації, були інтриги, мав місце кар'єризм. Тому були і випадки свідомих наклепів, іноді навіть спеціально організованих цілих кампаній для дискредитації з допомогою звернень від «громадян» того чи іншого чиновника. І це був дієвий спосіб «підсидіти» начальника, позбутися конкурента. Ми не можемо сказати, скільки відсотків листів були наклепами, а в скількох дійсно повідомляли реальні факти зловживань. Працівники апарату ЦК намагалися, принаймні так видається, встановити істину в кожному конкретному випадку.

За повідомленням згаданого вище П. Мусієнка, проаналізувавши листи за півтора роки – 1981 і першу половину 1982, він прийшов до невтішного висновку: під час перевірки в кожному третьому випадку було виявлено реальні факти порушень і зловживань керівництва центральних органів виконавчої влади, обласних і міських установ, і майже у кожному другому – керівників районних організацій, підприємств, колгоспів і радгоспів (за цей період надійшло 13480 листів) [89, арк. 4]. Тобто щороку підтверджувалися тисячі сигналів.

Проаналізувавши звернення, звітні документи ЦК КП України, ми з'ясували, що більшість керівників, на яких приходили сигнали, можна поділити на чотири групи відповідно до їхньої професійної діяльності:

- ✓ керівники колгоспів, радгоспів, інших сільськогосподарських установ, організацій;
- ✓ керівники промислових підприємств, торгівельних організацій, медичних установ;
- ✓ керівництво й діячі установ освіти, науки, культури;
- ✓ керівництво й працівники партійних, радянських, правоохоронних органів та установ.

З одного боку, пропонуваній поділ є умовним, адже «гріхи» в усіх цих керівників часто були спільні (хабарництво, пияцтво, нанесення побоїв, «махінації» з житлом). Однак, з іншого боку, були й цікаві відмінності, зокрема безпосередньо щодо способів отримання додаткових благ для себе чи своїх рідних, до того ж

запропонований поділ саме за професійною ознакою буде корисний у подальших ширших дослідженнях діяльності вже окремих категорій керівників. Проаналізуємо скарги на представників кожної з виділених груп.

➤ *Скарги на керівників колгоспів, радгоспів, інших сільськогосподарських установ, організацій*

На другу половину 1960-х рр. приблизно половину з усієї кількості скарг на керівництво становили скарги на управлінців «районної та сільської ланки». У 1964 – 2358 (54,2%) [1, арк. 68]; у 1965 – 2330 (52,3%) [4, арк. 190–191]; у 1967 – 2048 (50%); у 1968 – 2021 (42,2%) [8, арк. 123–124]. Надалі ця тенденція зберігалася і загальна кількість скарг з року в рік росла.

Значна кількість листів надходила з Києва (наприклад, у 1967 році 569 звернень, у 1968 році – 597 [10, арк. 78]). У них викривали зловживання працівників міністерств, республіканських відомств і організацій сільськогосподарського спрямування. Так, лише в одному 1978 році «під час перевірок було підтверджено факти зловживань, порушень, приписок в організаціях і на підприємствах Міністерства лісового господарства УРСР, у господарствах Головптахопрому Міністерства радгоспів УРСР» [60, арк. 80].

Хоч, звичайно, основною категорією населення, на яку скаржилися люди, були регіональні чиновники – керівництво колгоспів. У своїх листах колгоспники, а здебільшого листи надходили саме від них, викривали та засуджували аморальну, на їхній погляд, поведінку голів та членів правлінь колгоспів, бригадирів, секретарів первинних партійних організацій колгоспів. Найчастіше їх звинувачували у пияцтві, нанесенні побоїв, використанні службового становища. Саме такі звинувачення на адресу керівництва районного і сільського масштабу були найбільш частими впродовж усього періоду «застою».

Часто того чи іншого керівника звинувачували одночасно в декількох «гріхах». Так, у 1973 році в Партійну комісію і сільськогосподарський відділ ЦК Компартії України надійшли листи від імені робітників радгоспу «Совки» Київського

спеціалізованого тресту овочево-молочних радгоспів про пияцтво і хуліганство директора цього радгоспу О. Вольського, про неналежний стан обліку в радгоспі.

Вказували на відсутність належного обліку виробленої в радгоспі тваринницької продукції: «журнали обліку надоїв молока не були заведені, відомості на витрату молока були відсутні, тварин перед забоєм не важили, а акти на забій складали лише після реалізації продукції» [25, арк. 40–41].

Також перевірка підтвердила зазначені в листах факти з приводу поведінки директора: «О. Вольський неодноразово, навіть у службовий час, з'являвся на виробничих ділянках радгоспу в нетверезому стані. У серпні 1973 року, будучи в нетверезому стані, він у приймальні свого кабінету в присутності відвідувачів вилаяв нецензурною лайкою завідувачку радгоспної бібліотеки, що пропрацювала в радгоспі понад 20 років; у вересні 1973 року вчинив бійку з групою молоді в районі контори радгоспу» [25, арк. 40–41]. За фактом хуліганських дій було порушено кримінальну справу. Рішенням бюро Києво-Святошинського райкому компартії України О. Вольському «за негідні вчинки, пияцтво і допущені недоліки в роботі було оголошено догану із занесенням до облікової картки і звільнено з посади директора радгоспу» [25, арк. 43]. У цьому випадку звільнення стало прямим наслідком звернень людей до ЦК КП України.

До аморальної поведінки, за яку могли звільнити з посади, належало, звичайно, не тільки пияцтво. Наприклад, у 1965 році, у груповій скарзі з колгоспу імені Калініна Зіньківського району Полтавської області повідомляли про те, що «бригадир колгоспу В. Дерев'янка систематично схиляв жінок-колгоспниць до співжиття» [4, арк. 191]. Після підтвердження цих фактів В. Дерев'янка виключили з партії, зняли з роботи бригадира, а прокуратура району проти нього порушила кримінальну справу.

Доволі поширеним було таке ганебне явище, як нанесення побоїв, що також відображено в листах. Хоч у 1978 році Прокурор УРСР Ф. Глух і звітував про те, що «за останні 10 років кількість осіб, засуджених за ці злочини, зменшилася більш ніж у два рази», проте лише за 1977 і три місяці 1978 року за такі дії засудили 46 осіб (!) [58, арк. 50]. Крім того, «у зв'язку з амністією і з інших мотивів були припинені справи 20 осіб, і їх було притягнуто до партійної і дисциплінарної відповідальності.

З-поміж засуджених, а також покараних у партійному і дисциплінарному порядку, було голів виконкомів сільських Рад – 5; голів колгоспів – 6; бригадирів і завідувачів ферм колгоспів – 12; директорів, керівників та інших працівників керівної ланки радгоспів – 11. Серед притягнених до відповідальності – 37 членів КПРС, 17 депутатів місцевих Рад народних депутатів. Третя частина злочинів була вчинена в нетверезому стані» [58, арк. 50].

Однак все ж таки, більшість сигналів, зокрема й колективних, стосувалися зловживань службовим становищем, хабарництва. Щорічно таких листів надходило понад дві тисячі. У значній частині (за даними 1984 року, у 728 листах, тобто приблизно у третині) вказували на факти безгосподарності, розкрадання, приписок, інші недоліки. За кожним другим зверненням, розгляд якого контролювали в ЦК КПУ, факти повністю або частково підтверджувалися [102, арк. 26, 40].

Так, «голова колгоспу “Заповіт Ілліча” Попільнянського району Житомирської області Удовенко, спільно з деякими працівниками колгоспу і торгових підприємств району, протягом трьох років займався розкраданням гречаної крупи, заподіявши колгоспу збиток на суму понад 20 тисяч карбованців. Винних осіб було притягнуто до кримінальної відповідальності і засуджено. У тому ж 1984 році засуджено голову колгоспу “Прогрес” Фрунзівського району Одеської області Котовського до 12 років позбавлення волі, голову колгоспу “Світанок” Великомихайлівського району цієї ж області Вадовського до 10 років» [102, арк. 42]. Повідомляли, що деякі керівники господарств будували для своїх сімей дорогі житлові будинки за державний кошт.

У листах, що надходили до ЦК, було чимало інформації про приписки. «Бригадир свиноферми радгоспу “Пугачівка” Жашківського району Черкаської області Рахуба протягом 1983–1984 рр. приховував падіж поросят, звітуючи за неіснуюче поголів’я, переводячи його в інші вікові групи, нараховуючи зарплату за надмірну вагу. Недостача становила 3493 голови свиней загальною вагою 912 центнерів» [102, арк. 42].

Загалом, лише у 1983 році було звільнено з займаних посад як таких, що не впоралися і скомпрометували себе, 372 голови колгоспів і директорів радгоспів [102, арк. 42–43].

Варто відзначити, що у своїх листах селяни не лише звинувачували керівництво, були випадки, коли колгоспники навпаки ставили на бік, на їхню думку, несправедливо звільнених чи покараних керівників. Так, у 1968 році колгоспник Шевчик з с. Ворокомне Камінь-Каширського району Волинської області в листі до ЦК повідомляв про «обурення колгоспників діями районних керівників, які незважаючи на їхні заперечення, звільнили з роботи голову колгоспу Янцевича, що негативно позначилося на господарській діяльності колгоспу» [10, арк. 80]. Цікаво, що після перевірки Янцевича відновили на посаді голови колгоспу, а на винних у несправедливому звільненні наклали стягнення.

Однак це більше виняток. Зазвичай, на керівництво скаржилися, а місцеві чиновники особливо не поспішали реагувати на звинувачення, часто свідомо затягували з ухваленнями рішень щодо звільнення з посади, виключення з партії. У 1965 році до ЦК КП України надійшов лист з колгоспу «Радянська Україна» Кельменецького району Чернівецької області, у якому повідомляли про те, що «секретар партійної організації Твердохліб допускав свавілля, порушував соціалістичну законність, систематично пиячив» [4, арк. 192]. У листі зазначено, що колгоспники неодноразово сигналізували про порушення Кельменецькому райкому та Чернівецькому обкому КП України, однак ніхто не вжив необхідних заходів.

Звичайно, кожен випадок є унікальним, однак на бездіяльність регіональних чиновників, які не поспішали реагувати на скарги колгоспників на їхнє керівництво, селяни скаржилися в ЦК часто, такі звернення є у ЦДАГО. Це свідчить про досить тісні зв'язки між чиновниками на місцях, а людину, що підписувала сигнал своїм власним іменем, могли навіть звинуватити у наклепі, притягнути до відповідальності (що, до речі, було однією з причин надсилання анонімок).

Подібний випадок трапився у 1965 році. До ЦК КП України звернулася громадянка Зелениця із заявою про факти зловживань і безгосподарності в колгоспі імені Леніна Вінницького району Вінницької області. Заяву перевіряла комісія Міністерства сільського господарства України. Комісія, «не розібравшись глибоко з господарською діяльністю артілі і роботою правління, пішла на поводу у місцевих керівників, погано перевірила і не об'єктивно оцінила їхню діяльність» [4, арк. 193].

У результаті члени комісії прийшли до висновку, що Зелениця є наклепницею і негідна бути в лавах партії, матеріали на неї передали до республіканської прокуратури для притягнення її до відповідальності. Скориставшись висновками комісії, місцеві керівники домоглися виключення її з партії, а Вінницький обком КП України затвердив таке рішення. Після повторного звернення зі скаргою до ЦК КП України на місце виїхав працівник сільськогосподарського відділу ЦК, який мав нарешті розібратися в ситуації. У результаті Зеленицю рішенням Секретаріату ЦК відновили в партії, а тепер уже винних у її переслідуванні зняли з роботи і притягнули до відповідальності [4, арк. 193].

Щоб «достукатися» до місцевих керівників та до ЦК, селянам доводилося писати десятки звернень, викриваючи крадіїв та хабарників. У разі великої кількості сигналів, а особливо колективних звернень, вони могли розраховувати на успіх і, як наслідок, – звільнення чи навіть притягнення до відповідальності керівника-злочинця. Зокрема, менш ніж за три роки «з колгоспу “Батьківщина” Джанкойського району Кримської області у вищі партійні, радянські і профспілкові органи надійшло понад 80 листів зі звинуваченнями в безгосподарності та самоуправстві на адресу голови колгоспу Морозова» [102, арк. 40–41]. Звільнили його лише після того, як селяни звернулися з колективною скаргою до ЦК КП України.

Отже, загалом, можемо виділити дві основні «риси» цієї категорії керівників, що найбільше відображені в скаргах селян: зловживання службовим становищем та аморальна поведінка. Часто ці «риси» у зверненнях перераховували через кому, таким чином ніби підкріплюючи одна одну. Привернути увагу влади до дій керівників, які не задовольняли селян, навіть домогтися звільнення за допомогою звернень було реально: органи влади звертали увагу на масові листи та особливо на колективні звернення.

➤ *Скарги на керівництво промислових підприємств, торговельних організацій, медичних установ*

«...на Одеській харчосмаковій фабриці були порушення і зловживання в розподілі квартир, легкових машин, курортних путівок і премій, не дотримувалася

фінансово-штатна дисципліна, допускалися факти грубого поводження з робітниками» [40, арк. 94–96]. Саме подібні порушення і зловживання, виявлені в 1975 році в Одесі, були достатньо типовими для цієї категорії керівників.

Актуальними були і пошуки справедливості, хоч, звичайно, поняття справедливості в кожного було своє. У 1977 році жителька с. Цвіткове Городищенського району Черкаської області повідомила про те, що «директор їдальні № 3 станції Цвіткове Т. Осадча продавала з комори пасажиром приміських поїздів крупу, оселедець та інші продукти. Те ж саме робила шеф-кухар Н. Белінська, обкрадаючи державу і набиваючи свої кишені грошима. Таким чином вони виконували плани і отримували регулярно преміальні» [59, арк. 21].

З погляду сьогодення, Осадчу і Белінську, напевно, варто було б відзначити за проявлений хист та підприємницькі здібності. Твердження про обкрадання держави сумнівне, адже план виконувався, що було важливо для держави, а метою цих жінок було лише одержання премії. Не знаємо, які мотиви спонукали жительку Цвіткового написати донос: пошуки справедливості чи елементарна заздрість (хоч, можливо, вона свою заздрість виправдовувала пошуками справедливості). Однак у тодішній радянській системі координат дії Осадчої та Белінської були порушенням і не вписувалися в загальноприйняті норми та правила поведінки.

Про серйозність проблеми розкрадання свідчать щорічні звіти завідувача загального відділу ЦК П. Мусієнка. Так, у вересні 1983 року він вказував про підтвердження сигналів про розкрадання на «Ямпільському консервному заводі Вінницької області, Павлоградському оптово-роздрібному плодоовочевому комбінаті Дніпропетровської області, Київській меблевій фабриці імені Боженка, Красноградському м'ясокомбінаті Харківської області, Єнакіївському холодокомбінаті, домобудівному комбінаті Тернопільського управління будівництва» [94, арк. 3–5]. За рік до цього, у серпні 1982 року, П. Мусієнко звітував про надходження листів, у яких вказували на серйозні недоліки в роботі торговельних організацій і служби побуту, зокрема про розтрати, розкрадання і обрахунки в системі торгівлі, громадського харчування, спекуляції дефіцитними товарами і продуктами. Фактично така ситуація повторювалася з року в рік.

Часто підтверджувалися факти зловживань під час розподілу легкових автомобілів для продажу в особисте користування. Так, «заступник генерального директора виробничого об'єднання “Черкасиавтотехобслуговування” Івко брав хабарі від покупців за виділення автомобілів поліпшеної моделі» [89, арк. 7]. За цим фактом порушили кримінальну справу. Деякі керівники займалися перепродажем автомобілів, виділяли їх підлеглим з подальшим переоформленням на своє ім'я. У багатьох випадках «автомобілі купували і перепродавали через комісійні магазини не працівникам підприємств і організацій, по яким їх розподіляли, а стороннім особам, до того ж за межі УРСР і за спекулятивними цінами» [104, арк. 48–49].

Голова партійної організації Лозовського районного вузла зв'язку Харківської області Голубов протягом кількох років, «очолюючи АТС мікрорайону, брав хабарі за встановлення телефонів» (у листі вказували, що хабарі були у розмірі від 50 до 250 карбованців) [89, арк. 7–8]. За це Голубова виключили з партії і засудили до 8 років позбавлення волі.

Часто посадовці в столиці були в курсі справ у регіонах і, фактично, покривали своїх підлеглих, адже викриття зловживань на місцях могло потягнути за собою звільнення у вищих щаблях влади.

Подібне трапилося у 1982 році. До ЦК надійшла інформація про те, що «генеральний директор об'єднання “Західукргеологія” Спаський у м. Львові на сім'ю з 5 осіб необґрунтовано отримав чотирикімнатну квартиру житловою площею 98 кв. метрів. За державні кошти Спаський провів ремонт квартири, використовував робочих підвідомчих організації на будівництві приватного будинку, за що їм було виплачено близько 1200 карбованців зарплати. У порушення встановленого порядку Спаський реалізував приватним особам і стороннім організаціям 11 легкових авто, що належали тресту. У березні 1982 року Спаського було виключено з партії і заарештовано. У нього було вилучено і описано майна і цінностей на суму 75 тис. крб., зокрема йому належали на правах особистої власності два автомобілі ГАЗ-24 “Волга”, виділені міністерством» [89, арк. 5].

Чи то випадок Спаського був аж занадто резонансним, чи просто він став вдалим приводом, однак, у липні 1982 року «за недоліки в роботі щодо керівництва

галуззю, грубе порушення партійних принципів підбору і виховання кадрів, заступництво посадовим особам, що скомпрометували себе, використання службового становища у корисливих цілях» [89, арк. 5] Політбюро ЦК КП України оголосило сувору догану із занесенням у облікову картку та звільнило з посади міністра геології УРСР П. Шпака.

З іншого боку, якщо була така потреба, завжди шукали змогу потрібну людину залишити на посаді. Чудовий приклад радянської казуїстики: «Суворо покараний в партійному порядку начальник Укррибводу В. Кропивницький, який, як показала перевірка сигналів, допускав серйозні прорахунки в підборі кадрів, грубі порушення штатно-фінансової дисципліни. За вчинені порушення він заслуговував звільнення від займаної посади і виключення з лав партії. Але тільки з огляду на, що він засудив свої неправильні дії, запевнив, що виправить становище, докорінно поліпшить роботу, ЦК Компартії України вважає за можливе залишити Кропивницького на роботі і в партії» [67, арк. 3–4] (події відбувалися у 1979 році).

Партійні комітети на місцях могли вдаватися до затягування часу під час розгляду звернень зі звинуваченнями на адресу певних посадовців. Наприклад, у 1976 році лист, у якому повідомляли про «зловживання директора Київського заводу “Буревісник” Корнілова, Київський міськком партії розглядав 94 дні. Київський обком партії розглядав 72 дні лист про зловживання службовим становищем заступника голови облспоживспілки Ковтуненко» [42, арк. 185–186]. Хоч, звичайно, за браком джерел, ми не можемо з абсолютною впевненістю стверджувати, що в цих випадках була якась змова, однак аж трьохмісячне зволікання видається, як мінімум, дивним.

У випадку, коли після розгляду звернень щодо зловживань уже не було змоги залишити керівника на його посаді, шукали інші способи зберегти цю людину на роботі. Зокрема, у 1979 році з загального відділу повідомляли ЦК про те, що все ще є випадки перестановки з однієї керівної посади на іншу осіб, які не впоралися з дорученою справою або скомпрометували себе.

Так, перевірка сигналу підтвердила недоліки в роботі, зловживання, допущені директором Київського міського об'єднання «Головплодоовочторг» Майструком, з

відома якого, зокрема, «відбувалися незаконні операції з продажу овочів радгоспам» [66, арк. 30]. З Київського міськкому партії повідомили в ЦК, що матеріали перевірки передали органам слідства і Майструка звільнили з вказаної посади, однак «Міністерством торгівлі УРСР він був призначений керівником тресту “Укрторгкомплект” Головпостачторгу» [66, арк. 30].

У загальному відділі ЦК КПУ неодноразово фіксували сигнали про порушення законності та з фактами поборів, хабарів та інших зловживань медичних працівників. Наприклад, у 1984 році: «підтвердилися факти хабарництва в лікарні для вчених АН УРСР, а також з боку головного лікаря Харцизької психіатричної лікарні № 2 Донецької області Л. Рондіної, завідувачів відділеннями цієї лікарні». Тоді ж підтвердилося, що «тривалий час привласнював гостродефіцитні ліки, брав від хворих подарунки завідувач нейрохірургічним відділенням Керченської міської лікарні № 1 Лихоманов». Що цікаво, як відповів у ЦК Кримський обком партії, «у зв'язку з виробничою потребою» Лихоманова залишили працювати на колишній посаді [102, арк. 31].

Поширеними були порушення та зловживання в організації протезування населення дорогоцінним металом, у виписці та реалізації гостродефіцитних медикаментів. Наприклад, перевіркою були «підтверджені викладені в листах факти порушення правил обліку та реалізації лікарських препаратів колишньою завідувачкою аптеки № 215 м. Запоріжжя Анісімовою» [102, арк. 31–32]. Її притягнули до кримінальної відповідальності. Були «розкриті факти видачі лікарями Глобинської райлікарні Полтавської області довідок з неправдивими висновками про стан здоров'я хворих для виклику родичів військовослужбовців з лав Радянської Армії» [102, арк. 31–32].

Продовжуючи тему зловживань медичними працівниками, варто згадати один цікавий архівний документ. У 1983 році Голова Парткомісії при ЦК Компартії України Г. Шевчук та вже згаданий вище завідувач відділу науки та учбових закладів ЦК КП України Ф. Рудич підготували для ЦК Компартії України інформаційну довідку «Про серйозні порушення порядку відбору на лікування хворих в Ялтинський

науково-дослідний інститут фізичних методів лікування і медичної кліматології ім. І. М. Сеченова МОЗ УРСР» [91, арк. 2–5].

У довідці зазначено, що «в інститут нерідко поміщають хворих, які не відповідають його науковій тематиці (серцево-судинні, легеневі, нервові захворювання). Відбіркові комісії деяких облздороввідділів нерідко направляють на лікування одних і тих же хворих протягом декількох років поспіль, незважаючи на те, що право повторного виклику хворого дано тільки інституту. Одеський облздороввідділ, наприклад, чотири рази направляв до інституту старшого наукового співробітника фізико-хімічного інституту АН УРСР Ясинську, Запорізький облздороввідділ стільки ж разів – завідувача відділом обласного комітету народного контролю Сапу і директора радгоспу “Таврія” Ахчі, МОЗ УРСР тричі – помічника Прокурора УРСР Харитонова» [91, арк. 2].

Але це ще не все. Установи, зокрема облздороввідділи, що направляли хворих на лікування, йшли на обман, адже потрібно було виконувати вимогу «направлення в клініки інституту працівників здебільшого провідних галузей промисловості і сільського господарства» [91, арк. 3]. Відповідно «деякі лікувальні установи приховували фактичний соціальний стан хворих, яких направляли на лікування, вдаючись до фальсифікації. Наприклад, у направленні, виданому Донецькою обласною клінічною лікарнею Ліпнюку, зазначено, що він тесля, а при оформленні лікарняного листа з'ясувалося, що Ліпнюк працює директором гастроному. Таким же чином виявлено, що лікувався в клініці Шендрик – не робітник, як зазначено в направленні Харківської обласної лікарні, а заступник керівника тресту “Облжитлопостачпобутторг”» [91, арк. 3].

Отже, на цю категорію керівників листи-доноси часто надходили від підлеглих, а частими «гріхами» в анонімках вказували хабарі, спекуляції дефіцитними товарами, приписки, підробку документів, наприклад, медичних довідок. Через міцні неформальні зв'язки регіональних чиновників зі столичними управлінцями викриття порушень та злочинів на місцях могло потягнути за собою кадрові зміни в Києві.

➤ *Скарги на керівництво та діячів установ освіти, науки, культури*

Одним з можливих соціальних ліфтів для молодого людини періоду «застою» була, звичайно ж, вища освіта. Відповідно, потрапити до заповітного навчального закладу, а потім і здобувати там освіту громадяни прагнули всіма правдами і неправдами, чим сповна користувалися деякі викладачі. Хабарництво при вступі, побори під час навчання в закладах освіти (і не лише вищих) були однією з поширених тем, що знайшла відображення у зверненнях.

У 1978–1979 рр. набув розголосу корупційний скандал у Черкаському педінституті. До ЦК КПУ надходили листи, зокрема анонімний лист на ім'я В. Щербицького, зі звинуваченнями на адресу деяких працівників інституту. У газеті «Черкаська правда» також були публікації з приводу зловживань викладачів та працівників навчального закладу [61, арк. 37–56], тобто антикорупційна кампанія мала явно організований характер. Було встановлено, що працівники брали хабарі від деяких батьків абітурієнтів. У червні 1979 року підсудних визнали винними в скоєнні злочину і засудили [61, арк. 39]. Також від цієї історії постраждав і ректор О. Тканко. Йому оголосили сувору догану з занесенням до облікової картки і визнали за неможливе його перебування на посаді [61, арк. 37].

У тому ж 1979 році було встановлено, що в Івано-Франківському медичному інституті під час проведення вступних іспитів на підготовче відділення і перший курс завищували оцінки абітурієнтам, переважно дітям викладачів, лікарів, керівників міських та обласних організацій, було встановлено випадки хабарництва. І, крім того, підтвердилися численні факти працевлаштування в обласному центрі випускників медінституту – знову ж, переважно дітей викладачів, лікарів, керівників міських і обласних організацій [68, арк. 32–33]. Ректора інституту Г. Бабенко звільнили від виконання обов'язків [68, арк. 46].

Цікаво, що до звільнення ректори працювали на своїх посадах дуже тривалий час – по 25–27 років.

Ректор Київського інституту інженерів цивільної авіації М. Голего займав свою посаду з 1954 року. Однак лише у 1975 році перевіркою листів на адресу ЦК КПУ та Київського міськкому з'ясовано, що «52 співробітники інституту перебувають у

близькій спорідненості, зокрема серед них були родичі ректора; ряд працівників інституту були запрошені на роботу виходячи лише з наявності наукового ступеня». Рішенням Київського міськкому «за допущені факти грубого порушення партійних принципів у підборі і розстановці кадрів, насадження сімейності...» [38, арк. 56–57] М. Голего оголосили догану із занесенням в облікову картку та запропонували вважати за неможливе подальше перебування його на посаді ректора.

Цікаво ось що. Особою М. Голего в цей час цікавився і КДБ. Голова КДБ при Раді Міністрів УРСР В. Федорчук, з метою поінформувати, направив у липні 1975 року В. Щербицькому довідку на М. Голего, у якій зазначено, що «наприкінці 1973 року ремонт у квартирі Голего робила група художників-оформлювачів з КПЦА, вони робили цінну люстру, вартістю приблизно 5 тис. карбованців, столик для гри в карти, дорогоцінне панно з різьбою по дереву. Для оздоблювальних робіт ректор надав художникам дефіцитні матеріали. Працюючи в квартирі художники отримували зарплату в інституті» [121, арк. 56–58]. Зазначалося також, що усі три сини ректора закінчили КПЦА, захистили кандидатські та працювали на той час в інституті.

Нам не відомо, чи була використана якимось чином ця інформація для тиску на ректора, однак він залишив інститут. З 1977 року М. Голего призначили на посаду директора науково-технічного центру Академії наук України «Триботехніка».

Напрошується думка, що «проблеми» в інститутах були завжди, а листи-анонімки стали приводом до усунення ректорів, бо вони засиділися на посадах. До того ж навряд в інших закладах вищої освіти ситуація була іншою.

Скарги надходили і щодо поборів у школах. У травні 1975 року П. Мусієнко інформував, що на адресу ЦК КПУ почали надходити листи, у яких автори «засуджують хибну практику збирання грошей на випускні вечори десятикласників» [39, арк. 137]. Як приклад, П. Мусієнко відзначив, що в одному з таких листів йшлося, що «у 81-й середній школі м. Києва в обов'язковому порядку з кожного десятикласника збирають по 20 крб. на вечір, по 15 крб. на фотознімки, а також гроші на подарунки вчителям. Подібне робиться з відома районних відділів народної освіти» [39, арк. 137].

У 1982 році працівники ЦК знову зафіксували листи про побори з батьків учнів загальноосвітніх шкіл на всілякі подарунки та підношення [89, арк. 6]. Як видається, листи не допомогли, адже ця практика часто не викорінена і донині.

У цьому випадку влада виступала з позитивного боку: завдяки зверненням хабарників викривали і часто намагалися покарати (принаймні декларативно). Однак, з іншого боку, звернення дають нам змогу оцінити й саму сутність комуністичної влади, зрозуміти епоху і побачити вплив режиму на українське суспільство того часу. Так, надзвичайно характерною є історія, що трапилася в 1977 році на філософському факультеті Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка. Доцент університету Т. Мартиненко написав заяву, яка стосувалася соціального походження декана філософського факультету професора П. Дишлевого [49, арк. 90–93].

Справа в тому, що уродженець Шполянського району Черкаської області П. Дишлевий був усиновлений своєю тіткою (сестрою матері) та її чоловіком – Дишлевим, чие прізвище взяв, адже його рідні батьки (прізвище батьків – Кельбас) були розкуркулені. У травні 1977 року тітка померла. Схоже саме у цей час доцент Мартиненко якимось чином і дізнався подробиці з біографії декана.

Працівники відділу науки і учбових закладів ЦК КПУ з'ясували, що у своїх особових справах, зокрема і при вступі до партії, «П. Дишлевий приховав своє справжнє прізвище та факти, пов'язані з соціальним походженням батьків» [49, арк. 93]. Відповідно, у зв'язку з тим, що «замовчування біографічних даних підірвало партійний авторитет» [49, арк. 93], на П. Дишлевого наклали партійне стягнення та звільнили з посади декана філософського факультету.

Ректор Української сільськогосподарської академії В. Юрчишин мав «підходяще» соціальне походження. 26 травня 1976 року його звільнили з посади ректора та виключили з партії через звинувачення в плагіаті. У березні 1978 року секретар ЦК КПУ М. Борисенко писав до ЦК КПРС про те, що «надходять листи від науковців республіки з приводу необґрунтованого звинувачення В. Юрчишина в привласненні чужого матеріалу під час написання дисертації. З такими листами звернулися чимало докторів та кандидатів наук» [53, арк. 51–52]. Також Борисенко надіслав до Москви висновки різних інстанцій про оригінальність роботи Юрчишина.

У грудні 1976 року В. Юрчишина зарахували виконувачем обов'язків, а в лютому 1977 року обрали за конкурсом на посаду завідувача відділу Українського науково-дослідного інституту економіки і організації сільського господарства ім. А. Г. Шліхтера. За час роботи в цьому інституті він «проявив себе з позитивного боку, і загальні партійні збори у грудні 1977 року навіть ухвалили рішення клопотати перед вищими партійними органами про відновлення Юрчишина в партії» [53, арк. 51–52].

Звинувачення в плагіаті були цілком безпідставними (навіть Президія ВАК СРСР рішенням від 1 грудня 1978 року не визнала плагіату в його працях). На цьому історія Юрчишина, напевно, і закінчилася б. Однак нам вдалося знайти в архіві надзвичайно цікавий, якщо не сказати унікальний документ, завдяки якому вже на початку 1980-х рр. до справи Юрчишина у ЦК були змушені повернутися знову. Цей документ – анонімний лист, адресований Першому секретарю ЦК КП України В. Щербицькому, що має назву «Сповідь».

У листі автор зазначив, що наразі єдиною його метою є «полегшити душу», саме тому він вирішив розповісти всі обставини тієї справи. Як виявилось, за лаштунками цілеспрямованої кампанії з дискредитації тоді ще ректора Юрчишина стояв проректор М. Сагач, якому, з різних мотивів, допомагали і деякі працівники академії.

Автор писав: «Не буду описувати, як я опинився залежним від проректора... Але він скористався цим повністю і притиснув мене так, що я змушений був писати анонімку на Юрчишина. А на нього я був в образі, що не дав таку квартиру, як я хотів... Коли з Москви приїхала комісія, Сагач велів мені піти і розповісти те саме (з листа не зрозуміло про що конкретно писав автор – Я. Ж.). Щоб більше повірили, то хто писав, а тепер живий свідок розповідає. Потім я дізнався також, що на Юрчишина написали, що він начебто займався плагіатом. Я запитав Сагача: навіщо це, адже він сам знає, що це неправда. Він відповів: А ти писав правду? Що сильніше звинувачення, то швидше у нього повірять. Результат відомий. Мене потім ще два рази змушували писати, щоб створити враження масового невдоволення. Колишній начальник відділу кадрів з цією ж метою написав 4 майже однакових листи» [81, арк. 60–62].

Далі автор продовжував: «Я був в довірі у Сагача і він мені говорив, хто ще пише... Бібліотекар Петрова-Сейгент судилася за співпрацю з німцями. Доцент Дацишин виявився сином бандерівця. Кузьмінський будучи інженером ремонтував німецькі танки... А потім виявилось, що дядько самого Сагача теж був на службі німцям, а сам він навчався в німецькому технікумі» [81, арк. 60–62].

Звичайно, на такий лист у ЦК змушені були реагувати, тим паче, як з'ясувалося, у цькуванні ректора брали активну участь зокрема і співробітники, що «скомпрометували себе під час Великої Вітчизняної війни зв'язками з німецько-фашистськими окупантами» [81, арк. 66].

Наведені в листі факти перевірка загалом підтвердила. Відзначено, що, дійсно, «у 1975–1976 рр. в партійні органи надходили численні анонімні, а також від конкретних осіб листи, у яких В. Юрчишина звинувачували в науковій несумлінності і неналежному керівництві академією» [81, арк. 66]. Що найцікавіше – було чітко визначено мотиви осіб, які брали участь у цькуванні: «особливу активність у цій справі проявляли особи, які вважають себе чимось скривдженими...: Сагач – тим, що його докторська дисертація, що становить явний плагіат, не була рекомендована до захисту, а надалі за серйозні упущення в роботі його було звільнено з посади проректора; Долгополов необґрунтовано претендує на особливу до нього увагу і турботу; Шульга незадоволений тим, що не був рекомендований завідувачем кафедри; Мельниченко – відмовою в просуванні його дружини на службі; Шевчук – затримкою у розв'язанні питання про надання квартири і обрання доцентом; Гринчук вважає, що Юрчишин нібито запозичив з його праць оригінальні ідеї» [81, арк. 66].

Власне вся ця кампанія щодо написання доносів на ректора була організована, за словами осіб, які це перевіряли, таким чином: «... Вище зазначені особи, а також інші, неназвані в листі працівники, часто збиралися в бібліотеці, обговорювали дисертацію В. Юрчишина і писали на нього листи. Зав. бібліотекою Долгополов примушував підлеглих працівників коригувати і друкувати ці листи» [81, арк. 67].

Що стосується Сагача, у 1977 році Городищенський райком і Черкаський обком партії визнали його учасником підпільної патріотичної організації в с. Мліїв. Однак перевірка, проведена Комісією у справах колишніх партизанів при Президії

Верховної Ради Української РСР, встановила, що Сагач «патріотичної роботи не проводив, до того ж він не займався збором розвідувальних даних і поширенням листівок, як про це зазначено в рішенні Черкаського обкому. У 1941 році в селі Мліїв було створено сільськогосподарський технікум, роботою якого керували німецькі офіцери. І дійсно, у цей технікум у 1942 році добровільно вступив на навчання Сагач, однак згодом він цей факт приховував» [81, арк. 70–71].

Надалі, після справи Юрчишина, М. Сагач працював старшим, згодом провідним науковим співробітником науково-виробничого об'єднання «Ферммаш». Цікаво відзначити, що навіть після таких резонансних історій, працівнику знаходили робоче місце, де б він міг бути корисним.

Узагалі життя людини в роки війни було дуже важливим маркером в її подальшій, уже повоєнній кар'єрі. Наприклад, М. Кабачек-Найда «у липні 1941 року був направлений на фронт, а через два місяці опинився в полоні. Деякий час утримувався в таборах для військовополонених... був направлений на лісорозробки, де незабаром став писарем в німецькій військовій частині. Навесні 1943 року... був прийнятий в створений відділом пропаганди 18 німецької армії в Гатчині театр. У театрі він працював актором і режисером драматичної групи, яка обслуговувала німців. Був нагороджений німецьким командуванням медаллю» [21, арк. 123–124].

15 жовтня 1949 р. М. Кабачек-Найда був засуджений до позбавлення волі строком на 25 років, звільнився раніше. Звільнившись із ув'язнення, деякий час працював в Новосибірському оперному театрі, звідки у червні 1962 року приїхав до Львова, де його «без достатньої перевірки і підстав» прийняли на посаду головного режисера оперного театру. Працював він, ймовірно, на достатньо високому рівні, адже 24 жовтня 1967 року за поданням Львівського обкому і облвиконкому Кабачеку-Найді було навіть присвоєно звання заслуженого діяча мистецтв УРСР. Тоді ж, у жовтні 1967 року, «первинною парторганізацією Львівського театру ім. І. Франка М. Кабачек-Найда був прийнятий кандидатом в члени КПРС» [21, арк. 124].

Однак після перевірки сигналу про те, що М. Кабачек-Найда за злочинні дії був засуджений і не реабілітований, у січні 1969 року його виключили з кандидатів у

члени партії, звільнили з роботи в театрі м. Львова, після чого він переїхав працювати до Донецького театру ім. Артема [21, арк. 124].

25 липня 1972 року голова Партійної комісії при ЦК КП України І. Грушецький висунув пропозицію: «М. Кабачеку-Найді необґрунтовано присвоєно звання заслуженого діяча мистецтв УРСР, такої високої пошани він не заслужив і було б правильним позбавити його цього звання» [21, арк. 124].

Отже, щодо цієї категорії керівників можна набагато чіткіше виявити нерідко організований характер кампаній з їх дискредитації за допомогою надсилання, іноді масового, анонімок. Склалося враження, що скарги були зручним приводом для кадрових рішень. Важливим було життя людини під час війни: «помилки» могли вартувати кар'єри.

➤ *Скарги на керівників та працівників партійних, радянських, правоохоронних органів*

Скарги на працівників партійних, радянських, правоохоронних органів широко представлені в архівних документах протягом усього періоду «застою». Скарги надходили як на поведінку, так і на зловживання службовим становищем працівників аж до рівня міністрів і секретарів ЦК КП України. Серед архівних матеріалів знаходимо навіть скарги співробітників КДБ на своє керівництво.

Так, співробітники Управління КДБ при Раді Міністрів УРСР по Харківській області надсилали декілька листів зі скаргами на поведінку свого голови П. Фещенка. Працівники апарату ЦК, Харківського обкому партії і КДБ при Раді Міністрів УРСР перевіряли листи на місці (події відбувалися у 1965–1966 рр.). Резонанс був доволі значним. У липні 1966 року бюро обкому ухвалило рішення з цього питання: «За неправильний стиль керівництва Управлінням, грубе ставлення до підлеглих, неправильне реагування на критику Фещенку було оголошено догану та попереджено, що якщо не змінить стиль керівництва і не усуне недоліки особистого характеру, то буде притягнутий до більш суворої партійної відповідальності» [5, арк. 55–56].

За дорученням ЦК КП України перший секретар Харківського обкому партії Г. Ващенко навіть збирав керівний склад, секретарів партійних організацій підрозділів Управління та авторів листів і «особисто повідомив їм результати перевірки, а також рішення бюро обкому з цього питання» [5, арк. 56].

Листи, часто анонімні, викривали партійних, радянських посадовців у хабарництві, непотизмі. Поширеним було звинувачення в незаконному наданні/отриманні житла. Так, у 1972 році у листі без підпису повідомляли про те, що заступник керівника справами ЦК КП України І. Коржов зловживає своїм службовим становищем у корисливих цілях, зокрема «допоміг сину одержати велику квартиру, сприяв йому в придбанні путівок для поїздок за кордон, організації захисту кандидатської дисертації» [21, арк. 69]. Відзначено також, що «у своїй заяві на ім'я колишнього першого секретаря ЦК КПУ (П. Шелеста – Я. Ж.) Коржов просив надати чомусь тільки в Печерському районі м. Києва двокімнатну квартиру його матері... з тим, щоб разом з нею, оскільки вона жінка похилого віку і потребує догляду, жив його старший син... На що одержав згоду» [21, арк. 69].

Часто авторами листів були журналісти, які займалися розслідуваннями зловживань посадовців, таким чином представляючи більше власних читачів, ніж самих себе. Одним з таких журналістів був кореспондент газети «Радянська Україна» у Хмельницькій області В. Казимір. Звертаючись у 1973 році у своєму листі до В. Щербицького, журналіст писав: «Особливо багато нарікань читачі висловлюють на адресу голови обласного комітету народного контролю М. Мехеди... років зо два тому, зловживаючи високим службовим становищем,.. Мехеда сприяв тому, щоб надати трикімнатну квартиру своїй дочці» [25, арк. 1–2].

Справді, часто бажання допомогти родичам могло стати причиною серйозних проблем у посадовців, аж до звільнення з посади. Були дуже цікаві випадки. Так, перевіркою анонімки було встановлено, що на прохання заступника голови Держпостачу УРСР В. Зубенка, «директор школи... видав його, раніше двічі судимому, синові характеристику, в якій необгрунтовано вказав особливі знання учня з окремих предметів, його музичні здібності» [110, арк. 12].

З цієї характеристики була знята копія, а потім з метою приховування судимості сина додруковані прізвища та підроблено підписи класного керівника і секретаря комітету комсомолу. Це допомогло хлопцеві вступити до Слов'янського педінституту. Афера з підробкою документів коштувала заступнику голови Держпостачу УРСР посади [110, арк. 11–12].

Були випадки, коли наслідком перевірки сигналів були кримінальні справи проти посадовців. У таких випадках, звичайно, їхні провини були суттєвішими. Так, у 1974 році секретар ЦК Компартії України І. Лутак доповідав про наслідки перевірки анонімного листа, що надійшов до ЦК КПРС щодо зловживань у Львівському обкомі.

У вересні 1973 року були «розкриті факти зловживань і присвоєння партійних коштів колишнім головним бухгалтером обкому партії Водоп'яновим, колишнім завідувачем постійно діючими курсами при Львівському обкомі партії Майбородою і касиром фінансово-господарського відділу Баришніковою» [30, арк. 24]. Далі Лутак повідомив, що «завдані партійному бюджету збитки винні відшкодували. Водоп'янов, Майборода і Баришнікова були виключені з членів КПРС, за розкритим фактами прокуратурою проводилося розслідування» [30, арк. 24]. Розкриття злочинів та розслідування призвело до трагедії: Майборода «покінчив життя самогубством (повісився)» [30, арк. 24].

Відзначимо, що траплялися цікаві випадки, коли посадовець, або ж особисто, або ж з допомогою близьких йому людей (дружина, інші родичі, друзі), намагався повернути посаду, яку було втрачено внаслідок перевірки доносів та підтвердження звинувачень. Звичайно, таке відбувалося за умови незначної, на їхню думку, провини. У таких випадках вони теж писали листи до органів влади, зокрема до ЦК, доводячи безпідставність звільнень.

Подібний випадок трапився влітку 1981 року, коли відділ адміністративних органів ЦК розглядав листа від братів Бородчуків, у якому вони повідомляли про необґрунтоване звільнення їхнього брата Володимира Бородчука з посади начальника УВС Волинського облвиконкому. Справа у тому, що перед цим, навесні 1981 року, органи держбезпеки проводили перевірку анонімного листа, унаслідок якої його і звільнили з посади. Так з'ясували, що «рідний брат Володимира – Захар з вересня

1943 по березень 1944 року перебував у банді ОУН (сотня “Чумака”), яка діяла на території Любомльського району Волинської області» [81, арк. 110]. У своїх автобіографічних документах, зокрема і під час вступу до КПРС, про участь брата в ОУН-УПА В. Бородчук не згадав. Навіть більше – «під час прийому на роботу в органи внутрішніх справ в анкеті записав брата Захара 1924 року народження, тоді як він фактично 1922 року народження» [81, арк. 111].

У своєму листі брати заперечували факт участі Захара Бородчука в ОУН-УПА, а навпаки зазначали, що він «був першим комсомольцем у селі» [81, арк. 111], однак лист Бородчуків на захист брата Володимира не змінив ситуацію.

Певною мірою листи були інструментом політичної боротьби, який просто потрібно було використати у потрібний час, хоч, з іншого боку, у них часто дійсно викривалися різноманітні зловживання. Вивчення значення «листів до влади» у політичних інтригах радянського періоду, безумовно, є надзвичайно цікавою темою і ще чекає на свого дослідника.

Користуючись нагодою, можемо лише зазначити, що, наприклад, лише в 1979 році надійшло «530 сигналів, пов’язаних з недоліками в роботі, порушеннями державної та фінансової дисципліни, негідною поведінкою працівників центральних органів виконавчої влади» [66, арк. 17]. Одним з фігурантів цих листів був, наприклад, заступник міністра монтажних і спеціальних будівельних робіт УРСР Ю. Башмаков. ЦК КП України навіть прийняв постанову щодо використання Башмаковим службового становища з особистою метою [66, арк. 17].

Не відомо, якою мірою на кар’єру міністра радгоспів УРСР В. Федана (перед цим був завідувачем сільськогосподарського відділу ЦК) вплинула перевірка заяв до комітету партійного контролю при ЦК КПРС щодо допущення ним плагіату під час написання кандидатської дисертації (відповідальні контролери дійшли висновку, що із загального обсягу роботи – 216 сторінок – плагіат становить 158 сторінок, або понад 70 відсотків) [38, арк. 30]. Відзначимо лише, що перевірка, яка відбувалася в 1975 році, збіглася зі звільненням В. Федана з посади міністра. Власне сам В. Федан у своїх мемуарах своє звільнення пов’язував з відсутністю спільної мови та конфліктами з В. Щербицьким [156, с. 61–62].

У січні 1976 року І. Лутак залишив посаду другого секретаря ЦК та перейшов на роботу першим секретарем Черкаського обкому. Річ у тім, що з лютого по травень 1976 року на адресу XXV з'їзду надійшла низка анонімних листів щодо поведінки дружини Лутака – М. Бойко, яка на той час була завідувачкою кафедри методики викладання мови і літератури Київського державного педагогічного інституту ім. Горького. Підозрювали її у тому, що вона фактично не має вищої освіти (писали про фіктивність записів в її студентську залікову книжку); звинувачували в тому, що через посаду чоловіка під неї фактично була створена кафедра, яку вона і очолила; дві роботи М. Бойко, незважаючи на несхвальні рецензії, були видані тиражем понад 210 тис. примірників; нарешті їй було присвоєно звання професора без затвердження ВАК. Після перевірки листів М. Бойко звільнили з роботи [43, арк. 26–112].

Можливо, таким чином було знайдено привід вплинули на І. Лутака, змусивши його залишити Київ. За усуненням І. Лутака стояв сам В. Щербицький, про що у своїх мемуарах згадував Я. Погребняк: «Я донині так і не знаю всього підґрунтя натягнутих стосунків між Володимиром Васильовичем та І. Лутаком, але його відсторонення від посади другого секретаря ЦК з волі Щербицького я вважаю несправедливим» [154, с. 181–182].

Отже, розгляд скарг і кадрові зміни серед цієї категорії керівників не мали публічного характеру, а самі скарги були зручним приводом для кадрових рішень.

4.2. Пенсії, медична допомога, робота органів охорони здоров'я

Працівники загального відділу ЦК КПУ підраховували окремо листи, у яких відображено проблеми медичної допомоги та роботи органів охорони здоров'я, та листи, що стосувалися пенсій, матеріального забезпечення, санаторних путівок. Однак ми проаналізуємо їх разом урахуваючи взаємопов'язаність цих питань.

Частка листів, у яких порушували теми пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, медичного обслуговування, згідно з статистичними даними, протягом досліджуваного періоду дещо зменшувалася (див. додаток А.5). Так, з цих питань наприкінці 1960-х до ЦК щороку надходило до 6 тисяч звернень (близько 13% від загальної кількості), а на початку 1980-х – близько 3,5 тисяч (6–7%). Тематика

звернень також, хоч і не значно, змінювалася, що дає нам змогу з'ясувати, які саме питання непокоїли людей у різні періоди.

Отже, на другу половину 1960-х рр. було досить актуальним питання встановлення персональних пенсій місцевого значення. Так, у 1968 році працівники апарату ЦК з'ясували, що «до ЦК КП України і республіканських організацій надходить багато листів і заяв з питання поліпшення пенсійного забезпечення осіб, які отримують персональні пенсії місцевого значення, а також мають право на їх отримання» [10, арк. 84].

Для виявлення причин, що породжували ці звернення, працівники сектору охорони здоров'я і соцзабезпечення відділу науки і навчальних закладів ЦК вивчили стан пенсійного забезпечення та обслуговування персональних пенсіонерів місцевого значення та осіб, які мають заслуги для отримання цих пенсій загалом по республіці.

Вони встановили, що «оскільки середньомісячний розмір пенсії за старістю перевищує середньомісячний розмір персональної пенсії місцевого значення, багато комуністів, що вступили до КПРС у 1922–1930 рр. і мають відповідні заслуги, взагалі не порушують клопотань про встановлення їм персональної пенсії місцевого значення. Крім того, на комуністів персональних пенсіонерів місцевого значення, що мають 30-ти річний партійний стаж не поширюються пільги, передбачені Положенням про персональні пенсії для персональних пенсіонерів союзного і республіканського значення з таким самим партстажем» [10, арк. 84].

Як наслідок – у січні 1969 року сектор охорони здоров'я та соцзабезпечення, спільно з Партійною Комісією ЦК КП України, підготували проект листа до ЦК КПРС про внесення деяких змін і доповнень до Положення про персональні пенсії з метою «подальшого поліпшення пенсійного забезпечення й обслуговування персональних пенсіонерів місцевого значення» [10, арк. 84–85].

Цей приклад укотре наочно ілюструє значення, яке надавали листам від населення у той час, та показує реальний механізм удосконалення радянського законодавства для розв'язання порушених у листах питань. Надалі, в апараті ЦК окремо не акцентували на надходженні листів з питаннями збільшення пенсій

місцевого, республіканського чи союзного значення, хоч, ймовірно, окремі такі листи і продовжували надходити.

У 1964 році ухвалено Закон СРСР «Про пенсії і допомогу членам колгоспів». Тобто, лише у середині 1960-х рр. у Радянському Союзі остаточно сформували систему пенсійного забезпечення, у яку потрапили і колгоспники, хоч у апараті ЦК лише з 1972 року листи від робітників і службовців та листи від селян з питаннями матеріальної допомоги та пенсійного забезпечення почали враховувати разом.

На початку 1970-х здійснено реформи в галузі пенсійного забезпечення осіб з інвалідністю та сімей, що втратили годувальника, введено допомогу на дітей з малозабезпечених родин.

Згідно зі звітними документами ЦК КП України, протягом 1970-х рр. людей найбільше непокоїло:

✓ з питань пенсійного забезпечення та соціальної допомоги: випадки тяганини з оформленням пенсійних документів, порушення термінів виплати пенсій, прохання про виділення санаторних путівок. В окремих листах повідомляли про незадовільні умови утримання осіб з інвалідністю у будинках-інтернатах. Значну частку становили скарги на несвоєчасне надання особам з інвалідністю засобів пересування, на рішення лікарсько-трудова експертних комісій щодо встановлення групи інвалідності. Деякі люди пропонували збільшити розміри допомоги багатодітним матерям, прискорити розв'язання питання про оплату відпусток, пов'язаних з наглядом за дітьми у віці до одного року;

✓ з питань медичного забезпечення: якість і культура медобслуговування. Люди скаржилися на відсутність ліків і препаратів, на незадовільні умови лікування в окремих клініках і лікарнях, називали факти грубих помилок у діагностиці захворювань, вказували на низьку кваліфікацію лікарів, подавали факти байдужого, грубого ставлення медичного персоналу до хворих. Також люди зверталися з проханнями про сприяння в лікуванні та придбанні дефіцитних ліків і препаратів [34, арк. 196; 44, арк. 15].

Така тематика звернень була в той час характерна і для листів в інші вищі органи влади [52, арк. 4–5].

Загалом, у 1970-ті рр. фіксується зростання кількості звернень від осіб з інвалідністю та учасників війни. На такі звернення особливо акцентували увагу в апараті ЦК. Кількість листів від цієї категорії населення подекуди становила третину від усіх звернень з питань пенсій та соціального забезпечення. Наприклад, у 1980 році «з 3476 звернень 1127 надійшло від інвалідів та учасників війни» [73, арк. 3]. Не рідкістю були і повторні звернення, що, знову ж таки, було наслідком іноді доволі поверхневої роботи з листами на місцях.

На початку 1980-х рр. тематика звернень з питань пенсій та соціального забезпечення особливо не змінилася. Однак спостерігалася певна тенденція до реформування сфери медичного обслуговування. Так, у січні 1982 року секретар ЦК КП України І. Соколов доповідав у ЦК КПРС про низку нововведень: «у Кримінальному кодексі УРСР було введено нову статтю, яка передбачала кримінальну відповідальність за побори, у МВС УРСР було створено спеціальний відділ для боротьби з корисливими злочинами, у республіці проводили атестацію всіх керівників органів та установ охорони здоров'я» [82, арк. 15].

Наслідком поліпшення медикаментозного забезпечення населення та вдосконалення діяльності аптечної мережі стало, за повідомленням І. Соколова, зменшення порівняно з 1980 роком «на 25%, кількості листів та заяв з питань придбання медикаментів». А у МОЗ УРСР у 1981 році взагалі надійшло на 3,5 тисячі, або на 11%, менше листів, порівняно з 1980 роком» [82, арк. 17–18].

Однак громадяни у своїх листах продовжували писати про суттєві проблеми в галузі медичного обслуговування. У 1984 році завідувач загального відділу ЦК КП України П. Мусієнко та завідувач відділу науки та учбових закладів Ф. Рудич надіслали до ЦК КПРС інформаційну записку, у якій проаналізували звернення до ЦК Компартії України з питань роботи органів охорони здоров'я.

Так, вони повідомляли про те, що «продовжують надходити листи, у яких йдеться про недоліки в діяльності лікувально-профілактичних установ, великих чергах на прийом і госпіталізацію, труднощі в придбанні потрібних медикаментів. Непоодинокими були факти байдужого, неухважного ставлення медичних працівників до хворих» [102, арк. 29].

Подавали приклади подібних листів. Зокрема, у своєму листі в ЦК «інвалід війни житель Львова В. Бурмістров з обуренням вказував, що він, отримавши важку травму – перелом ноги, лише на четверту добу домігся госпіталізації. Працівники лікарні швидкої допомоги переадресували його в поліклініку за місцем проживання, а лікар-травматолог поліклініки Б. Матвеев не вважав за потрібне навіть оглянути хворого» [102, арк. 29].

Особливу тривогу у П. Мусієнка та Ф. Рудича викликали листи «про халатне ставлення медичних працівників до своїх обов'язків, низький рівень діагностики, несвоєчасного надання екстреної допомоги, що призводило до тяжких наслідків і навіть смертельних випадків» [102, арк. 29]. Так, у 1982 році «у результаті професійних помилок хірургів слідчі органи призначили судово-медичні експертизи у 74 випадках смерті, а у 1983 році вже у 118 випадках, у акушер-гінекологів, відповідно, у 46 і 72 випадках. Також зросла кількість скарг, що надійшли до МОЗ УРСР у зв'язку зі смертельними наслідками захворювань у дорослого населення (1982 р. – 520, 1983 р. – 588). Кожну другу скаргу під час перевірки підтверджено. Більшість з них були пов'язані з помилками, допущеними під час хірургічних втручань, зокрема і планових, наданні допомоги при травмах і т. д.» [102, арк. 29–30].

У низці листів, що надійшли в ЦК, повідомляли про смерть породіль і новонароджених: «У 1983 році внаслідок грубих порушень санітарно-гігієнічного та протиепідемічного режиму в пологовому відділенні Бериславської центральної районної лікарні Херсонської області виник спалах токсикосептичних захворювань серед новонароджених, троє з них померли. У пологовому відділенні Сніжнянської міської лікарні Донецької області захворіло 35 новонароджених, 8 дітей померли» [102, арк. 30].

І такі ситуації були не лише в провінційних лікарнях. Так експертний аналіз дев'яти випадків материнської смертності, що трапилися в 1983–1984 рр. в клініках і лікувальних установах м. Києва, дозволяв зробити висновок, що «в шести випадках за умови своєчасної діагностики та кваліфікованої медичної допомоги був можливий успішний результат», тобто жінок можна було врятувати [102, арк. 31].

П. Мусієнко та Ф. Рудич повідомляли про колективні листи, у яких люди скаржилися на повільне будівництво лікарень та інших об'єктів. Так, у листі від ветеранів війни і праці з м. Кіровограда йшлося про «занадто тривале будівництво поліклініки лікарні № 1», яке розпочалося ще в 1978 році [102, арк. 32–33]. Кіровоградський міськком пояснював неосвоєння капіталовкладень браком робочої сили в тресті «Кіровоградміськбуд». Особи з інвалідністю внаслідок війни, які перебували на лікуванні в Республіканському госпіталі (с. Циблі Переяслав-Хмельницького району Київської області), писали про «тривале будівництво фізіотерапевтичного корпусу з водолікарнею». Цей об'єкт споруджували з 1977 року [102, арк. 32–33].

Російський дослідник О. Шубін з приводу сфер освіти та охорони здоров'я писав: «Як і в інших сферах життя СРСР, тут задовольнялися стандартні, розраховані на середню людину потреби, але не більше. Низький рівень оплати праці, занепад стимулів до роботи приводили і тут до стагнації» [381, с. 162].

Отже, випадки тяганини з оформленням пенсійного забезпечення, порушення термінів виплати пенсій, якість та культура медичного обслуговування непокоїли людей протягом усього періоду «застою», що було яскраво відтворено у зверненнях до ЦК КП України.

4.3. Проблема соціально-правової справедливості

До листів, у яких порушували теми соціально-правової справедливості, належать дві великі групи звернень: 1) листи з проханнями перегляду судових справ, зняття судимостей, помилування засуджених, отримання дозволів на побачення із засудженими; 2) листи із зауваженнями та скаргами на роботу міліції, судів та прокуратури. У досліджуваній період листів з цими питаннями надходило щороку доволі багато: приблизно 8–11% від загальної кількості.

Щодо першої групи звернень, потрібно зазначити, що основний масив листів з цими проханнями йшов не до ЦК КП України, а до Президії Верховної Ради УРСР, адже, враховуючи специфіку радянського законодавства, ці питання були в

компетенції саме цього органу влади. Часто до ЦК надсилали просто копію звернення прохача до Президії Верховної Ради з метою, так би мовити, «посилити ефект».

Президія ВР УРСР, наприклад, лише в першій половині 1973 року отримала 18664 клопотання про помилування, а в першій половині 1974 року – 19161 клопотання. [34, арк. 40–45]. Для порівняння відзначимо, що ЦК загалом з приводу перегляду судових справ, зняття судимостей, помилування засуджених отримав 2547 листів за весь 1973 рік і 2298 листів за весь 1974 рік.

Тобто, у цьому плані значення ЦК було другорядним, хоч загалом сюди писали частіше (див. додаток А.12).

Натомість до ЦК щороку надходили листи, у яких звертали увагу на недостатню боротьбу з хуліганами, пияками, самогоноварінням, спекуляціями та іншими правопорушеннями. Деяких працівників правоохоронних органів громадяни критикували через тяганину в розслідуванні кримінальних справ. Також відзначимо цікавий момент: у деяких листах були прохання поліпшити профілактику правопорушень, особливо серед молоді та підлітків.

Також у листах наводили факти порушень закону працівниками міліції. Наприклад, у 1974 році такі факти «підтвердилися в Сніжнянському міськвідділі міліції Донецької області, Баришівському, Миколаївському, Ленінському райвідділах Київської, Львівської та Чернівецької областей. Зловживання службовим становищем деякими посадовими особами було розкрито в Кримській обласній колегії адвокатів, Червоноармійському та Горлівському міськвідділах внутрішніх справ Донецької області, Львівському відділі транспортної міліції» [34, арк. 195].

У 1977 році з-поміж усіх отриманих листів 1255 стосувалося діяльності адміністративних органів. При цьому про факти порушення працівниками цих органів «соціалістичної законності» повідомляли в 193 листах [59, арк. 65]. У 1985 році надійшло 2420 листів про недоліки в роботі прокуратури, суду і особливо міліції. З них про «неправильні дії» працівників правоохоронних органів повідомляли у 846 зверненнях [109, арк. 24].

Щодо власне прикладів порушень законності міліціонерами, крім грубої поведінки чи пияцтва, були, наприклад, спекуляції. Так, у 1979 році в ЦК розглянули

результати перевірки сигналу «про пособництво окремих працівників органів внутрішніх справ республіки приватним особам у незаконній реалізації цитрусових» [66, арк. 20].

Загалом боротьбі з правопорушеннями, і не лише з боку працівників правоохоронних органів, приділяли особливу увагу. У 1979 році ЦК КП України повідомляв ЦК КПРС про те, що тільки «наявні добровільні народні дружини налічують у своїх рядах понад 2,1 млн. осіб» [62, арк. 3].

Однак часто люди в листах наголошували саме на неефективності роботи правоохоронців. Широко відображена у зверненнях проблема пияцтва, і це зрозуміло, адже ця проблема в період «застою» набула, без перебільшення, катастрофічного масштабу. Міністр внутрішніх справ УРСР Головченко, звітуючи до ЦК КП України, повідомляв, що, наприклад «у 1978 році прийнято різних заходів реагування щодо 922036 осіб, що зловживали спиртними напоями, зокрема 490886 осіб піддано штрафу, 210356 попереджено, щодо 220794 чоловік матеріали направили на розгляд громадськості. З 173920 злісних п'яниць, що перебувають на обліку, 13409 перебували у лікувально-трудовах профілакторіях (у республіці на 1978 рік було створено 28 ЛТП на 13 тис. місць)» [62, арк. 30–31].

За той самий 1978 рік «на вулицях та інших громадських місцях було підібрано 705554 особи, які перебували в стані сп'яніння, з яких 585697 осіб було розміщено в медичні витверезники (усього в республіці на той час було 173 витверезники на 3659 місць). З-поміж осіб, які допустили порушення протиалкогольного законодавства, було 32652 жінки, 13424 члени КПРС, 45952 комсомольці, 13265 неповнолітніх (у віці 16–17 років), 316721 особа у віці від 18 до 29 років, 85336 безробітних. У республіці тільки в 1978 році було оштрафовано понад 65 тис. осіб, що займалися самогонварінням, понад 900 осіб було притягнуто до кримінальної відповідальності. У них було вилучено і знищено близько 300 тис. літрів самогону та 31310 самогонних апаратів» [62, арк. 30–31].

Також, за словами міністра, наприклад, у 1980 році в п'яному стані було скоєно «1282 вбивства (55% від числа розкритих), 1474 зґвалтування (59%), 809 розбоїв (47%), 2550 грабунків (43%), 12 тисяч хуліганств (61%)» [79, арк. 35]. Лише в тому ж

1980 році було затримано «192708 водіїв, які перебували в стані сп'яніння, 124799 з них позбавили права керувати транспортними засобами» [79, арк. 28].

Цифри вражають. Звичайно, проблема пияцтва знайшла своє відображення у листах. Однак дуже часто населення звинувачувало безпосередньо владу якщо не в потуранні, то принаймні в бездіяльності щодо розв'язання цієї проблеми. У деяких листах, що надходили до ЦК Компартії України, вносили навіть пропозиції про подальше скорочення мережі торгівельних підприємств, що реалізують алкогольні напої. Небайдужі громадяни повідомляли про окремі магазини і підприємства громадського харчування, розташовані поблизу навчальних закладів, гуртожитків, дитячих установ, вокзалів, де вели торгівлю спиртним.

Радянські чиновники чудово розуміли масштаби ситуації. Я. Погребняк у мемуарах згадував про час, коли він був секретарем ЦК КП України з питань торгівлі, та писав, що «у 1983 році виробництво безалкогольних напоїв становило 470 млн. декалітрів, а спиртних напоїв виробляли втричі більше – 1 млрд. 400 млн. декалітрів... У 60–80-х роках у країні відбувся буквально алкогольний вибух» [154, с. 221].

Далеко не завжди населення сприймало запропоновані владою шляхи розв'язання проблеми. Наприклад, у 1984 році з ЦК КПРС до ЦК КП України переслали колективний лист жителів Павлограда Дніпропетровської області з запереченням проти будівництва лікувально-трудоного профілакторію для примусового лікування хронічних алкоголіків. Цікаво, що в цьому випадку влада не пішла на зустріч людям. Секретар ЦК КПУ Б. Качура повідомив ЦК КПРС, що «територія ЛТП розміщена за межею житлової зони, на відстані, яка набагато перевищує нормативну, територія примикає до заводу технологічного обладнання та спецверстатів, на будівництві якого буде працювати контингент, що проходить курс лікування, контакти, а тим паче шкідливий вплив на жителів унеможливлені» [97, арк. 126].

20 травня 1985 ухвалено Указ Президії Верховної Ради УРСР «Про заходи по посиленню боротьби проти пияцтва і алкоголізму, викоріненню самогонваріння» [428]. Власне Президія ВР УРСР цим рішенням продублювала аналогічний Указ Президії ВР СРСР, ухвалений напередодні – 16 травня того ж року [422].

Розпочиналася антиалкогольна кампанія М. Горбачова. Реакція населення на ці починання була неоднозначною. З одного боку, до ЦК Компартії України надходили листи, у яких люди висловлювали підтримку і схвалення дій влади. Однак, за повідомленням П. Мусієнка, наприклад, «різке скорочення мережі з продажу алкогольних напоїв у ряді міст і населених пунктів призвело до виникнення черг за горілкою, що викликало нарікання людей» [108, арк. 199, 201].

Пияцтво, а особливо пияцтво чиновника, в СРСР було серйозною провиною, за яку можна було лишитися без посади. Таких випадків було чимало, чому, певною мірою, сприяли й сигнали від «пильних» громадян.

Однак нарікання населення на правоохоронні органи також були небезпідставними, адже кількість порушників була значною, що, ймовірно, й здавалося ознакою неефективної діяльності правоохоронців. У деяких зверненнях люди вимагали від правоохоронців посилити боротьбу також і зі спекулянтами, «несунами» (люди, що виносять з місця роботи певні цінності, майно підприємства тощо), «шабашками» (тимчасовий, здебільшого літній, неофіційний підробіток).

Цих звернень було відносно небагато, а охочих отримати так звані «нетрудові» доходи були тисячі. У 1982 році було «затримано з викраденим близько 250 тисяч так званих “несунів”» [86, арк. 19]. У 1985 році міністр внутрішніх справ УРСР І. Гладуш повідомляв В. Щербицького про поширення в республіці найманих бригад. У 1985 році, за словами міністра, їх «діяло 12,1 тисячі у складі 81 тисячі осіб» [108, арк. 114].

Отже, загалом більшість листів з проханнями перегляду судових справ, зняття судимостей, помилування засуджених надсилали до Президії ВР УРСР. Широко відображена в листах до ЦК проблема часто незадовільної роботи органів правопорядку та проблема пияцтва.

4.4. Мова, довкілля, церковне життя та інші теми у зверненнях громадян

З десятків тисяч звернень, які щороку надходили до ЦК, переважна більшість стосувалася десятка одних і тих самих тем. Звернення з цих тем працівники ЦК

ретельно, декілька разів на рік, підраховували, вносили дані в таблиці, пересилали ці відомості в Москву в ЦК КПРС.

Однак велика кількість звернень щороку залишалася не облікованою і не відображеною у звітних документах. Серед них поширеними були листи та телеграми, у яких люди зачіпали національне, мовне питання, питання захисту довкілля, надходили звернення й від вірян різних конфесій. Були також листи з питань адміністративно-територіального устрою, листи, у яких відображено проблеми війни в Афганістані, листи з проханнями дозволити емігрувати з СРСР. Крім того, не облікованими залишалися і листи з різноманітними пропозиціями, подяками, привітаннями.

Ці звернення зберігаються у ЦДАГО, в архіві є супровідні документи до низки цих листів, які свідчать, що роботу за ними вели, громадянам давали відповіді. Однак, на відміну від листів з «основними» темами, коли майже щороку є чітко підрахована їхня кількість та ретельно описано, які саме проблеми непокоїли людей найбільше, чого саме вони хочуть чи на що скаржаться, у цьому випадку про кількість листів з інших, не зручних, не актуальних чи просто не дуже важливих для влади питань, ми можемо тільки здогадуватися.

А таких листів було чимало. Звівши дані ЦК за весь досліджуваний період у таблиці та підрахувавши кількість листів, що надійшли з усіх означених працівниками ЦК тем, з'ясувалося, що 15–25% листів щороку «зникало».

Наприклад, у 1970 році до ЦК надійшло 44465 письмових звернень, з яких 35659, або 80,2%, були скаргами на керівництво, стосувалися питань житла, роботи, пенсій і так далі. Однак, чого стосувалися ще 19,8% звернень, працівники загального відділу у своїх звітних документах не вказали. І така ситуація була щороку. У 1975 році з 49121 звернення обліковано було 37247, або 75,83%; у 1980 році з 53484 – 46218, або 86,41%, і так далі.

Серед не облікованих звернень були листи як антирадянського змісту, так і навпаки: у багатьох з них висловлювали підтримку владі, давали поради, рекомендації. Саме такі звернення зберігаються в ЦДАГО; листи антирадянського змісту в архів не передавали, а направляли у відповідні органи – МВС, КДБ, іноді

передавали на психіатричну експертизу [351]. На нашу думку, важливою для працівників ЦК була саме тема звернення. З листом працювали, на нього відповідали (так мали робити згідно з законом). Однак «незручну» тему просто не афішували.

Листів антирадянського характеру було чимало, про що свідчить, наприклад, П. Шелест у своєму щоденнику. 9 січня 1972 року він записав: «У республіці в 1971 році зафіксовано понад 100 випадків поширення листівок ворожого змісту. На адресу радянських, партійних органів надійшло 1000 анонімних листів антирадянського, наклепницького та погрозливого характеру. Більше листів і листівок злісних, антирадянських, у яких є напади на керівництво партії, афішують порушення законності й Конституції... Ми провели розшук анонімників, пояснювальних листівок, але що це дасть? Адже це не головне. Виявили 80 осіб, які виготовляли і поширювали листівки, 221 автора анонімних листів. 24 особи заарештовано і притягнуто до кримінальної відповідальності. А загалом дуже складна обстановка» [159, с. 555–556].

Щороку не обліковували мало не десяток тисяч листів, і це в той час, коли з року в рік ретельно підраховували декілька сотень листів щодо, наприклад, відновлення в партії, зняття стягнень чи благоустрою населених пунктів, будівництва шкіл, лікарень, будинків культури.

Відзначимо, що відомості про «незручні» теми фрагментарні, для реконструкції цих тем ми частково використовуємо дані щодо звернень до інших органів влади: партійних комітетів, Ради Міністрів УСРС, Верховної Ради УРСР та Верховної Ради СРСР тощо.

Отже, мовне та національне питання, серед цього десятка тисяч листів, напевно, виділяється найбільше, адже це широка, багатогранна, актуальна для України, та й загалом для СРСР, тема. Листів такого змісту навіть у ЦДАГО зараз зберігається доволі велика кількість.

Наприклад, у 1967 році до ЦК на ім'я П. Шелеста зі зворотною адресою «Черкаська область с. Мовенці, І. Мовенко» (вигадане село і ім'я) надійшов великий лист, у якому автор писав: «Невже Ви не знаєте, невже Ви не бачите, чи може не хочете бачить і знать, чиєю мовою народ користується, своєю чи мовою мачухи...

українська мова відкинута, зневажена як щось непридатне для користування. Перевертням тільки цього й треба, вони стидяться нею говорити...» [9, арк. 43–53].

У 1972 році з ЦК КПРС до ЦК КП України переслали лист цілком протилежного змісту, за підписом інструктора Київського обкому КПРС Рудича (вигадана людина). «Рудич» писав: «У ЦК КП України всі секретарі, завідувачі відділів та навіть інструктори – українці. З 25 перших секретарів обкомів партії тільки один не українець... Зараз російську мову вивчають більш ніж в 70-ти країнах світу. На Україні вона переслідується і всіляко дискримінується. Нині посилено насаджується українська мова, зокрема і в тих областях, де українське населення незначне, як, наприклад, у Кримській області. Двері вищих навчальних закладів міцно закриті для неукраїнців» [23, арк. 3–4].

У серпні 1972 року секретар ЦК І. Лутак направив відповідь у ЦК КПРС про результати розгляду цього листа. Лутак, заперечуючи подані факти, повідомляв цікаві цифри. Так, він указав, що «серед працівників апарату ЦК КП України, наприклад, українців 85,3%, росіян та інших – 14,7%, зокрема завідувачів відділів – українців 78,9%, інструкторів – 85,8%. Росіянами є перші секретарі не одного, як стверджували в листі, а чотирьох обкомів КП України (Донецького, Запорізького, Харківського, Черкаського). З 280 завідувачів кафедр суспільних наук вузів республіки, що входять у номенклатуру ЦК КП України, українців – 189, росіян – 80, інших національностей – 11. Серед науковців українців 60%, росіян – 31%, інших національностей – 9%. У складі студентів вузів республіки українців станом на 1 жовтня 1970 року було 60%, росіян – 33%, інших – 7%» [23, арк. 1–2].

Можливо, поява цього листа була пов'язана зі зміною влади в УРСР якраз тоді, коли на заміну П. Шелесту прийшов В. Щербицький. Хоч загалом листи такого змісту також не одиничні, наприклад, звернення зі скаргами на насадження української мови надходили до ЦК з Криму.

Серед листів громадян є і листи відомих дисидентів, наприклад, В. Стуса, В. Чорновола. Так, у жовтні 1967 року В. Чорновіл, звертаючись одночасно до ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР та Прокурора УРСР, писав: «З серпня 1967 року я був заарештований... Таким способом зі мною звели рахунки за критику

незаконних дій слідчих і судових органів під час арешту і засудження групи української інтелігенції в 1965–66 роках... Виявляється, об'єктами своєї так званої “наклепницької діяльності” я обрав Першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, голову КДБ при Раді Міністрів УРСР Никітченка, голову правління Спілки художників УРСР, депутата Верховної Ради В. Касіяна, яким я послав свою заяву. За логікою львівської прокуратури, я, очевидно, мав намір якось вплинути своїми “наклепами” на “незміцнілий світогляд” цих керівних товаришів... Усе це не можна розцінювати інакше, як відвертий затиск критики знизу, як намагання відбити в радянських громадян охоту звертатися із скаргами в партійні та радянські органи...» [7, арк. 154–156]. Наприкінці звернення В. Чорновіл повідомив, що вичерпав усі можливості протесту та оголошує голодування.

Знайшло своє відображення в листах питання кримських татар. Як відомо, у серпні 1967 року ухвалено Постанову Політбюро ЦК КПРС, а у вересні – Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про громадян татарської національності, які раніше проживали у Криму». Цим Указом скасовували рішення органів влади, які містили звинувачення на адресу татар, однак, водночас, стверджували, що вони «вкоренилися на території Узбецької та інших союзних республік» [417]. Відповідно, кримським татарам, що захотіли повернутися до Криму, почали чинити перепони.

Лише в 1967 році було зафіксовано отримання ЦК «210 заяв і скарг від кримських татар, у яких ті вимагали дозволити їм повернутися до Криму» [8, арк. 126].

Відомий дисидент і правозахисник П. Григоренко влітку 1968 року перебував у Сімферополі. У своїх мемуарах він згадував: «Найбільше запам'яталася в цей день зустріч з 12-річним хлопчиком. Він показав копію листа, що його послав до ЦК партії. Це був зойк дитячої душі. Мені він сказав: “Вони там подумують, що мене батьки навчили, а батьки навіть не знають, що я послав цього листа. Я просто описав усе, що бачив, і спитав тих, хто в Москві, люди вони чи ні”.... Він дав мені копію свого листа. Я пустив його до “самвидаву”, і він мав великий успіх» [150, с. 519–520].

Зверталися татари і до обкомів. Звертався і Чалбаш Халіл Курт Молле (саме так ім'я написано в архівних документах, наразі частіше трапляється написання імені як

Чалбаш Халіл Курт-молла), учасник війни, Герой Радянського Союзу (так подано в архівних документах; підтвердження, що він мав цю відзнаку, знайти не вдалося), підполковник у відставці. З 1968 року він відвідував Кримську область, збирав дані про татар, які тут живуть, а 29 грудня 1975 року написав телеграму до Кримського обкому з питанням щодо прописки татар на півострові. Обком дав відповідь, у якій зазначено: «Після Указу Президії Верховної Ради СРСР від 05.09.67 в область прибуло і прописано 4,5 тисячі татар, багато татар в обхід чинних законів за спекулятивними цінами купують будинки в містах та районах області та порушують правила прописки» [43, арк. 113–148].

Цю відповідь йому показав і дав переписати інструктор сектору листів загального відділу ЦК Дученко (пізніше отримав за це сувору догану). Відповідь обкому Чалбаш Халіл Курт Молле передав братові Мустафі Джемілева Асану. Під час судового процесу над М. Джемілевим у Омську Асан зачитав цю відповідь відомому правозахиснику, дисиденту А. Сахарову та його дружині О. Боннер, які теж приїжджали на суд. О. Боннер записала її на магнітофон, та, за даними КДБ, можливо, передала запис іноземним кореспондентам. Ця відповідь пізніше з'явилася в нелегальному антирадянському виданні «Хроника текущих событий» № 40 [43, арк. 114, 121].

Проблеми з кримськими татарами були і у Херсонського обкому. Так, у 1978 році секретар обкому Мозговий повідомляв у ЦК КП України, що «екстреміст Белялов, який прибув з Узбекистану, намагається інспірувати направлення особами татарської національності індивідуальних листів в інстанції з вимогами “надання прав татарському народу”» [57, арк. 18–19].

Серед інстанцій, куди кримські татари направляли свої звернення, був, звичайно, і ЦК КП України. У травні 1978 року В. Щербицький писав у ЦК КПРС: «...останнім часом значно збільшився наплив в Кримську область громадян татарської національності на постійне проживання. Якщо в 1973 році їх прибуло 32 особи, то в 1977 році 2975 осіб. Нині в Криму проживає близько 10 тисяч татар, з них понад третина без прописки... Татарські автономісти... ведуть роботу щодо розпалювання націоналістичних настроїв, схилення до написання колективних скарг

та звернень провокаційного і наклепницького характеру, групових відвідин партійних і радянських органів з метою таким чином домогтися необмежених умов для прописки в області кримських татар» [57, арк. 1].

Натомість органи КДБ всіляко намагалися не допустити направлення кримськими татарами листів до різноманітних органів влади, адже активісти свої звернення з вимогами «дати змогу повернутися до Криму» направляли як до обласних і республіканських, так і всесоюзних чи навіть міжнародних установ. Так, у травні 1975 року голова КДБ при Раді Міністрів УРСР В. Федорчук у доповідній записці на ім'я В. Щербицького повідомляв останнього про те, що в 1974 році, завдяки проведеним КДБ заходам, не було допущено: «...направлення “делегатів” до Москви зі “зверненнями-протестами” в інстанції...» [134, с. 138] та було «попереджено спробу одного з активних “автономістів” Османова Муксіма... передати в ООН з використанням одностумців в Україні “звернення” злісного наклепницького змісту, під яким підписалися 479 татар» [134, с. 139].

Дії КДБ, звісно, свідчать про намагання не допустити резонансу, зокрема міжнародного, який і був метою кримських татар. Та, водночас, це є черговим підтвердженням розуміння різними групами населення ефективності звернень до різних установ та органів у той час, і ця ефективність проявлялася навіть на міжнародній арені.

Українські євреї, навпаки, всіляко намагалися виїхати з СРСР. Питання репатріації стояло дуже гостро, органи влади часто блокували цей процес. «У 1958 році я разом з сім'єю емігрував з держави Ізраїль в Радянський Союз. У 1960 році я подав заяву з проханням дозволити мені і моїй сім'ї виїхати назад у державу Ізраїль. З цього часу пройшло вже п'ять років і, незважаючи на це, я до сих пір не отримав задовільної відповіді» [117, арк. 169]; «З моменту подання першої заяви з проханням дозволити мені повернутися в Ізраїль і до цих пір я подав більше ДЕВ'ЯТИСОТ заяв і до цих пір не отримав дозволу на виїзд» [117, арк. 176]. Такі кричущі листи не поодинокі.

П. Шелест у своєму щоденнику 30 березня 1972 року писав: «Потрібно, напевне, продумати питання, як обмежити виїзд євреїв з нашої країни. Щодо цього,

народ висловлює невдоволення, вносить пропозиції встановити відшкодування витрачених на їхню освіту коштів» [159, с. 567].

У 1979 році міністр внутрішніх справ УРСР І. Головченко повідомляв ЦК КП України про те, що «до органів внутрішніх справ республіки збільшилося надходження заяв про виїзд до Ізраїлю: у 1978 р. їх було 20841 проти 9008 у 1977 р. За 1972–1978 рр. з УРСР виїхало в Ізраїль 46093 особи. Особливо напружена обстановка в містах Києві та Одесі, де 7–8 тис. осіб щороку звертаються з проханнями про виїзд до Ізраїлю» [63, арк. 21–22]. Кількість клопотань, що надійшли про виїзд «осіб єврейської національності на постійне проживання до Ізраїлю з м. Києва, за 1978 р. – 6429, за 1979 р. – 10002» [68, арк. 201].

Через перепони, які чинили, євреї зверталися до ЦК КПУ з колективними листами. Наприклад, у 1979 році: «Протягом останнього місяця в м. Києві склалася нетерпима ситуація щодо громадян єврейської національності, які виявили бажання емігрувати до Ізраїлю... Органи МВС УРСР оголошують масові відмови у виїзді, мотивуючи “недостатністю спорідненості” громадян з родичами, що їх запрошують. Для запобігання законних спроб громадян оскаржити незаконні відмови органи МВС УРСР вдаються до репресивних заходів щодо деяких громадян з метою залякати іншу масу осіб, які отримали відмови... Ми звертаємося до вищого партійного органу Української Радянської Соціалістичної Республіки з проханням покласти край незаконним відмовам у виїзді, що ліквідувало б напружену ситуацію серед великої кількості громадян, які виявили бажання виїхати в Ізраїль на законній підставі...» [68, арк. 185].

Загалом не лише питання репатріації, а й, наприклад, побутового антисемітизму, також знайшло відображення в листах до ЦК КПУ.

У 1965 році П. Шелесту від будівельників Головкиївміськбуду надійшла скарга: «У найскладніших осінньо-зимових умовах доводиться тисячам будівельників зводити багатопверхові будинки під дощем, снігом і морозом... Усі старі євреї і єврейки всю зиму лікуються на лікарняних ліжках і на утриманні державному, під різними діагнозами хвороби, маючи в медицині великі національні зв'язки. А у весняно-літній сезон вони наповнюють усі будинки відпочинку в Київській області.

Питається, де справжньому роботязі і трудівнику полікуватися і після важкої праці відпочити?» [115, арк. 227].

Деякі іноземці, зокрема випускники українських вузів, з різних причин просили можливості залишитися в УРСР після навчання. Так, у 1975 році Ву Хиу Фіонг – випускник Київського політехнічного інституту звернувся з листом до ЦК Компартії України з проханням сприяти йому у видачі дозволу на постійне проживання в зв'язку з тим, що він не згоден «у ряді питань з політичною лінією Партії трудящих В'єтнаму» [40, арк. 120]. Цікаво, що керівництву земляцтва в'єтнамських студентів стали відомі наміри Ву Хиу Фіонга і вони навіть вживали заходів до його розшуку і насильного вивезення у Москву до Посольства Демократичної Республіки В'єтнам. Однак питання розв'язали успішно: «Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР підтримало прохання та вирішило надати Ву Хиу Фіонгу вид на проживання в одному з міст республіки, у якому немає в'єтнамських громадян» [40, арк. 120].

Значну частину тем звернень у документах ЦК відображено фрагментарно. Подамо цікаві дані, віднайдені в ЦДАГО:

✓ Так, у 1967 році надійшло 757 листів, заяв з питань «заохочення та нагородження старих комуністів, партизан, учасників громадянської та Вітчизняної воєн у зв'язку з 50-річчям революції» [8, арк. 125–126].

✓ У 1974 році стало більше листів (кількість не вказана) до вищих органів влади про потребу посилити увагу до впорядкування могил, обелісків, надгробних пам'ятників радянським воїнам, партизанам і підпільникам, загиблим у боях за визволення Батьківщини [34, арк. 44–45]. У березні 1975 року завідувач загального відділу ЦК КПУ П. Мусієнко повідомляв про надходження листів у зв'язку з підготовкою до святкування 30-ти річчя Перемоги. Він писав, що «автори листів відзначають, що наш народ береже, як святиню, пам'ять про героїв, які віддали своє життя за Батьківщину. Проте в деяких листах висловлюють нарікання і докори на адресу місцевих органів, що не проявляють належної турботи про підтримку в належному порядку військових поховань» [39, арк. 129–134].

✓ У вересні 1975 року В. Щербицькому доповіли, що у зв'язку з поздоровленням Генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва учасників Всесоюзного студентського будівельного загону «з великим трудовим успіхом» до ЦК КПУ надійшло «124 листи і телеграми від колективів будівельних загонів вищих і середніх спеціальних навчальних закладів республіки, у яких студенти висловлюють щиру вдячність рідній Комуністичній партії і особисто товаришеві Брежнєву за батьківську турботу і високу оцінку їхньої праці» [39, арк. 100].

✓ У 1977 році зазначали, що до вищих органів влади надходили листи (кількість не зазначена), у яких «вносили пропозиції, спрямовані на підвищення темпів продуктивності праці в промисловості і сільському господарстві, більш оперативне впровадження у виробництво новітніх досягнень науки і техніки» [52, арк. 3].

✓ У 1978 році «з питань ідеологічної роботи, діяльності організацій культури, науки, літератури і мистецтва надійшло 1683 листи» [60, арк. 79].

✓ У 1980 році надходили листи (кількість не зазначено) щодо підготовки та проведення Ігор XXII Олімпіади [73, арк. 2].

✓ У 1974 року до ЦК КП України надіслали інформацію за перше півріччя 1974 року щодо листів, які надійшли до вищих органів влади: «В окремих листах порушують питання дбайливого ставлення до природи, вносять пропозиції про збереження малих річок, береги яких у верхів'ях нерідко розорюють, у результаті чого весняні води зносять верхній шар ґрунту з полів у річки і вони міліють, що порушує природний режим ґрунтового водообміну» [34, арк. 44–45].

Загалом питання охорони навколишнього середовища протягом усього періоду «застою» відображено певною мірою у зверненнях до різних органів влади. Однак, знову ж таки, складно судити про точну кількість таких листів. Переважно працівники ЦК КПУ звертали увагу на них, підбиваючи підсумки щодо кількості звернень до вищих органів влади республіки – ЦК Компартії України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР і Уккрадпрофу.

Так, у 1977 році повідомляли, що протягом року «жителі міста Севастополя, ряду міст Ворошиловградської, Житомирської, Одеської, Полтавської і Харківської

областей скаржилися на відсутність належної турботи керівників місцевих радянських і господарських органів про охорону навколишнього середовища» [52, арк. 5].

У наступному, 1978 році, знову-таки в цьому ж контексті, повідомляли, що «у ряді заяв йшлося про відсутність належних заходів з охорони навколишнього середовища і природних багатств; (надійшли – Я. Ж.) листи, що стосуються забруднення Дніпра підприємствами Запорізького промислового вузла» [60, арк. 22].

Однак досягнути бодай якогось ефекту своїми зверненнями людям було дуже складно. За твердженням російського дослідника О. Шубіна, «ще в середині 70-х рр. важливість екологічних проблем не усвідомлювалася більшістю людей, які ухвалювали рішення в Радянському Союзі» [381, с. 125].

Через особливу увагу влади до групових звернень люди іноді використовували такий спосіб, аби спробувати досягнути певного ефекту для покращення ситуації у своїх містах. Так, у 1965 році у ЦК КПУ відреагували на колективний лист (було зібрано понад 1000 підписів) жителів селища ДРЕС-1 м. Севастополя зі скаргою на «забруднення повітря шкідливими викидами з димових труб електростанції» [3, арк. 81]. Було ухвалено рішення щодо поставок на електростанцію «вугілля з меншим вмістом сірки; установки нових ефективніших пристроїв для вловлювання золи; та про перехід з 1967 року ДРЕС-1 на спалювання природного газу» [3, арк. 81].

Різні екологічні проблеми у досліджуваній період відображено в листах читачів до радянських газет. Так з газети «Правда» до ЦК надіслали підбірку листів (загалом 16 листів), отриманих редакцією в березні-червні 1969 року, про охорону природи в Українській РСР. Автори листів повідомляли про забруднення річок промисловими відходами, знищення риби, браконьєрство, вирубку парків, садів, лісів [13, арк. 54–66].

А загалом очолювала природоохороний рух в Україні «Робітнича газета». Журналісти цього видання ще з кінця 1950-х і упродовж наступних майже 30 років займалися охороною довкілля. «Екологічну тематику в ній висвітлював журналіст Н. В. Якименко», який лише за 1959–1961 рр. «обробив біля тисячі листів громадян з питань охорони природи» [477, с. 156].

Тобто, люди переймалися проблемами довкілля й активно про це писали протягом усього періоду «застою», та й навіть у попередні роки. Натомість державне втручання, зокрема державне фінансування заходів з охорони навколишнього середовища, було на мінімальному рівні. Згаданий вище російський дослідник О. Шубін, покликаючись на опубліковані статистичні дані, повідомляє: «Державні капітальні вкладення на охорону навколишнього середовища в порівняльних цінах становили в 1976–1980 рр. 2165 мільйонів карбованців, у 1981–1985 рр. – 2224 мільйони карбованців, – тобто близько відсотка річних капіталовкладень у господарство» [381, с. 126].

Ще одна сфера, що відобразилась у зверненнях – сфера церковного життя. З різними питаннями до ЦК КПУ зверталися віряни всіх конфесій.

Так, у 1984 році з ЦК КП України ЦК КПРС повідомляли про «різке скорочення кількості заяв п'ятидесятників на виїзд з СРСР з релігійних мотивів» [99, арк. 131].

У 1981 році працівники ЦК КПУ вивчали питання, порушене в листі на адресу ХХVI з'їзду КПРС від імені вірян з дев'яти населених пунктів семи районів Львівської області. Встановлено, що лист «... Мав на меті домогтися офіційного визнання так званої католицької церкви східного обряду (уніатської)» [77, арк. 4]. Деякі листи з с. Мужилівичі «містили заяву про можливість порушення клопотань про виїзд до Польщі в разі, якщо не буде відкрита уніатська церква» [77, арк. 5].

Протягом 1963–1970 рр. до ЦК КПРС і ЦК КП України, Ради Міністрів СРСР і УРСР, у союзні, республіканські й обласні адміністративні органи надсилали листи від вірян м. Чернігова щодо виділення їм більшого церковного приміщення. Сутність цих скарг полягала в тому, що «Воскресенська церква за своєю площею маловмісна і не задовольняє потреб вірян... Ініціатори скарг акцентували увагу і домагалися передачі їм саме Троїцького собору... Активність вірян різко зросла з призначенням в м. Чернігів у лютому 1969 р. єпископа Володимира (Сабодана – Я. Ж.)» [20, арк. 26–28].

Саме єпископ Володимир у бесіді з уповноваженим Ради у справах релігії по Чернігівській області Котенком заявив, що «його призначено архієреєм у Чернігівську єпархію для того, щоб “поліпшити” її фінансові справи..., що він думає

відкрити Троїцький собор для релігійних служб, підняти з його підвалів і виставити для вірян мощі Феодосія» [20, арк. 26–30]. Однак листи не досягли мети. Після реставрації собор вирішили використовувати як філіал Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей».

Політичні події також не проходили повз увагу населення. «Шановний тов. П. Шелест. До Вас переконливе прохання дати вказівку прибрати свинячу морду на ст. Вокзальна, хоч вона виготовлена з латуні, нехай приборлять голову невідомого солдата. Буде краще. Багато горя цей турист приніс для нашої країни, щоб тримати його на такому місці. Часто робочі, проїжджаючи, зупиняються і запитують, чому він до сих пір красується, адже всі знають, як цей “Ленінець” тікав з Києва, а скільки залишив під Харковом у 1943 р.? До влади дорвався шляхом шантажу, а тюрми заповнив народом. Пора прибрати його морду, це буде дешевше коштувати, ніж розмови. Група працівників Метробуду» [115, арк. 12].

П. Шелест попросив підготувати довідку про що, власне, пишуть автори листа. Начальник київського метрополітену Орлов повідомив, що «на одному з медальйонів, що оформляють підземний вестибюль станції Вокзальна... в числі групи воїнів зображений Хрущов. За погодженням з Обласним комітетом КПУ, а потім з Міським комітетом КПУ, було прийнято рішення провести часткову переробку цього медальйону» [115, арк. 14].

Багато було листів зі схваленням дій влади, різними пропозиціями. Їхня кількість зростала в роки відзначення важливих дат, партійних з'їздів.

Так, у 1977 році «у ході підготовки і святкування 60-річчя Великого Жовтня і шістдесятиріччя утворення Української РСР отримано 417 листів. У зв'язку з обговоренням проекту Конституції СРСР надійшло 478 листів...» [59, арк. 63].

У 1981 році, щодо листів, які надійшли на адресу XXVI з'їзду КП України, зазначено: «У багатьох листах розкрито патріотизм радянських людей, їхнє одностайне схвалення і повну підтримку економічної стратегії партії, її миролюбної зовнішньої політики, повідомлено про політичну активність трудящих, напружену працю на благо Батьківщини» [80, арк. 12].

Листи надходили також з пропозиціями щодо прийняття проекту Конституції. Так, у липні 1977 року П. Мусієнко приводив приклад такого звернення: «Ми хочемо теж додати в проект Конституції строгий закон щодо п'янки, – пишуть жінки села Хмільники Вінницької області. – Раніше, якщо побачиш п'яного комуніста або комсомольця, то це була подія, а зараз часто бачиш і простих людей і начальників п'яних – і нічого. По селах каністрами женуть самогон, а тепер і в Києві його женуть щосили. І наші чоловіки пиячать і бешкетують, і що їм скажеш, куди підеш поскаржитися, коли начальник сидить теж синій від горілки. Невже нічого не можна зробити?» [59, арк. 27–30].

У 1985 році П. Мусієнко повідомляв про колективні листи від невдоволених владою громадян. Наприклад, у листі жителів с. Федорівка Котовського району Одеської області зловживання спиртними напоями молоддю прямо пов'язували з відсутністю турботи місцевих органів про організацію дозвілля мешканців села. За словами П. Мусієнка, причина їх невдоволення полягала в тому, що «старий клуб, розміщений у будівлі колишньої церкви, став непридатним для експлуатації, а будівництво нового затягнулося» [108, арк. 201–202]. З таким же питанням зверталися до ЦК Компартії України з колективним листом жителі с. Нижні Орішники Білогірського району Кримської області [108, арк. 201–202].

До ЦК КП України, як до верховного органу партійної влади в республіці, писали часто тоді, коли «профільні» органи, наприклад, обкоми, чи (у разі діяльності партизанського руху) Комісія у справах колишніх партизанів, не могли позитивно розв'язати питання.

У червні 1973 року секретар Кіровоградського обкому М. Кобильчак повідомляв ЦК КП України про один з таких прикладів. Член КПРС Л. Соколюк «протягом усього післявоєнного періоду неодноразово звертався до обкому партії, ЦК КП України, ЦК КПРС з домаганням затвердити його звіт про діяльність так званого партизанського з'єднання 0721, яке нібито в період війни діяло на території Кіровоградської та в окремих районах Черкаської областей та визнати його командиром цього з'єднання. Перевіркою заяв Соколюка в 1945 році займався Київський, в 1957 і 1970 рр. – Черкаський, в 1944 і 1965 рр. – Кіровоградський обкоми

КП України і в 1958 році партійна комісія при ЦК КП України. Усі вони внаслідок ретельної перевірки дійшли висновку, що на території цих областей у період Великої Вітчизняної війни ніякого партизанського з'єднання 0721 не було і відхилили домагання Соколюка» [26, арк. 49–50].

Ще одним питанням, яке взагалі не висвітлювали працівники ЦК у звітних документах, у досліджуваній період було питання листів щодо війни в Афганістані. А такі листи були.

Наприклад, у 1981 році на ім'я В. Щербицького від Юрія Ткаченка – брата загиблого в Афганістані дев'ятнадцятирічного десантника Євгена Ткаченка, надійшов лист, у якому Ю. Ткаченко писав, що «через рік після похорон, на яких були присутні представники заводу “Арсенал”, де до призиву працював брат, матері загиблого принесли лист з заводу, у якому “кадровики” заводу вітають її загиблого сина з поверненням з армії і запрошують на роботу» [81, арк. 132 зв.].

Унаслідок розгляду звернення, після з'ясування всіх обставин, було оголошено догани начальнику відділу кадрів заводу і виконуючому обов'язки заступника начальника відділу кадрів. Партком ухвалив також зробити зауваження заступнику генерального директора виробничого об'єднання «Арсенал» за недостатній контроль за роботою відділу кадрів. Було вжито заходів, щоб уникнути повторення подібних випадків надалі, витрати на спорудження пам'ятника на могилі вирішили відшкодувати. «Матір загиблого прикріпили до одного з продовольчих магазинів, з автором листа провели бесіду, йому і всій родині були принесені вибачення» [81, арк. 136–137].

До речі, про велику кількість листів, на цей раз до ЦК КПРС, з приводу безглуздості війни в Афганістані писав помічник М. Горбачова А. Черняєв. Він згадував, що М. Горбачов навіть зачитував такі листи на засіданні Політбюро 17 жовтня 1985 року, і в них були плач, горе матерів, описи похорон та звинувачення на адресу керівництва. М. Горбачов таким чином підкреслював потребу завершення війни та виведення військ [158, с. 650].

Отже, 15-25% звернень, з широкого спектру питань щороку залишалися не облікованими і не відображеними у звітних документах загального відділу ЦК КПУ.

Серед них були листи та телеграми як критичного змісту на адресу радянської влади, так і схвальні звернення, привітання, пропозиції тощо. Надходили звернення, у яких порушували національне, мовне питання, писали про проблеми церковного життя, проблеми довкілля, діяльності партизанського руху під час війни, війни в Афганістані тощо.

Висновки до розділу 4.

Підбиваючи підсумки четвертого розділу, відзначимо, що в скаргах до ЦК КПУ акцент робили на протизаконних діях певних категорій керівників. Здебільшого, автори не вказували, які саме закони порушено, а пропонували «звернути увагу», «взяти до відома», тобто люди частіше давали в листах моральну, а не правову оцінку діям чиновників. Через партійну, в основному, належність об'єктів скарг, адресанти апелювали до категорії радянськості, вважаючи дії керівників такими, що суперечать «справжньому» образу радянської людини й комуніста. У період «застою» поглибилася соціальна диференціація, люди бачили, що артикульовані чиновниками обіцянки не завжди варті довіри. І бачили те, що партійний квиток надає доступ до ширшого спектру майнових благ. Звідси, і апеляції до справедливості/ несправедливості у зверненнях.

Ми виділили основні категорії керівників, на яких скаржилися, відповідно до їхньої професійної діяльності: керівники колгоспів, радгоспів, інших сільськогосподарських установ, організацій; керівники промислових підприємств, торговельних організацій, медичних установ; керівники установ освіти, науки, культури; керівники й працівники партійних, радянських, правоохоронних органів та установ. Серед усіх цих категорій управлінців були хабарники, були ті, хто незаконно покращував житлові умови собі та своїм близьким, відмінними були способи отримання додаткових благ.

На керівників сільськогосподарських, промислових, торговельних підприємств та організацій, тобто переважно регіональних чиновників, які безпосередньо контактували з великою кількістю підлеглих, від останніх часто і надходили листи-доноси. Поширеними «гріхами» в анонімках вказували хабарництво, алкоголізм,

нанесення побоїв, приписки. Саме ці адресанти здебільшого керувалися аксіологічними категоріями законності та справедливості, мали певні особисті мотиви.

Щодо діячів освіти, науки, працівників партійних, радянських органів, можна набагато чіткіше виявити організовані кампанії з їх дискредитації за допомогою надсилання, іноді масового, анонімок. Часом ми оперуємо лише підозрами, іноді серед архівних документів виявляли прямі свідчення таких дій, хоч, звісно, не всі анонімки на ці категорії керівників надходили в рамках організованих кампаній.

Склалося враження, що скарги були зручним приводом для кадрових рішень. Особливістю було те, що зміна керівників не мала публічного характеру, іноді предмет скарги взагалі стосувався чиновника, якого звільняли, опосередковано, і чиновник далі продовжував свою кар'єру, однак уже на іншому місці.

Установлено, що суттєвими були проблеми в галузі медичного обслуговування, часто лікарів звинувачували в халатності, хабарництві. Загалом, з питань медичного забезпечення найчастіше люди скаржилися на якість і культуру медобслуговування, на відсутність ліків і препаратів, відображено у зверненнях незадовільні умови лікування в окремих клініках і лікарнях, люди називали факти помилок у діагностуванні захворювань.

З питань пенсійного забезпечення та соціальної допомоги найбільше людей обурювали випадки тяганини з оформленням пенсійних документів, порушення термінів виплати пенсій, надходили прохання про виділення санаторних путівок. У ЦК КПУ часто отримували скарги на несвоєчасне надання особам з інвалідністю засобів пересування, на рішення щодо встановлення групи інвалідності.

Катастрофічного масштабу набула проблема алкоголізму в державі, що було відображено у зверненнях. Часто населення вважало дії влади щодо боротьби з алкоголізмом не ефективними.

Проведений аналіз вказує на те, що 15–25% звернень у різні роки не потрапили в статистичні звітні документи, що готували в загальному відділі ЦК КПУ. Хоч усе ж ми приблизно можемо визначити тематику цих звернень. Так, не обліковували листи

з привітаннями до різноманітних святкових і ювілейних подій, різноманітні пропозиції, проекти.

Водночас значним був відсоток листів антирадянського змісту, у ЦДАГО є листи від відомих дисидентів. У своїх зверненнях до ЦК КПУ люди часто порушували мовне, національне питання, наголошували на потребі захисту довкілля. Кримські татари боролися за повернення до Криму, тоді як євреї направляли звернення до органів влади з вимогами дати змогу виїхати з СРСР.

Не знайшли свого відображення в статистичних документах ЦК КПУ у період «застою» листи щодо війни в Афганістані, хоч серед архівних документів такі листи віднайдено.

ВИСНОВКИ

У висновках сформульовано узагальнення та підсумовано результати дослідження.

1. Огляд історіографії вказує на те, що сучасні дослідники радянської доби все більше у своїх працях звертаються до джерел особового походження. До того ж це стосується як українських, так і російських та західних вчених. Зокрема надзвичайно цікавлять дослідників так звані «листи до влади».

Схарактеризувавши весь спектр наявних наукових праць з теми нашого дослідження, ми дійшли висновку, що нині не лише історики, а й інші дослідники – юристи, філологи, соціологи, психологи, активно вивчають звернення з різних кутів зору. Інтерес учених, насамперед російських, до цього джерела зародився ще в середині 1990-х рр. і відтоді невпинно зростає. Переважно російські дослідники займаються вивченням довоєнного та повоєнного періодів або вивчають певну російську регіональну специфіку. Західні дослідники також, у контексті своїх розвідок, здебільшого вивчають «листи до влади» довоєнного часу.

Що стосується сучасних вітчизняних дослідників, то ціла плеяда вчених займається вивченням соціальної історії радянської доби. Їхні праці є ґрунтовними, розкривають багато проблем, розширюють наші знання про той час. Особливо відзначаємо роботи співробітників відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН, більшість з дослідників у своїх працях, певною мірою, зверталися до такого джерела, як звернення громадян.

Однак на основі аналізу опрацьованої наукової літератури робимо висновок, що звернення до органів влади УРСР і відображення радянської дійсності в цих зверненнях досі не стали предметом спеціального комплексного дослідження.

Створення і надсилання до органів влади письмових звернень – своєрідний, особливий вид соціальної діяльності. Звичайно, переважна більшість мешканців України не написали жодного листа до органів влади. Хоч зрозуміло проблеми в них були такі самі, як і в тих, хто писав. Однак, відзначимо, що це аніскільки не применшує значення цього історичного джерела, його репрезентативності та можливості інтерпретації дійсності крізь його призму.

Джерельна база дисертаційної роботи є доволі широкою: при підготовці дослідження використовували опубліковані збірники документів, мемуари, періодику. Однак основою джерельної бази дисертації стали документи з фонду № 1 ЦДАГО України – фонду ЦК Комуністичної партії України, які мають величезний інформаційний потенціал. У структурі джерельної бази дослідження можна виокремити дві великі групи неопублікованих (архівних) джерел: діловодна документація та статистичні документи; епістолярні джерела та інші джерела особового походження. Більшість архівних матеріалів уперше залучено до наукового обігу.

Визначено, що наявна джерельна база є достатньою та репрезентативною для дослідження обраної теми.

Використання широкого спектру методологічних прийомів дозволило зробити дослідження ґрунтовним та всебічним. Висвітлення проблеми звернень спонукало вдатися до міждисциплінарного підходу. Відзначимо, що обрана методологія дослідження є оптимальною для повного розкриття теми дослідження з таким рівнем кількості джерел та їхньою репрезентативністю.

2. Розуміючи безумовну неповторність кожного листа, потрібно враховувати, що його обсяг та зміст обмежені та мали лише одну мету: привернути увагу влади. Це характерна риса всього комплексу таких джерел, незалежно від органу, куди їх направляли.

Механізм впливу звернень на рішення влади в СРСР у повоєнний час було суттєво вдосконалено. Кожен мав право писати «до влади», і люди активно цим правом користувалися. Радянське керівництво приділяло цьому питанню значну увагу, про що свідчать постійні спроби реформувати структуру та функції контрольних органів. Головною особливістю функціонування інституту звернень у радянський період було його регулювання органами держконтролю, а не органами адміністративної юстиції. А загалом радянське законодавство, що регулювало інститут звернень, відрізнялося значною строкатістю та фрагментарністю.

Українське законодавство не виходило за межі встановлених у СРСР нормативно-правових норм та фактично дублювало їх. Усе ж, можна прослідкувати

незначні, але самостійні рішення з цього питання: наприклад, запровадження Радою Міністрів УРСР власної інструкції з ведення діловодства.

Вагомий вплив на інститут звернень мали Указ Президії Верховної Ради СРСР від 12 квітня 1968 року «Про порядок розгляду пропозицій, заяв та скарг громадян», Конституція СРСР 1977 року (Української РСР 1978 року).

3. З'ясовано, що впродовж періоду «застою» роботою зі зверненнями в ЦК КПУ займалися працівники загального відділу ЦК, який очолював спочатку О. Однороманенко, а потім П. Мусієнко. У секторі листів загального відділу проводили постійну роботу з вдосконалення роботи зі зверненнями. Лише на 1984–1985 рр. остаточно було визначено, яка інформація має бути у звітних таблицях, що готували працівники відділу за результатами розгляду листів і телеграм.

З'ясовано, що щороку в ЦК КПУ за результатами роботи зі зверненнями та їх перевірки ухвалювали постанови, доповідні записки, інформації, публікували матеріали в Інформаційному бюлетені ЦК (див. додаток Б). До того ж постанов і доповідних записок щороку готували три-чотири десятки.

З одного боку, це вписується в парадигму про владу, що піклується про «простих людей», заглиблюється в їхні проблеми, веде з ними «діалог», показуючи свою «справжню» демократичність. Однак насправді свідчить, по-перше, про тотальну централізацію радянського режиму, який намагався втручатися в усі сфери суспільного життя та контролювати їх, провокуючи людей постійно писати, скаржитися. Влада створювала ілюзію всемогутності, ілюзію реального розв'язання проблем населення, хоч протягом усього періоду «застою» жодних суттєвих якісних змін (за винятком декларованого остаточно переселення людей, що проживали в бараках, підвалах у повноцінне житло, і то лише в середині 1980-х рр.) так і не відбулося. Протягом усього періоду «застою» в листах писали про одні і ті ж проблеми соціального життя.

А по-друге, свідчить і про тотальну неефективність радянського бюрократичного апарату, адже часто абсолютно дрібні питання роками не розв'язували на місцях, і аж на рівні ЦК КПУ – найвищого партійного органу республіки – були змушені в ручному режимі, беручи не властиві і не відповідні собі

функції, через голову місцевих органів влади посилати інспекторів на місця, з'ясувати, чому в пенсіонера N поламався новий «Запорожець» чи чому особі з інвалідністю внаслідок війни NN не привезли взимку вугілля. Звичайно, для адресантів їхні листи були важливими, однак у ЦК розглядали щороку тисячі таких листів з питаннями абсолютно місцевого рівня, та й це не гарантувало їх розв'язання.

4. Підраховано кількість письмових та усних звернень, що надходили до ЦК КП України. Визначено, що протягом досліджуваного періоду до ЦК КПУ надійшло близько мільйона листів. Їх тематика, згідно зі звітними документами загального відділу ЦК, здебільшого була незмінною, хоч і відрізняється від тематики довоєнного, повоєнного періодів, періоду «перебудови».

Так у період «застою» вже не надходили скарги на «перегини» під час колективізації чи незаконні вилучення (характерні для довоєнного часу); не надходили й клопотання від військовослужбовців про демобілізацію, влаштування на роботу, навчання, що було однією з основних тем звернень у другій половині 1940-х рр. А у період «перебудови», наприклад, яскраво відобразились у зверненнях «перегини» антиалкогольної кампанії Горбачова тощо. Хоча відзначимо, що листи з приводу зловживання владою чи щодо житлового питання характерні для усієї радянської доби.

Загалом можна виділити 10–15 основних тем, найбільше поширених у зверненнях. Найбільше надходило листів щодо покращення житло-побутових умов, отримання житла (25–35% з загальної кількості) та скарг і доносів на керівництво (10–15% з загальної кількості).

Визначено кількість анонімних, колективних, повторних звернень.

Щодо географії звернень, то з'ясовано, що впродовж усього періоду «застою» листи від громадян надходили переважно рівномірно з усієї території України. Окремо можна виділити тільки м. Київ, з якого надходило приблизно 20% з загальної кількості щорічних звернень. Вважаємо, що це пояснюється тим, що кияни часто не бачили потреби звертатися в Київський міськком, знаючи, що можуть безпосередньо написати в ЦК, який також знаходиться в їхньому місті і може швидше розв'язати проблему.

5. Радянське керівництво декларувало звернення громадян цілком характерною для соціалізму формою участі населення в управлінні державою. Хоч зменшення кількості звернень було зримим критерієм ефективності роботи органів влади, у партійних постановках чітко відзначалася суспільно-політична цінність такої форми зв'язку з народом, і «діалог» всіляко заохочувався.

Партія однозначно хотіла розуміти, чого потребують люди, аби діяти на випередження і не допускати суспільного невдоволення. З одного боку, у зв'язку з поступовим зростанням добробуту населення впродовж періоду «застою» ріс і рівень життя. Водночас, набули гостроти серйозні соціально-економічні проблеми, відображені в листах. Саме явище звернень було свідченням цих проблем: проблеми бідності значної частини населення, що і надалі була актуальною, та проблеми неефективності, іноді просто недієздатності цілих ланок радянської бюрократичної машини.

Потоки листів від населення йшли в усі органи управління, в редакції газет, журналів, на радіо тощо (див. додаток А.4). Звернення були надзвичайно цікавим явищем тодішнього життя. А ЦК КП України, як вищий політичний орган республіки, був певною «істиною в останній інстанції». У зверненнях до нього відображена вся палітра тем, що найбільше непокоїли населення України. Лише цей орган, як часто вважали адресанти, міг розв'язати ті питання, які місцева влада не хотіла чи не могла розв'язати. Також варто врахувати важливий психологічний момент: якщо лист громадянина в обком пересилали з ЦК, його розглядали обов'язково та в найкоротші терміни. І до того ж для працівників обкому це свідчило про серйозність намірів людини. Тому люди іноді зловживали можливістю одразу, через голову місцевих органів влади, звертатися до ЦК КП України.

У будь-якому разі, на той час змога писати «листи до влади» – одна з небагатьох можливостей для людини проявити соціальну активність.

6. З'ясовані сфери соціального життя, що знайшли найбільш повне відображення в «листах до влади». Усі звернення можна поділити на дві великі групи згідно їх тематики – звернення з соціально-економічних питань та звернення з соціально-культурних, політичних питань.

Визначено, що основними складовими соціально-економічного життя, відображеними у зверненнях, були житлові питання; проблеми працевлаштування, роботи; сільського господарства; комунального та транспортного обслуговування; роботи органів торгівлі та побутове обслуговування.

Соціально-культурне та політичне життя країни відображене у численних дописах та скаргах на керівництво; листах щодо мовної, національної політики у республіці; зверненнях з приводу функціонування церков; щодо охорони навколишнього середовища; проханнях про помилування засуджених; листах щодо роботи органів правопорядку; скаргах на неякісну медичну допомогу і погану роботу органів охорони здоров'я, листах щодо пенсійного забезпечення.

7. З'ясовано, що активне будівництво житла знизило гостроту житлового питання, однак саме про це до ЦК КПУ писали найбільше. Установлено, що переважна кількість звернень стосувалася поліпшення житлово-побутових умов, а не надання житла, актуальним було питання відселення людей з неповноцінного житла, автори критикували якість будівельних та оздоблювальних робіт у новобудовах, скаржилися на певні проблеми з водо-, тепло-, газопостачанням і в старих будинках, і в новобудовах. Незважаючи на прагнення влади, житлове питання так і не було розв'язане.

Самі чиновники часто могли кілька разів міняти житло, сприяти незаконному наданню квартир своїм близьким, ремонтували квартири за державний кошт; стало поширеним хабарництво під час надання і розподілу житла. Визначено, що квартира нерідко була подарунком влади за лояльність, а ті, хто мав антирадянські настрої, могли власного житла не отримати взагалі.

Зафіксовано, що 6–10% звернень стосувалися питань роботи, зокрема звільнення чи переведення на іншу роботу. Через незнання законодавства керівниками звільнення часто відбувалися протизаконним шляхом, і звільнених через суди поновлювали на роботі. Установлено, що деякі категорії громадян часто змушені були працювати у вихідні, керівники могли проводити незаконні відрахування із заробітної плати, позбавляти працівників премій.

З'ясовано проблеми, що непокоїли селян: недоліки в господарській діяльності правлінь колгоспів, порушення Статуту сільськогосподарської артілі; низька оплата трудодня і несвоєчасні розрахунки; необґрунтоване зменшення присадибних ділянок. Установлено, що наприкінці 1970-х – початку 1980-х рр. однією з основних тем у листах уже від жителів міст були питання, пов'язані з отриманням, використанням садових ділянок, дачно-кооперативного будівництва. Відзначимо також ініціативність населення – пропозиції з розвитку садівництва та городництва надходили щороку.

Яскраво відображено у зверненнях проблему неякісної роботи комунального транспорту.

Були відображені в листах торгівля та побутове обслуговування. Визначено, що хоч кількість листів і телеграм з цих питань була не великою (лише 1–2%), однак привертала увагу чиновників до проблем у цій сфері. Основними причинами скарг були дефіцит промислових товарів та продуктів харчування, спекуляція, ріст цін, зловживання службовим становищем, хабарі, крадіжки. Невдоволення викликало неякісне обслуговування, недотримання термінів ремонтів. Щороку тисячі людей притягували до адміністративної, кримінальної відповідальності за злочини та правопорушення у сфері торгівлі та побутового обслуговування.

8. Установлено, що особливістю скарг до ЦК КПУ було те, що в них акцент робили на протизаконних діях певних категорій керівників, через їхню, переважно, партійну належність. Люди здебільшого давали у листах моральну, а не правову оцінку діям чиновників. Адресанти апелювали до таких аксіологічних категорій, як законність, радянськість, справедливість.

Аналізуючи «листи до влади» періоду «застою», можемо стверджувати, що саме справедливість була одним з визначальних мотивів написання скарг, заяв, доносів. І часто вимагали справедливості не лише до себе особисто, а загалом: на роботі, у соціумі, тобто в об'єктивній реальності. Тут ми маємо на увазі не стільки незгоду з політичною реальністю, політичною несправедливістю, скільки саме незгоду з соціально-економічними порядками (чи точніше безпорядками), і,

відповідно, саме ця незгода призводила до появи вимог змін і конкретних дій незгодних.

У звітних документах ЦК КПУ не зафіксовано доносів, скарг на сусідів, друзів, родичів, хоч припускаємо, що якась їх кількість надходила. Специфікою цього найвищого в Україні партійного органу було надходження сюди скарг саме на керівників різного рівня. Часто в цих скаргах люди, що їх писали, себе представляли мінімально, боячись можливих наслідків, здебільшого надходили анонімки, які, однак, все одно розглядали в ЦК КПУ і за ними ухвалювали рішення.

Виділено основні категорії керівників, на яких скаржилися, згідно з їхньою професійною діяльністю: керівники колгоспів, радгоспів, інших сільськогосподарських установ, організацій; керівники промислових підприємств, торговельних організацій, медичних установ; керівники установ освіти, науки, культури; працівники партійних, радянських, правоохоронних органів та установ.

Частими «гріхами» керівників сільськогосподарських, промислових, торговельних підприємств та організацій, тобто переважно регіональних чиновників, які контактували з великою кількістю підлеглих, були алкоголізм, нанесення побоїв, приписки. Щодо діячів освіти, науки, працівників партійних, радянських органів, можна чіткіше виявити нерідко організований характер кампаній з їх дискредитації за допомогою анонімок.

Потрібно усвідомлювати, що не всі сигнали дійсно відображали реальний стан справ, адже часто цей інструмент використовували в політичній боротьбі з метою позбутися суперників, конкурентів. І відповідно, значення сигналів з викриванням зловживань друзів, політичних союзників намагалися применшити. Часто досить складно виокремити правдиву інформацію, подану в листі, від наклепу. Однак чітко видно, коли справі хотіли «дати хід», а коли навпаки намагалися «спустити на гальмах».

Можемо стверджувати, що скарги були зручним приводом для кадрових рішень. Особливістю було те, що зміна керівників не мала публічного характеру.

Суттєвими були проблеми в медичному обслуговуванні, пенсійному забезпеченні, катастрофічного масштабу набула проблема алкоголізму, що знайшло своє відображення у зверненнях до ЦК КПУ.

З'ясовано, що 15–25% звернень у різні роки не потрапили у статистичні звітні документи, що готували в загальному відділі ЦК КПУ. Однак ми приблизно можемо визначити тематику цих звернень. Так, не обліковували листи з привітаннями до різноманітних свят та ювілеїв, різноманітні пропозиції, проекти. Водночас значним був відсоток листів антирадянського змісту, людей непокоїло питання мови, писали з приводу захисту довкілля. Кримські татари намагалися повернутися до Криму, тоді як євреї направляли звернення з вимогами дати можливість виїхати до Ізраїлю. Серед архівних документів віднайдено листи щодо війни в Афганістані, хоч вони й не були відображені в статистичних документах ЦК КПУ.

Отже, одержані знання дозволяють стверджувати про потребу подальшого наукового дослідження:

1) радянської дійсності крізь призму звернень громадян до інших органів, установ та організації як доби «застою», так і загалом повоєнного періоду;

2) проведення порівняльного аналізу тематики звернень в УРСР та в інших республіках СРСР;

3) проведення порівняльного аналізу тематики звернень у інших країнах соцтабору;

4) ретельного вивчення звернень як історичного джерела з боку таких напрямів історичної науки, як історія почуттів та емоцій, історія повсякдення, мікроісторія.

Цікаво в подальших дослідженнях порівняти причини, що спонукали людей писати доноси в різні періоди, адже велика увага була приділена дослідниками «сталінському» періоду, тоді як той самий період «застою» у цьому контексті досліджували значно менше.

Також було б цікаво провести певні паралелі, знайти спільні та відмінні риси в листах громадян до органів влади з України та з інших республік СРСР, зокрема було б цікаво прослідкувати наявність чи відсутність майнових відмінностей, наявність чи відсутність відмінностей ментальних конструктів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали:

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України)

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ)

Оп. 24

1. Спр. 5993. Копии исходящих писем в ЦК КПСС за подписью секретарей ЦК КП Украины / 4.01.1965 – 26.04.1965. 286 арк.
2. Спр. 5994. Копии исходящих писем в ЦК КПСС за подписью секретарей ЦК КП Украины / 26.04.1965 – 27.12.1965. 346 арк.
3. Спр. 6068. Письма ЦК КПСС КПГК ЦК КПСС и СМ СССР, копии исходящих писем в ЦК КПСС, архив Министерства обороны СССР, справки т. Грушецкого И. С., отделов ЦК КП Украины, письма КГБ при СМ УССР, МООР УССР и других организаций – о результатах рассмотрения отдельных жалоб и заявлений (т. Иващенко О. И., Авраменко, т. Владимирова, т. Шкандалы, т. Саранкина В. Г., Черновол В. М., жителей поселка ГРЭС-1 г. Севастополя и др.). / 14.01.1965 – 04.12.1965. 115 арк.
4. Спр. 6130. Копии исходящих писем за подписью секретарей ЦК КП Украины в адрес ЦК КПСС / 05.01.1966 – 12.07.1966. 289 арк.
5. Спр. 6131. Копии исходящих писем за подписью секретарей ЦК КП Украины в адрес ЦК КПСС / 18.07.1966 – 27.12.1966. 120 арк.
6. Спр. 6274. Копии исходящих писем за подписью секретарей ЦК Компартии Украины в адрес ЦК КПСС / 12.01.1967 – 18.10.1967. 257 арк.
7. Спр. 6426. Справки отделов ЦК Компартии Украины, письма и ответы по ним обкомов Компартии Украины, КГБ при СМ УССР и других организаций – о

результатах рассмотрения отдельных жалоб и заявлений трудящихся / 03.06.1967 – 27.11.1967. 175 арк.

Оп. 25

8. Спр. 4. Копии исходящих писем в ЦК КПСС за подписью секретарей ЦК КП Украины / 11.01.1968 – 24.07.1968. 271 арк.
9. Спр. 126. Справки отделов ЦК Компартии Украины, письма и ответы по ним КГБ при СМ УССР, обкомов и других организаций о результатах рассмотрения отдельных жалоб и заявлений трудящихся / 18.01.1968 – 22.04.1968. 151 арк.
10. Спр. 171. Копии исходящих писем в ЦК КПСС за подписью секретарей ЦК Компартии Украины / 03.01.1969 – 25.12.1969. 287 арк.
11. Спр. 328. Докладные записки Министерства легкой промышленности Украинской ССР об утере документа; письмо ЦК КПСС, информация обкомов партии об улучшении работы по рассмотрению писем и организации приема трудящихся / 13.01.1969 – 14.11.1969. 55 арк.
12. Спр. 341. Копии исходящих писем в ЦК КПСС, справки отделов ЦК Компартии Украины, письма и ответы на них, о результатах рассмотрения некоторых жалоб и заявлений трудящихся / 23.01.1969 – 16.12.1969. 169 арк.
13. Спр. 342. Копии исходящих писем в редакцию газеты «Правда», справки отделов ЦК Компартии Украины, письма и ответы на них, о результатах рассмотрения некоторых жалоб и заявлений трудящихся / 14.07.1969 – 17.10.1969. 161 арк.
14. Спр. 397. Исходящее письмо в ЦК КПСС, справки отделов ЦК Компартии Украины, письма, информации обкомов Компартии Украины, министерств УССР и других организаций – о состоянии борьбы с самогонварением и пьянством, с особами, которые ведут паразитический способ жизни; об организации т. н. группы «хиппи» в гг. Киеве, Львове; о происшествиях, хулиганстве; о самоубийстве Калиты Ф. И. / 29.01.70 – 11.02.71. 138 арк.
15. Спр. 482. Письма в ЦК КПСС, информации обкомов партии по вопросам работы с письмами и заявлениями трудящихся / 19.01.1970 – 10.08.1970. 27 арк.

16. Спр. 494. Справки отделов ЦК Компартии Украины, письма и ответы на них, о результатах рассмотрения жалоб и заявлений трудящихся / 5.01.1970 – 22.09.1971. 81 Арк.
17. Спр. 500. Копии писем в ЦК КПСС за подписью первого секретаря ЦК Компартии Украины / 6.07.1971 – 31.12.1971. 171 арк.
18. Спр. 593. Переписка с ЦК КПСС, справки Управления делами ЦК Компартии Украины, письма в обкомы партии по вопросам финансово-хозяйственной деятельности, структуры и штатов парторганов республики; акты Ревизионной комиссии Компартии Украины о результатах исполнения партбюджета Украинской парторганизации за 1970 и первое полугодие 1971 года и состоянии рассмотрения писем и заявлений, поступивших в ЦК Компартии Украины за соответствующий период / 8.01.1971 – 17.01.1972. 162 арк.
19. Спр. 628. Письмо в ЦК КПСС, информации обкомов партии по вопросу работы с письмами и заявлениями трудящихся / 20.09.1971 – ок. 11.04.1972. 40 арк.
20. Спр. 637. Справки отделов ЦК Компартии Украины, КГБ и МВД УССР о результатах рассмотрения жалоб граждан, уволенных с работы, желающих поступить в учебные заведения КГБ, выехать на постоянное жительство в Израиль и по другим вопросам / 11.01.1971 – 01.09.1971. 49 арк.
21. Спр. 801. Переписка с ЦК КПСС, письма Комитета партийного контроля при ЦК КПСС, выписки из постановлений бюро обкомов партии о компрометирующих фактах на руководящих работников / 24.01.1972 – 30.12.1972. 173 арк.
22. Спр. 803. План работы общего отдела ЦК Компартии Украины на 1972 год; докладные записки общего отдела ЦК Компартии Украины о проведении в ЦК Компартии Украины совещания заведующих общими отделами обкомов партии, по вопросам работы с письмами трудящихся / 21.01.1972 – 21.02.1973. 79 арк.
23. Спр. 820. Письмо в ЦК КПСС, справки отделов ЦК Компартии Украины, информации обкомов партии о результатах рассмотрения заявлений о недостатках в подборе и выдвижении кадров на руководящую работу в

партийных органах, о работе объединения «Укрсельхозтехника» и по другим вопросам / 1.02.1972 – ок. 5.02.1973. 61 арк.

24. Спр. 837. Письма и информации в ЦК КПСС за подписью секретарей ЦК Компартии Украины / 5.01.1973 – 14.06.1973. 201 арк.
25. Спр. 993. Письмо в ЦК КПСС, записка Парткомиссии и отделов ЦК Компартии Украины, информации обкомов партии о компрометирующих фактах на руководящих работников / 1.02.1973 – 19.12.1973. 78 арк.
26. Спр. 1006. Переписка с ЦК КПСС, записки отделов ЦК Компартии Украины, информации обкомов партии о результатах рассмотрения заявлений и жалоб трудящихся / 3.01.1973 – 11.07.1973. 65 арк.
27. Спр. 1019. Материалы совещания работников обкомов Компартии Украины, Киевского горкома и райкомов партии г. Киева, занимающихся вопросами работы с письмами трудящихся и организации приема граждан / 24 – 26.04.1973. 82 арк.
28. Спр. 1020. Докладные записки, справки общего отдела ЦК Компартии Украины, информации обкомов партии по вопросам работы с письмами трудящихся в 1973 году / 29.01.1973 – 28.03.1974. 171 арк.
29. Спр. 1025. Письма и информации в ЦК КПСС за подписью секретарей ЦК Компартии Украины / 7.01.1974 – 12.03.1974. 200 арк.
30. Спр. 1026. Письма и информации в ЦК КПСС за подписью секретарей ЦК Компартии Украины / 13.03.1974 – 4.10.1974. 180 арк.
31. Спр. 1027. Письма и информации в ЦК КПСС за подписью секретарей ЦК Компартии Украины / 3.10.1974 – 31.12.1974. 314 арк.
32. Спр. 1147. Акты Ревизионной комиссии Компартии Украины о результатах проверки исполнения партийного бюджета Украинской парторганизации, рассмотрения писем и заявлений трудящихся, постановления и информации обкомов партии по этим же вопросам / 28.02.1974 – 17.12.1974. 57 арк.
33. Спр. 1156. Планы работы общего отдела ЦК Компартии Украины за 1974 год / 1974 – б. д. 32 арк.

34. Спр. 1162. Докладные записки, справки общего отдела ЦК Компартии Украины, информации обкомов партии по вопросам работы с письмами и заявлениями трудящихся / 9.07.1974 – 5.02.1975. 208 арк.
35. Спр. 1178. Докладная записка секретаря ЦК Компартии Украины в связи с коллективным письмом по вопросу горячего водоснабжения жилого дома, информации обкомов партии о результатах рассмотрения писем, заявлений и жалоб трудящихся 26.03.1974 – 23.12.1974. 51 арк.
36. Спр. 1183. Письма и информации в ЦК КПСС за подписью секретарей ЦК Компартии Украины / 08.01.1975 – 23.09.1975. 224 арк.
37. Спр. 1268. Докладная записка общего отдела ЦК Компартии Украины, Полтавского, Днепропетровского и других облисполкомов об улучшении работы пассажирского транспорта в связи с поднятыми в письмах трудящихся вопросами / 29.04.1975 – 30.12.1975. 45 арк.
38. Спр. 1306. Записки отделов ЦК Компартии Украины, информации обкомов партии о компрометирующих фактах на руководящих работников / 31.01.1975 – 15.12.1975. 105 арк.
39. Спр. 1315. Докладные записки общего отдела ЦК Компартии Украины о письмах трудящихся, поступивших в ЦК Компартии Украины, Президиум Верховного Совета УССР, Совет Министров УССР и Укрсовпроф в 1975 г. и по другим вопросам / 16.01.1975 – 26.01.1976. 159 арк.
40. Спр. 1330. Письма в ЦК КПСС, докладная записка сельскохозяйственного отдела ЦК Компартии Украины, постановления бюро обкомов партии по рассмотрению писем, заявлений и материалы проведенных по ним проверок / 20.02.1975 – 3.12.1975. 183 арк.
41. Спр. 1343. Письма и информации в ЦК КПСС за подписью секретарей ЦК Компартии Украины. Часть I. / 9.01.1976 – 30.09.1976. 222 арк.
42. Спр. 1453. Акты ревизионных комиссий Компартии Украины, обкомов партии о проверке исполнения бюджета Украинской партийной организации, рассмотрении писем и заявлений трудящихся, о финансово-хозяйственной деятельности обкомов партии / 15.07.1976 – 24.01.1977. 191 арк.

43. Спр. 1460. Письма в ЦК КПСС, справки отделов ЦК Компартии Украины, информации обкомов партии о компрометирующих фактах на руководящих работников / 04.01.1976 – 13.12.1976. 202 арк.
44. Спр. 1467. Докладные записки, справки работников общего отдела ЦК Компартии Украины, информации обкомов партии по вопросам работы с письмами и заявлениями трудящихся / 11.03.1976 – 28.03.1977. 171 арк.
45. Спр. 1468. Докладные записки, справки работников общего отдела ЦК Компартии Украины, информации обкомов партии по вопросам работы с письмами и заявлениями трудящихся / 30.08.1976 – 14.01.1977. 105 арк.
46. Спр. 1484. Справки отделов ЦК Компартии Украины, информации обкомов партии о результатах рассмотрения писем, заявлений и жалоб трудящихся / 3.02.1976 – 21.12.1976. 69 арк.
47. Спр. 1493. Письма и информации в ЦК КПСС за подписью секретарей ЦК Компартии Украины. Часть I. / 12.01.77 – 01.07.77. 199 арк.
48. Спр. 1495. Письма и информации в ЦК КПСС за подписью секретарей ЦК Компартии Украины. Часть III. / 12.08.77 – 25.10.77. 174 арк.
49. Спр. 1616. Письма в ЦК КПСС, Комитет партийного контроля при ЦК КПСС, справки отделов ЦК Компартии Украины, постановления Житомирского обкома, Киевского горкома партии о компрометирующих фактах на руководящих работников / 01.04.77 – 21.03.78. 119 арк.
50. Спр. 1625. Информации отделов ЦК Компартии Украины, обкомов партии о ходе выполнения требований ЦК Компартии Украины в связи с постановлением ЦК КПСС «Об итогах работы с письмами трудящихся, поступивших в ЦК КПСС в 1976 году» / 21.03.77 – 09.01.78. 102 арк.
51. Спр. 1628. Справки отделов ЦК Компартии Украины по вопросам работы с письмами и заявлениями трудящихся; информации некоторых обкомов партии о рассмотрении писем и заявлений трудящихся за 10 месяцев 1977 года / 20.01.77 – 19.01.78. 142 арк.
52. Спр. 1666. Докладная записка общего отдела ЦК и оргпартрabоты ЦК Компартии Украины о письмах трудящихся, поступивших в ЦК Компартии

Украины, Президиум Верховного Совета УССР, Совет Министров УССР и Укрсофпроф в 1977 г. / 27.01.78 – 27.01.78. 7 арк.

53. Спр. 1671. Письма и информации в ЦК КПСС за подписью секретарей ЦК Компартии Украины. Часть I. / 4.01.78 – 1.06.78. 131 арк.
54. Спр. 1673. Письма и информации в ЦК КПСС за подписью секретарей ЦК Компартии Украины. Часть III. / 2.06.78 – 20.12.78. 136 арк.
55. Спр. 1690. Переписка с ЦК КПСС. Комиссией по установлению персональных пенсий при Совете Министров СССР об установлении персональных пенсий; справки отдела науки и учебных заведений ЦК Компартии Украины о рассмотрении письма без подписи о недостатках в работе органов социального обеспечения Ворошиловградской области / 11.01.78 – 16.08.79. 51 арк.
56. Спр. 1739. Отчеты Министерства внутренних дел УССР, Госкомитета Совета Министров УССР по труду о бытовом и трудовом устройстве граждан, прибывших из-за границы на постоянное проживание в республике / 17.04.78 – 17.01.79. 16 арк.
57. Спр. 1740. Письма в ЦК КПСС, справки отдела административных органов ЦК Компартии Украины, информации Крымского, Херсонского обкомов партии по вопросу граждан татарской национальности, прибывающих на территорию Крымской области / 18.05.78 – 7.07.78. 19 арк.
58. Спр. 1805. Письмо в ЦК КПСС, справки отдела ЦК Компартии Украины, информации некоторых обкомов партии о компрометирующих фактах на руководящих работников / 3.01.78 – 6.12.79. 135 арк.
59. Спр. 1809. Записки работников общего отдела ЦК Компартии Украины о проверках общих отделов обкомов партии, райкомов г. Киева по работе с документами и письмами трудящихся / 23.01.78 – 4.11.78. 157 арк.
60. Спр. 1817. Информация в ЦК КПСС, докладные записки ЦК Компартии Украины по вопросам работы с письмами и заявлениями трудящихся / 23.01.78 – 17.10.79. 198 арк.
61. Спр. 1839. Переписка с ЦК КПСС, справки секретарей ЦК о результатах рассмотрения писем, заявлений и жалоб трудящихся / 3.06.77 – 6.11.79. 70 арк.

62. Спр. 1938. Письма в ЦК КПСС, справки отделов ЦК Компартии Украины и других организаций о ходе выполнения постановления ЦК КПСС по вопросам усиления борьбы с преступностью / 24.01.79 – 22.12.79. 31 арк.
63. Спр. 1939. Справки отделов ЦК Компартии Украины и других организаций о выезде советских граждан на постоянное жительство за границу. О бытовом и трудовом устройстве граждан, прибывших из-за границы на постоянное жительство в СССР/ 21.02.1979 – 29.02.1980. 43 арк.
64. Спр. 1957. Справки секретарей ЦК, отделов ЦК Компартии Украины по вопросу жилищного строительства / 12.05.1979 – 07.05.1980. 11 арк.
65. Спр. 1996. Решение КПК при ЦК КПСС, справки отделов ЦК, информации обкомов партии о компрометирующих фактах на руководящих работников / 12.02.1979 – 08.01.1980. 162 арк.
66. Спр. 2007. Переписка с ЦК КПСС, докладные записки и справки отделов ЦК Компартии Украины по вопросам работы с письмами и заявлениями трудящихся / 09.02.1979 – 06.02.1980. 186 арк.
67. Спр. 2010. Материалы к докладу на собрании актива республиканских организаций «О дальнейшем улучшении работы с письмами и заявлениями, организации приема граждан в министерствах и ведомствах республики» / 1979. 21 арк.
68. Спр. 2031. Переписка с ЦК КПСС, справки отделов ЦК Компартии Украины о результатах рассмотрения писем, заявлений трудящихся / 30.05.79 – 21.11.80. 204 арк.
69. Спр. 2109. Докладные записки секретаря ЦК, отделов ЦК и других организаций по вопросам торговли и бытового обслуживания / 06.03.80 – 31.12.1980. 78 арк.
70. Спр. 2127. Информация в ЦК КПСС, справки секретарей ЦК, некоторых обкомов партии о ходе выполнения постановления ЦК КПСС: - «О жалобах на неудовлетворительное обеспечение населения топливом и недостатки в подготовке жилого фонда к зиме»; - «О фактах безответственного отношения к жилищно-бытовым нуждам трудящихся на некоторых стройках Минэнерго СССР» / 06.05.1980 – 11.11.81. 71 арк.

71. Спр. 2157. Акт Ревкомиссии Компартии Украины, направленный Центральной Ревкомиссии КПСС о результатах проверки исполнения партбюджета Компартии Украины и рассмотрении писем и заявлений трудящихся за 1980 г., акты ревкомиссий Винницкой-Полтавской парторганизаций / 15.07.1980 – 06.02.1981. 147 арк.
72. Спр. 2166. Решение Комитета партийного контроля при ЦК КПСС, докладные записки отделов ЦК, некоторых обкомов партии о компрометирующих материалах на руководящих и других работников / 14.01.1980 – 30.06.1981. 235 арк.
73. Спр. 2177. Информации в ЦК КПСС, справки общего отдела ЦК Компартии Украины, Совета Министров УССР, Президиума Верховного Совета УССР, Комитета народного контроля УССР, Укрсовпрофа по вопросам работы с письмами и заявлениями трудящихся; цифровые справки о количестве и характере писем трудящихся, поступивших в ЦК Компартии Украины; график приема посетителей секретарями ЦК в справочной приемной / 01.02.1980 – 30.01.1981. 170 арк.
74. Спр. 2205. Переписка с ЦК КПСС, справки отделов ЦК Компартии Украины, информации обкомов партии о рассмотрении секретных писем, заявлений трудящихся и материалы проведенных по ним проверок / 03.01.1980 – 20.12.1980. 69 арк.
75. Спр. 2211. Письма, исходящие за подписью секретарей ЦК Компартии Украины в адрес ЦК КПСС. Часть I. / 13.01.1981 – 10.09.1981. 203 арк.
76. Спр. 2212. Письма, исходящие за подписью секретарей ЦК Компартии Украины в адрес ЦК КПСС. Часть II. / 1.10.1981 – 30.12.1981. 200 арк.
77. Спр. 2225. Справки отделов ЦК, информации Львовского, Кировоградского обкомов партии, Совета по делам религий при СМ УССР по вопросам научно-атеистической пропаганды / 6.01.81 – 3.12.81. 32 арк.
78. Спр. 2226. Докладные записки отделов ЦК Компартии Украины, Крымского обкома партии, Минздрава УССР по вопросам здравоохранения; состояния радиоактивности на территории Украины / 31.12.1980 – 11.03.1982. 47 арк.

79. Спр. 2267. Справки отделов ЦК, Министерства внутренних дел УССР и других организаций о: преступлениях, совершаемых на почве семейно-бытовых отношений; борьбе против пьянства и алкоголизма; антиобщественных проявлений; об исполнении Указа по освобождению из мест лишения свободы некоторых категорий осужденных / 20.03.81 – 18.12.81. 46 арк.
80. Спр. 2331. Переписка с ЦК КПСС, докладные записки отделов ЦК Компартии Украины, СМ УССР, Президиума Верховного Совета УССР, Укрсовпрофа, Комитета народного контроля УССР о работе с письмами трудящихся, поступившими в адрес XXVI съезда КПСС, XXVI съезда Компартии Украины / 23.01.1981 – 20.04.1982. 164 арк.
81. Спр. 2358. Письма в ЦК КПСС, справки отделов, секретарей ЦК Компартии Украины, информации обкомов партии, других организаций о рассмотрении секретных писем и материалы проведенных по ним проверок / 27.07.1980 – 12.02.1982. 202 арк.
82. Спр. 2366. Письма в ЦК КПСС за подписью секретарей ЦК Компартии Украины. Часть I. / 4.01.1982 – 13.05.1982. 160 арк.
83. Спр. 2368. Письма в ЦК КПСС за подписью секретарей ЦК Компартии Украины. Часть III. / 7.09.1982 – 31.12.1982. 79 арк.
84. Спр. 2425. Письма в ЦК КПСС и др. документы по вопросам: отселения граждан из бараков и жилых помещений в подвалах УССР; ввода в эксплуатацию гостиницы Управления делами ЦК; работы Кировоградского горкома партии по улучшению коммунального обслуживания населения / 18.05.1982 – 2.02.1983. 42 арк.
85. Спр. 2440. Письма в ЦК КПСС, Одесский обком партии, докладные записки Парткомиссии при ЦК Компартии Украины, информации обкомов партии, МВД УССР и других организаций по вопросам борьбы с хищениями, взяточничеством, спекуляцией, очковтирательством и приписками / 25.01.1982 – 17.07.1983. 207 арк.
86. Спр. 2441. Докладная записка отделов ЦК Компартии Украины, информации обкомов партии, министерств, ведомств по вопросам борьбы с преступностью,

антиобщественными проявлениями, пьянством и алкоголизмом, туеядством / 13.01.1982 – 5.05.1983. 96 арк.

87. Спр. 2483. Докладная записка отделов ЦК Компартии Украины, ЦК ЛКСМ Украины, Министерства автотранспорта УССР, Гостелерадио УССР, редакций о работе с письмами и заявлениями трудящихся в 1982 году / 21.01.1982 – 21.01.1983. 84 арк.
88. Спр. 2484. Докладные записки общего отдела ЦК Компартии Украины, информации обкомов партии о письмах трудящихся по вопросам плохой подготовки жилого фонда к зиме и неудовлетворительного обеспечения населения топливом / 16.12.1982 – 28.02.1983. 93 арк.
89. Спр. 2485. Информация в ЦК КПСС, справки общего отдела ЦК, Президиума Верховного Совета УССР, Совета Министров УССР, Комитета народного контроля УССР, Укрсовпрофа о письмах трудящихся, поступивших в 1982 году / 12.07.1982 – 4.03.1983. 82 арк.
90. Спр. 2486. Информации в ЦК КПСС о выполнении постановлений ЦК КПСС; справки о рассмотрении писем трудящихся; цифровые справки общего отдела о количестве и характере писем трудящихся, поступающих в ЦК Компартии Украины; переписка с редакцией газеты «Правда» / 19.01.1982 – 20.07.83. 154 арк.
91. Спр. 2551. Записки, справки, информации отдела науки и учебных заведений ЦК Компартии Украины, Ворошиловградского обкома, Киевского горкома партии, Минздрава УССР о состоянии медицинского обслуживания населения республики, радиоактивности внешней среды на территории Украинской ССР / 13.04.1983 – 23.12.1983. 85 арк.
92. Спр. 2586. Записки и справки отделов ЦК Компартии Украины о недостатках в работе некоторых ресторанов и овощных магазинов г. Киева, подборе кадров в сфере торговли и бытового обслуживания / 26.05.1983 – 24.07.1984. 34 арк.
93. Спр. 2630. Акт ревизионной комиссии ЦК Компартии Украины, направленный в ЦК КПСС и акты ревизионных комиссий Волынской-Львовской областных

партийных организаций в ЦК Компартии Украины о работе за 1983 год / 13.08.1983 – 30.01.1984. 178 арк.

94. Спр. 2644. Записки общего отдела ЦК Компартии Украины о письмах и устных обращениях трудящихся в ЦК, статистические сведения о их количестве и характере. Справка ревизионной комиссии ЦК Компартии Украины о проверке работы общего отдела с письмами, заявлениями, жалобами трудящихся / 7.02.1983 – 26.01.1984. 78 арк.
95. Спр. 2663. Информации ЦК Компартии Украины в ЦК КПСС, записки и справки отделов ЦК Компартии Украины о результатах проверки фактов, изложенных в письмах и заявлениях трудящихся республики. Часть I. / 20.01.1983 – 17.05.1984. 185 арк.
96. Спр. 2701. Копии писем в ЦК КПСС за подписью секретарей ЦК Компартии Украины. Часть I. / 03.01.1984 – 23.03.1984. 149 арк.
97. Спр. 2702. Копии писем в ЦК КПСС за подписью секретарей ЦК Компартии Украины. Часть II. / 23.03.1984 – 02.08.1984. 195 арк.
98. Спр. 2703. Копии писем в ЦК КПСС за подписью секретарей ЦК Компартии Украины. Часть III. / 07.08.1984 – 15.11.1984. 140 арк.
99. Спр. 2704. Копии писем в ЦК КПСС за подписью секретарей ЦК Компартии Украины. Часть IV. / 15.11.1984 – 29.12.1984. 151 арк.
100. Спр. 2789. Справки и информации отделов ЦК Компартии Украины, Полтавского обкома партии, МВД УССР, прокуратуры УССР о фактах злоупотреблений руководителей организаций и предприятий республики / 23.02.84 – 3.11.1984. 57 арк.
101. Спр. 2796. Статистические ежемесячные справки общего отдела ЦК Компартии Украины о количестве и характере поступивших документов, писем трудящихся, принятых постановлений ЦК Компартии Украины и взятых на контроль в общем отделе ЦК / 6.02.84 – 7.01.85. 98 арк.
102. Спр. 2797. Перспективные полугодовые планы и информации о работе с письмами трудящихся в ЦК Компартии Украины, Президиуме Верховного

Совета УССР, Совете министров УССР, Укрсовпрофе, КНК УССР в 1984 году / 31.01.84 – 15.01.85. 101 арк.

103. Спр. 2809. Записки, справки, информации отделов ЦК Компартии Украины, Совета Министров УССР, обкомов, Киевского горкома партии, других органов и переписка с ЦК КПСС о рассмотрении писем трудящихся. Часть I. / 09.11.83 – 14.08.84. 167 арк.
104. Спр. 2810. Записки, справки, информации отделов ЦК Компартии Украины, Совета Министров УССР, обкомов, Киевского горкома партии, других органов и переписка с ЦК КПСС о рассмотрении писем трудящихся. Часть II. / 28.06.84 – 2.12.85. 169 арк.
105. Спр. 2818. Копии писем в ЦК КПСС за подписью секретарей ЦК Компартии Украины. Часть I. / 4.01.85 – 26.04.85. 203 арк.
106. Спр. 2849. Информации ЦК Компартии Украины в ЦК КПСС, справки отдела организационно-партийной работы, докладные записки Днепропетровского, Черниговского обкомов партии о выборах в Верховный Совет Украинской ССР XI созыва и местные Советы народных депутатов 12 созыва. О мерах по улучшению работы поселковых и сельских Советов народных депутатов Днепропетровской области. Информация отдела оргпартрabоты о создании в республике организаций добровольного общества борьбы за трезвость. Записки Укрсовпрофа, КНК УССР о результатах проверки правильности ведения квартирного учёта / 28.12.1984 – 27.11.1986. 84 арк.
107. Спр. 2880. Записки отделов ЦК Компартии Украины, министерств и ведомств о нарушениях государственной дисциплины цен и расчетов в некоторых министерствах и ведомствах агропромышленного комплекса; сокращении численности работников аппарата управления; о борьбе с очковтирательством и приписками, совершенствовании работы ведомственного контроля министерств и ведомств и др. вопросам / 29.01.85 – 2.10.85. 57 арк.
108. Спр. 2885. Информация ЦК Компартии Украины в ЦК КПСС, справки отделов ЦК, обкомов партии, министерств и ведомств о борьбе с преступностью,

правонарушениями по отношению к иностранным туристам, тунеядством, пьянством, алкоголизмом, наркоманией / 12.02.85 – 4.03.87. 218 арк.

109. Спр. 2909. Акты Ревизионной комиссии Компартии Украины, направленные ЦК КПСС, Центральной Ревизионной комиссии КПСС о результатах проверки исполнения партбюджета Компартии Украины и рассмотрении писем и заявлений трудящихся за 1985 год, акты ревизионных комиссий Винницкой-Крымской парторганизаций. Часть I. / 10.07.85 – ок. 5.02.86. 184 арк.
110. Спр. 2913. Записки отделов ЦК, обкомов партии, переписка с ЦК КПСС о компрометирующих материалах на руководящих работников / 9.01.85 – 24.12.85. 75 арк.
111. Спр. 2922. Информация ЦК Компартии Украины в ЦК КПСС, справки отделов ЦК, Президиума Верховного Совета УССР, Совмина УССР, Укрсовпрофа, Комитета народного контроля УССР по вопросам работы с письмами и заявлениями трудящихся / 30.01.85 – 24.01.86. 103 арк.
112. Спр. 2923. Записки работников подотдела писем общего отдела ЦК КПСС, работников ЦК Компартии Украины о состоянии рассмотрения писем и заявлений трудящихся по разным вопросам, информации Запорожского обкома партии о проведении Дней открытого письма. Статистические справки о количестве и характере писем трудящихся, поступивших в ЦК Компартии Украины в январе-декабре 1985 г. / 10.01.85 – 31.01.86. 126 арк.

Оп. 32

113. Спр. 215. Справки отдела оргпартрabоты о составе Центрального Комитета и Ревизионной комиссии ЦК Компартии Украины, избранных на XXIV съезде. Справки Парткомиссии при ЦК Компартии Украины и отдела оргпартрabоты ЦК Компартии Украины об итогах рассмотрения писем, заявлений и апелляций трудящихся республики, направленных на имя XXIV съезда КПСС и XXIV съезда Компартии Украины / 7.V.1971 – 13.VIII.1971. 15 арк.
114. Спр. 1332. Информация Президиума Верховного Совета УССР, Совета Министров УССР и Укрсовпрома о рассмотрении писем, заявлений и жалоб трудящихся в 1977 году / 04.01.1978 – 05.01.1978. 26 арк.

Оп. 41

115. Спр. 300. Письма и заявления трудящихся и материалы к ним. Без подписи / январь – декабрь 1965. 226 арк.
116. Спр. 309. Письма и заявления трудящихся и материалы к ним, групповые / январь – декабрь 1965. 233 арк.
117. Спр. 310. Письма и заявления трудящихся и материалы к ним, групповые; Д / январь – декабрь 1965. 225 арк.
118. Спр. 311. Письма и заявления трудящихся и материалы к ним. Дработа и др. / 26 марта 1963 – декабрь 1965. 256 арк.

**Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
(ЦДАВО України)**

**Ф. 4915. Державний комітет УРСР по телебаченню та радіомовленню
(Держтелерадіо УРСР)**

Оп. 1

119. Спр. 8244. Информации и справки о работе Гостелерадио УССР / 12.01.76 – 10.12.76. 143 арк.
120. Спр. 9097. Справки о работе с письмами в 1977 году. 76 арк.

Галузевий державний архів СБ України

Ф. 10. 10-й відділ КДБ УРСР

Оп. 7

121. Спр. 2. Т. 4. С подлинниками докладных записок, сообщений и информации – возврат из ЦК Компартии Украины / 10.09.1975 – 04.11.1975. 303 арк.

Опубліковані документи і матеріали:

122. Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918–1932 годов / отв. ред. А. К. Соколов. Москва: РОССПЭН, 1997. 323 с.
123. Власть и диссиденты: из док. КГБ и ЦК КПСС / Арх. нац. безопасности при Ун-те Джорджа Вашингтона (США), Московская Хельсинская группа; подгот. текста и коммент.: А. А. Макаров, Н. В. Костенко, Г. В. Кузовкин. Москва: Московская Хельсинская Группа, 2006. 282 с.
124. «Вырабатываем хлеб и сидим без хлеба»: Письма колхозников И. В. Сталину. *Источник*. 1997. № 1. С. 147–152.
125. Дворниченко О. Москва Кремль Шостаковичу. Москва: Текст, 2011. 672 с.
126. Документальні виставки on-line. До 70-річчя від дня народження Василя Стуса. Документи ЦДАГО України. URL: <http://www.archives.gov.ua/Sections/Persons/Stoos/CDAGO/> (дата звернення: 09.03.2019).
127. «Дорогой наш товарищ Сталин!»... и другие товарищи. Обращения родственников репрессированных командиров Красной Армии к руководителям страны / сост. Н. С. Черушев. Москва: «Звенья», 2001. 336 с.
128. Закрытые письма СССР 1941–1945: справочник цен / под. ред. В. Загорского. Москва: Стандарт-Коллекция, 2008. 96 с.
129. История в эго-документах: Исследования и источники. Ин-т истории и археологии УрО РАН. Екатеринбург: Издательство «АсПУр», 2014. 368 с.
130. Історія державної служби в Україні: у 5 т. / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій; редкол.: С. В. Кульчицький та ін.; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії України НАН України. Київ: Ніка-Центр Інтерпрес ЛТД, 2009. Т. 5: Документи і матеріали. Книга 1. 1914–1991 / упоряд.: Г. В. Боряк (кер. кол. упоряд.), Л. Я. Демченко, Р. Б. Воробей. 824 с.
131. Крамола: Инакомыслие в СССР при Хрущёве и Брежневe. 1953–1982 гг. Рассекреченные документы Верховного суда и Прокуратуры СССР / Козлов В. А., Эдельман О. В. и др. Москва: Материк, 2005. 432 с.

132. Крестьянские истории: Российская деревня 20-х годов в письмах и документах / сост. С. С. Крюкова. Москва: РОССПЭН, 2001. 232 с.
133. Кризис снабжения 1939–1941 гг. в письмах советских людей / публ., предисл. Е. А. Осокиной. *Вопросы истории*. 1996. № 1. С. 3–23.
134. Кримськотатарський національний рух у 1950–1980-х рр. За документами КДБ (вступну статтю і документи підготував до друку О. Г. Бажан). *Український історичний журнал*. 2004. № 4. С. 126-140. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2004_4_126 (дата звернення: 07.06.2019).
135. Лившин А. Я., Орлов И. Б., Хлевнюк О. В. Письма во власть. 1928–1939: Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и советским вождям. Москва: РОССПЭН, 2002. 528 с.
136. Лившин А. Я., Орлов И. Б. Письма во власть. 1917–1927. Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и большевистским вождям. Москва: РОССПЭН, 1998. 664 с.
137. Лившин А. Я., Орлов И. Б. Советская повседневность и массовое сознание, 1939–1945: сборник документов. Москва: РОССПЭН, 2003. 472 с.
138. На «краю» советского общества. Социальные маргиналы как объект государственной политики. 1945–1960-е гг. / авт.-сост. Е. Ю. Зубкова, Т. Ю. Жукова. Москва: РОССПЭН, 2010. 816 с.
139. «Настроение нехорошее у народа, это факт.» Крестьянские письма послевоенного времени. 1948–1950 годы / публикацию подготовил В. П. Попов. *Советские архивы*. 1991. № 4. С. 62–70.
140. Общество и власть: 1930-е годы. Повествование в документах / отв. ред. А. К. Соколов. Москва: РОССПЭН, 1998. 352 с.
141. Обыденный нэп (Сочинения и письма школьников 20-х гг.) / публ. В. Козлова и Е. Семеновй. *Неизвестная Россия. XX век*. Книга третья. Москва, 1993. С. 259–323.

142. Письма смоленских крестьян в редакцию «Крестьянской газеты»: материалы по социальной истории провинции середины 1920-х годов / сост. М. В. Каиль, О. В. Кобец; под. ред. Е. В. Кодина. Смоленск: Изд-во СмолГУ, 2011. 56 с.
143. Политическое руководство Украины. 1938–1989: сборник документов / сост. В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю. И. Шаповал, А. Вайнер; собр., ред., предисл. О. В. Хлевнюк. Москва: РОССПЭН, 2006. 543 с.
144. Свобода вероисповедания по-советски: Тюменская община пятидесятников (христиан веры евангельской) на рубеже 1950–1960-х гг.: Документы и материалы / сост., предисл., ком. В. П. Ключевой, закл. ст. И. В. Боброва. Санкт-Петербург: Изд-во Невского института языка и культуры, 2010. 184 с.
145. Советская жизнь. 1945–1953 / сост. Е. Ю. Зубкова, Л. П. Кошелева, Г. А. Кузнецова, А. И. Минюк, Л. А. Роговая. Москва: РОССПЭН, 2003. 720 с.
146. Україна у ХХ столітті (1900–2000): зб. док. і матеріалів / упор. А. Г. Слюсаренко та ін. Київ: Вища школа, 2000. 350 с.
147. Эхо Большого террора. Сборник документов в трех томах / Отв. ред.: Марк Юнге, Линн Виола, Джеффри Россман. Том 3: Чекисты Сталина в тисках «социалистической законности». Эго-документы 1938–1941 гг. / Сост.: А. Савин, А. Тепляков, М. Юнге. Москва: Пробел-2000, 2018. 928 с.

Спогади:

148. Врублевский В. К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записи помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды, факты. Київ: Довіра, 1993. 254 с.
149. Голоса крестьян: Сельская Россия XX века в крестьянских мемуарах / под ред. Т. Шинина. Москва: Аспект Пресс, 1996. 413 с.
150. Григоренко П. Г. Спогади: пер. з російської. Київ: Україна, 2007. 664 с.
151. Ляшко А. П. Груз памяти: Трилогия: Воспоминания. Киев: ИД «Деловая Украина», 1997. Кн. 3, ч. 1: На ступенях власти. 2001. 392 с.
152. Королёв Ю. А. Кремлевский советник. Москва: Олимп, 1995. 320 с.
153. Микоян А. И. Так было. Москва: Вагриус, 1999. 612 с.

154. Погребняк Я. П. Не предам забвению... Записки профессионального партийного работника. Киев: ИПЦ «Летопись-XX», 1999. 399 с.
155. Снегирёв Г. И. Роман-донос. Київ: Дух і Літера, 2000. 496 с.
156. Федан В. И. Жизнь как она есть. Київ: Синопис, 2012. 196 с.
157. Хрущёв Н. С. Время. Люди. Власть. (Воспоминания в 4-х кн.). Москва: Информационно-издательская компания «Московские Новости», 1999. URL: http://hrono.ru/libris/lib_h/hrush00.php (дата звернення: 03.09.2019).
158. Черняев А. С. Совместный исход. Дневник двух эпох. 1972–1991 годы. Москва: РОССПЭН, 2010. 1047 с.
159. Шелест П. Ю. «Справжній суд історії ще попереду»: спогади, щоденники, документи, матеріали / заг. ред. та вступ Ю. Шаповала. Київ: АДЕФ–Україна, 2011. 1120 с.

Періодичні видання:

160. Держинец № 56 (5092) с. Держинское, Красноярский край, 8 мая 1976 г. 4 с.
161. Молодь України № 119 (13955). Київ, 22 червня 1980 р. 4 с.
162. Молодь України № 199 (14035). Київ, 16 жовтня 1980 р. 4 с.
163. Правда Украины № 42 (10013). Киев, 19 февраля 1975 г. 4 с.
164. Правда Украины № 54 (10025), Киев, 5 марта 1975 г. 4 с.

II. ЛІТЕРАТУРА

Монографії, наукові статті:

165. Алфьоров М. А. Урбанізаційні процеси в Україні в 1945–1991 рр. Донецьк: Донецьке відділення НТШ ім. Шевченка; ТОВ «Східний видавничий дім», 2012. 550 с.
166. Аманжолова Д. А. К вопросу об источниках изучения истории повседневности. *Человек в российской повседневности: сборник научных статей*. Москва: СТИ МГУ сервиса, 2001. С. 37–41.

167. Андреевский Г. В. Повседневная жизнь Москвы в сталинскую эпоху (20–30-е годы). Москва: Молодая гвардия, 2003. 573 с.
168. Апостолов А. Г. Как продать ближнего (Донос как способ существования). Москва: Изд-во УРАО, 2003. 296 с.
169. Багдасарян В. Э. Питейная политика и «пьяная культура» в России: век XX-й. Москва: Изд-во МГОУ, 2005. 176 с.
170. Баран В. К. Україна 1950–1960 рр.: еволюція тоталітарної системи. Львів, 1996. 447 с.
171. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 304 с.
172. Баран В. К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1985 рр. Львів: Свобода, 1992. 125 с.
173. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 667 с.
174. Бачинський Д., Янковська О. Реформи в УРСР у соціальній сфері (1950–1960-ті рр.): житлове забезпечення . *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: збірник статей* / відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. Вип. 18. С. 132–149.
175. Бевзенко В. Історія становлення й розвитку вітчизняного інституту адміністративної юстиції. *Історико–правовий часопис: журнал; Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк*, 2013. № 2. С. 52–58.
176. Белякова Н. А. «Сообщаем о преступлении против правосудия...»: обращения и жалобы верующих в брежневском СССР. *Новейшая история России*. 2018. Т. 8. № 3. С. 640–658. DOI: <https://doi.org/10.21638/11701/spbu24.2018.307>
177. Белякова Н. А. Советские по стилю, религиозные по содержанию. Письма верующих во власть в период позднего социализма. *Российская история*, № 1. Январь-февраль 2019. Москва: ГАУГН-ПРЕСС, 2019. С. 207–214.
178. Бондарчук П. М. Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940–1980-ті роки): повсякденні прояви, трансформації. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. 322 с.

179. Бондарчук П. М. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років) Історико-релігієзнавче дослідження. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. 268 с.
180. Боффа Дж. История Советского Союза: в 2-х тт. Т. 2. От Отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущёв. 1941–1964 гг. / пер. с ит. Москва: Междунар. отношения, 1994. 628 с.
181. Боффа Дж. От СССР к России. История неоконченного кризиса. 1964–1994 / пер. с ит. Москва: Междунар. отношения, 1996. 320 с.
182. Брейтвейт Р. Афганці. Київ: Темпора, 2013. 480 с.
183. Брусиловская Л. Б. Культура повседневности в эпоху «оттепели»: метаморфозы стиля. *Общественные науки и современность*. 2000. № 1. С. 163–174.
184. Вайль П., Генис А. 60-е: Мир советского человека. Москва: Новое литературное обозрение, 1998. 359 с.
185. Ванюков Д. А. Эпоха застоя. Москва: ООО ТД «Издательство Мир книги», 2008. 240 с.
186. Верт Н. История советского государства. 1900–1991 / пер. с фр. Москва: Прогресс: Прогресс-Академия, 1992. 480 с.
187. Вовк В. М. Побут міського населення Наддніпрянської України в 1950–80-х рр. ХХ ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 2005. Вип. 9. С. 206–212.
188. Волков И. М. Деревня в 1945–1953 годах в новейших исследованиях историков (конец 1980-х–1990-е годы). *Отечественная история*. 2000. № 6. С. 115–124.
189. Восленский М. Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза. Москва: Октябрь: Сов. Россия, 1991. 623 с.
190. Гальперин Э. Ю. Крестьянские жалобы периода второй революционной ситуации в России как исторический источник. *Исследования по отечественному источниковедению*. Москва, Ленинград, 1964. С. 190–197.
191. Ганущак Ю., Ткачук А., Ткачук Р. З історії адміністративно-територіального устрою України 1907–2009. Київ: Леста, 2009. 128 с.

192. Георгієвський. Ю. В. До питання про виникнення та історичний розвиток адміністративної юстиції в Україні. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Харків: Право, 2002. Вип. 4. С. 136–142.
193. Герасимова М. С. Вплив радянської торгівлі на повсякденне життя населення Донбасу в 1945–1953 рр. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2011. № 2. С. 42–47.
194. Гольцова О. Є. Соціальне регулювання та правове регулювання – співвідношення понять. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 2. С. 53–57. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2013_2_13 (дата звернення: 11.06.2019).
195. Горлицкий Й. Структуры доверия в последние десятилетия Советского Союза. *Неприкосновенный запас*. 2013. № 6 (92). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2013/6/1g.html> (дата звернення: 22.04.2016).
196. Горяева Т. М. Политическая цензура в СССР, 1917–1991. Москва: РОССПЭН, 2002. 399 с.
197. Гриценко І. С. Право скарги та його закріплення в адміністративному законодавстві УРСР у 20-х роках ХХ століття. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія: Юридичні науки. 01/2007. Вип.74/76. С. 118–120.
198. Грушин Б. А. Четыре жизни России в зеркале опросов общественного мнения: очерки массового сознания россиян времен Хрущёва, Брежнева, Горбачева, Ельцина в 4-х книгах. Жизнь 1-я. Эпоха Хрущёва. Москва: Прогресс-Традиция, 2001. 624 с.
199. Грушин Б. А. Четыре жизни России в зеркале опросов общественного мнения: очерки массового сознания россиян времен Хрущёва, Брежнева, Горбачева, Ельцина в 4-х книгах. Жизнь 2-я. Эпоха Брежнева (часть 1-я). Москва: Прогресс-Традиция, 2003. 448 с.
200. Грушин Б. А. Четыре жизни России в зеркале опросов общественного мнения: очерки массового сознания россиян времен Хрущёва, Брежнева, Горбачева, Ельцина в 4-х книгах. Жизнь 2-я. Эпоха Брежнева (часть 2-я). Москва: Прогресс-Традиция, 2006. 464 с.

201. Гудков Л. Д. Российская повседневность. *Вестник общественного мнения*. 2007. № 2 (88). С. 55–73.
202. Денежная реформа 1947 года: реакция населения. По документам из «Особых папок» Сталина / сост. Э. Ю. Завадская, Т. В. Царевская. *Отечественная история*. 1997. № 6. С. 134–140.
203. Дзюба М. Е. Ленинские принципы работы государственного аппарата и задачи его совершенствования. Москва: Знание, 1955. URL: <http://www.biografia.ru/arhiv/lenprin01.html> (дата звернення: 29.08.2016).
204. Дзярновіч Алег. Грамадская думка ў Беларусі 1960-х–1970-х гадоў: гісторыя, нацыя і незалежнасць. *Палітычная сфера*. 2010. № 15 (2). С. 85–101.
205. Добренко Е. Сталинская культура – вслушиваясь в письмо, читая голос. *Новое литературное обозрение*. 2012. № 117. URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/2012/117/d38.html> (дата звернення: 15.07.2016).
206. Дружников Ю. Доносчик 001, или вознесение Павлика Морозова. Москва: Русский путь, 2006. 224 с.
207. Дэвис С. Мнение народа в сталинской России: Террор, пропаганда, инакомыслие, 1934–1941 / пер. с англ. В. Н. Морозова. Москва: РОССПЭН, Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. 231 с.
208. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 2. 608 с.
209. Жилище в России: век XX. Архитектура и социальная история (Russian Housing in the Modern Age. Design & Social History) / отв. ред. Уильям К. Брумфилд, Блэр Рубл. Москва: Три квадрата, 2001. 192 с.
210. Журавлёв С. В., Мухин М. Ю. «Крепость социализма»: Повседневность и мотивация труда на советском предприятии, 1928–1938 гг. Москва: РОССПЭН, 2004. 240 с.

211. Журавлёв С. В., Соколов А. К. Повседневная жизнь советских людей в 1920-е годы. *Социальная история*. Ежегодник, 1997. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 287–334.
212. Журавлёв Я. А. Жилищная проблема в УССР сквозь призму обращений граждан к ЦК Компартии Украины (вторая половина 1960-х – первая половина 1980-х гг.). *Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы*. Серыя 1. Гісторыя і археалогія. Філасофія. Паліталогія. Гродно, 2016. Серія 1., Том 8, № 3 (219). С. 34–44.
213. Журавльов Я. О. Доноси та скарги на керівництво як складові елементи радянської дійсності періоду «застою» крізь призму звернень громадян до ЦК КП України. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2016. Вип. 113 (10). С. 97–100.
214. Журавльов Я. О. Проблеми комунального та транспортного обслуговування у зверненнях громадян до ЦК КПУ (друга половина 1960-х – перша половина 1980-х років). *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2019. Вип. 144 (5). С. 37–40.
215. Журавльов Я. О. Радянська торгівля та побутове обслуговування: відображення проблем галузі у листах громадян до ЦК КП України (1965–1985 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2016. Вип. 45. С. 296–299.
216. Журавльов Я. О. Тематика звернень громадян до XXV з'їзду Компартії України (за матеріалами ЦДАГО України). *Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків / відп. ред. і упор. О. В. Потильчак, І. Г. Ветров, Ж. М. Іщенко, О. О. Сушко*. Київ: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2015. Вип. 3 (7). С. 165–173.
217. Журавльов Я. О. Тематика звернень громадян до ЦК КП України періоду «застою»: загальний огляд (за матеріалами ЦДАГО України). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. Вип. 21. С. 116–135.
218. Загряцков М. Д. Административная юстиция и право жалобы в теории и законодательстве. Москва: Право и жизнь, 1924. 96 с.

219. Зелдин Т. Социальная история как история всеобъемлющая. *THESIS. Теория и история экономических и социальных институтов и систем*. Москва, 1993. Т. 1. Вып. 1. С. 154–162.
220. Зензинов В. М. Встреча с Россией. Как и чем живут в Советском Союзе. Письма в Красную Армию 1939–1940. Нью-Йорк: L. Rausen, 1944. 587 с.
221. Зидер Р. Что такое социальная история? Разрывы и преемственность в освоении «социального». *THESIS. Теория и история экономических и социальных институтов и систем*. Москва, 1993. Т. 1. Вып. 1. С. 163–181.
222. Зима В. Ф. Голод 1932–1933 в письмах трудящихся России. *Отечественная история*. 2006. № 2. С. 47–55.
223. Зубкова Е. Ю. В круге ближнем: частная жизнь советского человека. *Родина*. 2008. № 7. С. 130–136.
224. Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность, 1945–1953. Москва: РОССПЭН, 2000. 230 с.
225. Иваненко С. И. История работы с обращениями граждан в законодательных органах власти России. *Аналитический вестник Совета Федерации ФС РФ*. 2010. № 12 (398). URL: http://council.gov.ru/activity/analytics/analytical_bulletins/25864 (дата звернення: 09.08.2016).
226. Игнатов В. Д. Доносчики в истории России и СССР. Москва: Вече, 2014. 416 с.
227. Именем Сталина. Советская повседневность и массовое сознание в 20–30 годы. Радио Эхо Москвы: [сайт]. – Текст і електронні данні (дата виходу в ефір 17.01.2009). URL: <http://echo.msk.ru/programs/staliname/566469-echo>. – Назва з екрана (дата звернення: 23.04.2016).
228. Ионин Л. Свобода в СССР / Статьи и эссе. Санкт-Петербург: Университетская книга, 1997. 368 с.
229. Кара-Мурза С. Г. Советская цивилизация. От великой победы до краха. Харьков: Книжный клуб «Клуб семейного досуга», 2007. 768 с.
230. Кара-Мурза С. Г. Советская цивилизация: от Великой Победы до наших дней (книга вторая). Москва: Алгоритм, 2001. 688 с.

231. Кимерлинг А. С. Письма во власть в позднюю сталинскую эпоху: интимное и политика. *История в эго-документах: Исследования и источники*. Екатеринбург, 2014. С. 325–338.
232. Клинова М. А. «Разумный спрос культурно развитых людей»: отечественная историография 1950-х–1980-х гг. об отношении граждан к потреблению. Повседневность в Российской провинции XIX–XX вв.: материалы научной конференции 5–6 ноября / Перм. гос. гуманитар. - пед. ун-т. Пермь, 2013. С. 240–247.
233. Клинова М. А. Власть глазами крестьян (на материалах писем и жалоб послевоенного двадцатилетия). *Современные исследования социальных проблем*. 2011. № 4. Т. 8. URL: <http://ej.soc-journal.ru/archive/2011/4/klinova.pdf> (дата звернення: 01.09.2016).
234. Клинова М. А. Идеологемы «потребительство» и «вещизм» в зеркале советской историографии второй половины XX века. Система ценностных представлений современного общества: сборник статей Междунар. науч.-практ. конф. / МНИЦ ПГСХА. Пенза, 2012. С. 101–105.
235. Клинова М. А. Письма и жалобы в органы власти как источник изучения советской повседневности. *Вестник архивиста*. 2012. № 4. С. 300–305.
236. Клинова М. А. «При советской власти не должно быть буржуев!»: суждения уральского населения о злоупотреблениях руководства (по материалам писем и жалоб 1964–1982 гг.). *Вестник Пермского университета*. Серия «История». 2016. № 4 (35). С. 115–123.
237. Ключева В. П. Религиозная жизнь в Тюменской области в конце 1950 – середине 1960-х гг.: по материалам периодической печати. *Вестник ИГПИ им. П. П. Ершова*. Серия «История». 2012. № 1 (2). С. 66–72.
238. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. Москва: Наука, 2003. 486 с.
239. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині XX ст. (1945–2000 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 250 с.

240. Козлов В. А. Массовые беспорядки в СССР при Хрущёве и Брежнев (1953 – начало 1980-х гг.). Новосибирск: Сиб. хронограф, 1999. 416 с.
241. Козлов В. Феномен доноса. *Свободная мысль*. 1998. № 4. С. 100–112.
242. Козлова Н. Н. «Слабое место» социальной реальности. *Социологические исследования*. 1993. № 2. С. 79–87.
243. Козлова Н. Н., Сандомирская И. И. «Я так хочу назвать кино». «Наивное письмо». Опыт лингво-социологического чтения. Москва: Гнозис, Русское феноменологическое общество, 1996. 256 с.
244. Козлова Н. Н. Горизонты повседневности советской эпохи. Голоса из хора. Москва: Институт философии РАН, 1996. 216 с.
245. Козлова Н. Н. Заложники слова. *Социологические исследования*. 1995. № 9. С. 128–136.
246. Козлова Н. Н. Крестьянский сын: опыт исследования биографии. *Социологические исследования*. 1994. № 6. С. 112–123.
247. Козлова Н. Н., Смирнова Н. М. Кризис классических методологий и современная познавательная ситуация. *Социологические исследования*. 1995. № 11. С. 12–22.
248. Козлова Н. Н. Методология анализа человеческих документов. *Социологические исследования*. 2004. № 1. С. 14–26.
249. Козлова Н. Н. Опыт социологического чтения «человеческих» документов, или размышления о значимости методологической рефлексии. *Социологические исследования*. 2000. № 9. С. 22–32.
250. Козлова Н. Н. Советские люди. Сцены из истории. Москва: Европа, 2005. 526 с.
251. Козлова Н. Н. Социология повседневности: переоценка ценностей. *Общественные науки и современность*. 1992. № 3. С. 47–56.
252. Козлова Н. Н. Сцены из жизни «освобождённого работника». *Социологические исследования*. 1998. № 2. С. 108–119.
253. Козлова Н. Н. Упрощение – знак эпохи! *Социологические исследования*. 1990. № 7. С. 11–21.

254. Коляструк О. А. Візуальні документи як особливі джерела історії повсякденності. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. № 14. С. 259–264.
255. Коляструк О. А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності. *Український історичний журнал*. Київ: «Дієз-продукт», 2008. № 2. С. 145–153.
256. Коляструк О. А. Історія повсякденності в сучасній українській історіографії. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ: Інститут історії України, 2012. № 17. С. 39–48.
257. Коляструк О. А. Методологія історії повсякдення. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: Історія. 2011. № 982. Вип. 44. С. 8–21.
258. Коляструк О. А. Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. № 15. С. 46–56.
259. Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці. *Український історичний журнал*. Київ: «Дієз-продукт», 2007. № 1. С. 174–184.
260. Котляревська Г. М. Визначення поняття та видів звернень громадян до органів влади. *Віче*. Листопад 22 / 2009 р. (№ 259). С. 13–15.
261. Котляревська Г. М. Методичні питання класифікації звернень громадян до органів влади. *Юридична Україна*. 2010. № 5. С. 34–39.
262. Кравчук Т. О. Становлення, розвиток і завдання адміністративної юстиції в Україні та в деяких зарубіжних країнах. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2011. № 4 (8). С. 15–25.
263. Кречмар Д. *Политика и культура при Брежневe, Андропове и Черненко, 1970–1985 гг.* Москва: АИРО-XX, 1997. 316 с.
264. Крупина В. О. Влада радянської України в оцінці громадян (друга половина 1940-х – початок 1950-х рр.). *Український історичний журнал*. 2009. № 6. С. 124–135.

265. Крупина В. О. Звернення громадян як інструмент впливу на владу (сер. 1950 – п.п. 1960-х) *Український історичний збірник*. 2012. Вип. 15. С. 200–207.
266. Кузнецов И. А. Фонд писем «Крестьянской газеты»: источниковедческий аспект. *Вестник Московского университета*. Серия 8. История. 1999. № 2. С. 70–84.
267. Кузьменко Ю. В. Зловживання владою працівниками партійно-радянської номенклатури в анонімних листах періоду «перебудови». *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. № 21. С. 74–84.
268. Кутырева Л. В. Жалобы, как источник по истории крестьянства Урала (Опыт контент-анализа). Количественные методы в исследованиях по истории советского рабочего класса и крестьянства: Сб. научн. трудов. Свердловск, 1991. С. 50–70.
269. Кухер К. Парк Горького: Культура досуга в сталинскую эпоху. 1928–1941 / пер. с нем. А. И. Симоновой; науч. ред. Л. В. Лейтнер. Москва: РОССПЭН, 2012. 352 с.
270. Лебина Н. Б. Советская повседневность: нормы и аномалии. От военного коммунизма к большому стилю. Москва: Новое литературное обозрение, 2015. 488 с.
271. Лебина Н. Б., Чистиков А. Н. Обыватель и реформы. Картины повседневной жизни горожан в годы нэпа и хрущёвского десятилетия. Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин», 2003. 340 с.
272. Лебина Н. Б. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920–1930 годы. Санкт-Петербург: Журнал «Нева»; Издательско-торговый дом «Летний Сад», 1999. 334 с.
273. Лебина Н. Б. Повседневность эпохи космоса и кукурузы. Деструкция большого стиля: Ленинград. 1950–1960-е годы. Санкт-Петербург: Крига; Победа, 2015. 484 с.
274. Лебина Н. Б. Энциклопедия банальностей. Советская повседневность: контуры, символы, знаки. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2006. 441 с.

275. Лейбович О. Л. В городе М. Очерки социальной повседневности советской провинции в 40–50-х гг. Москва: РОССПЭН, 2008. 295 с.
276. Лившин А. Я., Орлов И. Б. «Свобода должна быть только для угнетаемых». Письма во власть. 1917–1920 гг. *Исторический архив*. 1998. № 5–6. С. 129–141.
277. Лившин А. Я., Орлов И. Б. Власть и народ: «сигналы с мест» как источник по истории России 1917–1927 годов. *Общественные науки и современность*. 1999. № 2. С. 94–104.
278. Лившин А. Я. Власть и общественные настроения послереволюционной эпохи (по письмам во власть). *Куда идет Россия? Власть, общество и личность*. Москва: МВШСЭН, 2000. С. 128–134.
279. Лившин А. Я., Орлов И. Б. Власть и общество: Диалог в письмах. Москва: РОССПЭН, 2002. 208 с.
280. Лившин А. Я., Орлов И. Б. Революция и социальная справедливость: ожидания и реальность («Письма во власть» 1917–1927 годов). *Cahiers du monde russe: Russie, Empire russe, Union soviétique, États indépendants*. Vol. 39 N4. Octobredécembre, 1998. P. 487–513.
281. Лившин А. Я., Орлов И. Б. Социологический анализ «писем во власть» (1917–1927-е годы). *Социологические исследования*. 1999. № 2. С. 78–86.
282. Лившин А. Я. Образ власти в массовом сознании (1917–1929 гг.). *Ученые труды*. Серия «Ученые труды факультета государственного управления МГУ». Выпуск 2. Москва, 2003. С. 125–144.
283. Литвак Б. Г. Жалобы и прошения. *Очерки источниковедения массовой коммуникации*. Москва: Наука, 1979. С. 267–269.
284. Лученко Д. В. Скарга як процесуальна форма правозахисту в адміністративно-правових відносинах. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2014. № 1 (16). С. 285–294.
285. Людтке А. История повседневности в Германии: Новые подходы к изучению труда, войны и власти / пер. с англ. и нем. К. А. Левинсона и др.; под общ. ред. и с предисл. С. В. Журавлёва. Москва: РОССПЭН, Германский исторический институт в Москве, 2010. 271 с.

286. Людтке А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии. *Социальная история*. Ежегодник. 1998/1999. Москва, 1999. С. 77–100.
287. Марабини Ж. Повседневная жизнь Берлина при Гитлере. Москва: Молодая Гвардия, 2003. 308 с.
288. Матвеева Л., Пашко Л. Періодизація виконання Верховною Радою УРСР контрольної функції: радянська доба. *Вісник Національної академії державного управління*. 2012. Вип. 1. С. 33–42.
289. Меерович М. Наказание жилищем. Жилищная политика в СССР как средство управления людьми. 1917–1937. Москва: РОССПЭН, 2008. 303 с.
290. Мирошниченко О. О. Становлення адміністративно-правових гарантій реалізації громадянами права на звернення до органів державної виконавчої влади: історичні передумови та сучасний стан. *Форум права*. 2012. № 3. С. 440–445.
291. Миф о застое: социально-экономическая жизнь СССР до перестройки. Сборник / сост. Е. Б. Никанорова, С. А. Прохвятилова. Ленинград: Лениздат, 1991. 478 с.
292. Міняйло М. П. Соціально-правова сутність інституту права громадян на звернення. *Форум права*. 2011. № 1. С. 681–689.
293. Місінкевич Л. Л. Реабілітація жертв політичних репресій періоду хрущовської «відлиги». *Університетські наукові записки*. Хмельницький, 2010. № 2 (34). С. 6–17.
294. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. В 2 ч. Ч. 1. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 445 с.
295. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. В 2 ч. Ч. 2. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 382 с.

296. Нерар Ф.-К. «Сигналы» в Нижегородском (Горьковском) крае (1928–1935). *Общество и власть. Российская провинция. 1917 – середина 30-х годов*. Москва, 2002. Т. 1. С. 410–459.
297. Нерар Ф.-К. Пять процентов правды. Разоблачение и доносительство в сталинском СССР (1928–1941) / пер. с фр. Е. И. Балаховской. Москва: РОССПЭН, 2011. 398 с.
298. Нехамкин В. А. Донос как социально-психологический феномен (из отечественного опыта 1930-х годов). *Историческая психология и социология истории*. 2014. № 2. С. 63–69.
299. Николаева Л. А. Задачи и методы деятельности Комиссии советского контроля Совета Министров СССР. *Правоведение*. Ленинград, 1960. № 3. С. 15–24.
300. Нормы и ценности повседневной жизни: Становление социалистического образа жизни в России, 1920–1930-е гг. / под ред. Т. Вихавайнена. Санкт-Петербург: Журнал «Нева»; Ин-т Финляндии в СПб., 2000. 480 с.
301. Обертрайс Ю. Введение. Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского союза. 1920–1950-е годы): материалы межд. научн. конф. (Харьков, сентябрь 2003 г.): Сб. докладов. Харьков, 2004. С. 3–23.
302. Орлов И. Б. Советская повседневность: исторический и социологический аспекты становления. Москва: Изд. Дом Гос. Ун-та – Высшей школы экономики, 2010. 317 с.
303. Орлов И. Б. Советский сервис: сущностные характеристики и границы отрасли. Наука – сервису (VIII–XI): сборник избранных докладов междунар. науч.-практ. конф. Выпуск «Гуманитарный сервис». Москва: ФГОУВПО «РГУТиС», 2007. С. 416–431.
304. Орлов И. Б. «Сытый голодному не разумеет»: проблема выживания в «письмах во власть» (1917–1927 годы). *Армагеддон*. 1999. Кн. 4. С. 85–96.
305. Орлова Ю. Прошу Вас, товарищ председатель (Приемная Президиума Верховного Совета СССР и советские граждане (1949–1953 гг.)). *Индекс / Досье*

на цензуру. № 21 / 2005. URL: <http://index.org.ru/journal/21/orlova21.html> (дата звернення: 21.04.2016).

306. Осокина Е. А. За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941. Москва: РОССПЭН, 1999. 271 с.
307. Писаренко Н. Б. Історія розвитку адміністративної юстиції в Україні. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Вип. 4. Харків. Право, 2002. С. 104–112.
308. Пихоя Р. Г. Москва. Кремль. Власть. 40 лет после войны. 1945–1985. Москва: Русь-Олимп, Астрель, АСТ, 2007. 720 с.
309. Пихоя Р. Г. Советский союз. История власти. 1945–1991. 2-е изд., исп. и доп. Новосибирск: Сиб. хронограф, 2000. 684 с.
310. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко: У 2-х книгах, 3-х частинах. Кн. 1, ч. 1–2. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 351 с.
311. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко: У 2-х книгах, 3-х частинах. Ч 3. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 336 с.
312. Політична історія України. XX ст.: У 6 т. Т. 6. Від тоталітаризму до демократії (1945–2002) / О. М. Майборода [та ін.]; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. Київ: Генеза, 2003. 696 с.
313. Поляков Ю. А. История повседневности – важное направление науки. *Человек в российской повседневности: сборник научных статей*. Москва: СТИ МГУ сервиса, 2001. С. 4–17.
314. Полякова И. П. Специфика исследования повседневности. *Социальные и экономические системы*. 2010. № 3 (21). URL: http://www.stu.lipetsk.ru/files/materials/4212/2010_3_018.pdf (дата звернення: 02.09.2016)

315. Профессионализм историка и идеологическая конъюнктура. Проблемы источниковедения советской истории / Ред. А. К. Соколов. Москва: Институт российской истории РАН, 1994. 400 с.
316. Пушкарёва Н. Л. «История повседневности» и «история частной жизни»: содержание и соотношение понятий. *Социальная история: Ежегодник*. 2004. Москва: РОСПЕН, 2005. С. 93–112.
317. Пушкарёва Н. Л. Предмет и методы изучения «истории повседневности». *Этнографическое обозрение*. 2004. № 5. С. 3–19.
318. Ревель Ж. Микроисторический анализ и конструирование социального. *Одиссей*. Москва: Наука, 1996. С. 110–127. URL: http://krotov.info/libr_min/15_o/di/ssey_1996c.htm (дата звернения: 05.09.2016).
319. Ремнев В. И. О гарантиях рассмотрения жалоб трудящихся. *Советское государство и право*. 1962. № 5. С. 34–43.
320. Репина Л. П. Парадигмы социальной истории в исторической науке XX столетия. (Обзор). *XX век: Методологические проблемы исторического познания: Сб. обзоров и рефератов*. В 2-х ч. Ч. 1. Москва, 2001. С. 70–100.
321. Репина Л. П. Смена познавательных ориентаций и метаморфозы социальной истории. *Социальная история*. Ежегодник. 1997. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 11–52.
322. Рольф М. Советские массовые праздники / пер. с нем. В. Алтухова. Москва: РОССПЭН, 2009. 439 с.
323. Российская повседневность 1921–1941 гг.: Новые подходы: доклады межд. междисциплинарной конференции 16–19 августа 1994 г. Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та экономики и финансов, 1995. 156 с.
324. Савин А. И. Письма во власть как специфическая форма политической адаптации советских граждан в 1930-е годы. *Вестник НГУ. Серия: История, филология*. 2016. Т. 15, № 8: История. С. 133–145.
325. Савин А. И., Деннингхаус В. «Письма во власть» как модус религиозного диссидентства в брежневскую эпоху. *Россия XXI*. 2017. №6. С.118–141

326. Савицька І. С. Добробут українських громадян у 1964–1985 рр. *Наук. пр. іст. ф-ту Запорізь. нац. ун-ту*. 2014. Вип. 38. С. 242–246.
327. Салій І. М. Обличчя столиці в долях її керівників. Київ: Довіра, 2008. 559 с.
328. Сальникова А. А. Источники по истории советской повседневности и проблемы их источниковедческой критики. Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского союза. 1920 – 1950-е годы): материалы межд. научн. конф. (Харьков, сентябрь 2003 г.): Сб. докладов. Харьков, 2004. С. 286–296.
329. Сенявский А. С. Российская повседневность в XX веке: теоретико-методологические подходы к изучению. Человек в российской повседневности: сборник научных статей. Москва, 2001. С. 67–74.
330. Смолина Н. С. Советская действительность: попытки современного анализа (на материале работ М. Рыклина и Л. Гудкова). *Сумма философии*. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2006. Вып. 5. С. 154–156. URL: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/4378/2/sf-05-29.pdf> (дата звернення: 11.03.2019).
331. Смольницька М. К. Становище української мови в кінці 1950-х рр.: за листами громадян до органів влади. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей* / Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. Вип. 19. С. 114–131.
332. Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность: сборник статей / под редакцией П. В. Романова, Е. Р. Ярской-Смирновой. Москва: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2007. 432 с.
333. Советская социальная политика: сцены и действующие лица, 1940–1985: научная монография / [Е. Ярская-Смирнова и др.]; под ред. Е. Р. Ярской-Смирновой, П. В. Романова. Москва: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2008. 376 с.
334. Советский союз: Образ жизни 1945–1985 / ред. В. Лысин. Москва: Книги WAM, 2007. 600 с.

335. Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал: От вооруженного восстания в Петрограде до второй сверхдержавы мира / под общ. ред. Ю. Н. Афанасьева: В 2 т. Т.1. Москва: Рос. гос. гуманитар. ун-т. 1997. 510 с.
336. Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал: Апогей и крах сталинизма / под общ. ред. Ю. Н. Афанасьева: В 2 т. Т.2. Москва: Рос. гос. гуманитар. ун-т. 1997. 761 с.
337. Соколов А. К. Источниковедение и путь к современной лаборатории изучения новейшей истории России. *Мир историка*. XX век: Монография. Москва: ИРИ РАН, 2002. С. 316–324.
338. Соколов А. К. Наука, искусство и социальные реалии минувшего века. *Отечественная история*. 2002. № 1. С. 60–72.
339. Соколов А. К. Социальная история России новейшего времени: проблемы методологии и источниковедения. *Социальная история*. Ежегодник, 1998/99. Москва: РОССПЭН, 1999. С. 39–76.
340. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко; ред.-упоряд. Н. О. Лаас. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 698 с.
341. Стяжкіна О. В. Жінки в історії української культури другої половини ХХ століття. Донецьк: Сх. вид. дім, 2002. 270 с.
342. Стяжкіна О. В. Людина в радянській провінції: освоєння (від)мови: монографія; Донец. нац. ун-т. Донецьк: Ноулідж, Донец. від-ня, 2013. 295 с.
343. Стяжкіна О. В. Проблеми національної ідентичності та повсякденне буття жінки в Україні (друга половина ХХ ст.). *Вісн. Харк. держ. акад. культури*. 2001. Вип. 6. С. 113–121.
344. Суровцева Е. В. Жанр «письма вождю» в советскую эпоху (1950-е – 1980-е гг.). Москва: АИРО–XXI, 2010. 128 с.
345. Суровцева Е. В. Жанр «письма вождю» в тоталитарную эпоху (1920-е – 1950-е гг.). Москва: АИРО–XXI, 2008. 168 с.

346. Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928): Колективна монографія / Відп. ред. С. Кульчицький. Том 1. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 656 с.
347. Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928): Колективна монографія / Відп. ред. С. Кульчицький. Том 2. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 599 с.
348. Такала И. Р. Веселие Руси: История алкогольной проблемы в России. Санкт-Петербург: Журнал «Нева», 2002. 335 с.
349. Тарасов А. М. Государственный контроль в России. Москва: Континент, 2008. 672 с.
350. Тєвікова О. В. Морально-ціннісні імперативи українців доби хрущовської «відлиги» (1953 – 1964 рр.). *Наук. пр. іст. ф-ту Запорізь. нац. ун-ту*. 2012. Вип. 32. С. 279–282.
351. Тихомиров А. А. Диктатура емпатии? Процедура работы с письмами населения во власть и моральная экономика советского субъекта в послевоенной, послесталинской России: доклад в рамках семинара по советской истории Германского истор. ин-та в Москве и Франко-росс. центра гуманитарных и общественных наук. URL: <https://vimeo.com/130962453>. Назва з екрана. Дата публікації: 09.04.2015. (дата звернення: 09.05.2016).
352. Тихомиров А. А. Заслужить, оправдать и вернуть доверие партии: советское «я» в письмах во власть в ранней советской России. *Новейшая история России*. 2016. № 3 (17). С. 138–158.
353. Тихомиров А. А. Приспосабливаться, договариваться, сопротивляться. Власть и общество в условиях диктатуры. Исторический опыт СССР и ГДР 1945–1965: материалы науч.-практ. конф., 12–16 сентября 2007; Поморский гос. ун-т. им. М. В. Ломоносова. Архангельск, 2009. С. 259–274.
354. Тихомиров А. А. «Режим принудительного доверия» в Советской России, 1917–1941 годы. *Неприкосновенный запас*. 2013. № 6 (92). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2013/6/8t.html> (дата звернення: 21.04.2016).

355. Удод О. А. Житло і побут в структурі повсякденного життя українців (30-ті роки ХХ ст.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ, 2003. № 8. С. 311–321.
356. Удод О. А. Історія повсякденності як методологічна проблема. *Доба*. 2002. № 3. С. 6–18.
357. Удод О. А. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 6–9.
358. Удод О. А. Історія повсякденності як складова історії України ХХ ст. *Історія ХХ століття: нові підходи до змісту шкільного курсу*. Спецвипуск «Історія та правознавство». 2007. № 19–21. С. 104–117.
359. Удод О. А. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства. *Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.* 2004. Т. 2. С. 286–313.
360. Удод О. А. Повсякденне життя киян в умовах окупації (вересень 1941 – листопад 1943): питання методології та історіографії. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Міжвідомчий зб. наук. Праць. Київ, 2006. Вип. 15. С. 384–392.
361. Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси: В 3-х томах. Т. 2.: Радянський проект для України / В. А. Гриневич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко; НАН України. Ін-т історії України. Київ: Наукова думка, 2004. 530 с.
362. Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. 786 с.
363. Утехин И. В. Из наблюдений над поэтикой жалобы. *Studia Ethnologica* (Труды факультета этнологии ЕУ СПб). 2004. Вып. 2. С. 274–305.
364. Утехин И. В. Очерки коммунального быта. 2-е изд., доп. Москва: ОГИ, 2004. 277 с.
365. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне: социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. Москва: РОССПЭН, 2001. 422 с.

366. Фицпатрик. Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. 2-е изд. Москва: РОССПЭН, 2008. 336 с.
367. Хаманева Н. Ю. Право жалобы граждан в Европейских социалистических странах. Москва: Наука, 1984. 112 с.
368. Хелльбек Й. Повседневная идеология: жизнь при сталинизме. *Неприкосновенный запас*. 2010. № 4 (72). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2010/4/he2.html> (дата звернення: 22.04.2016).
369. Хоменко Н. Листи до владних структур як джерело вивчення молодіжної повсякденності. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*: Збірник статей / Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. Вип. 19. С. 131–138.
370. Хоскинг Дж. Доверие и недоверие в СССР: общий обзор. *Неприкосновенный запас*. 2013. № 6 (92). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2013/6/7h.html> (дата звернення: 21.04.2016).
371. Хоскинг Дж. Почему нам нужна история доверия. *Вестник Европы*. 2002. № 7 – 8. URL: <http://magazines.russ.ru/vestnik/2002/7/hosking.html> (дата звернення: 21.04.2016).
372. Хоскинг Дж. Структуры доверия в последние десятилетия Советского Союза. *Неприкосновенный запас*. № 4 (54). 2007. URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2007/54/ho5.html> (дата звернення: 21.04.2016).
373. Хупер С. Доверие и террор: в поисках научного подхода к кадрам. *Неприкосновенный запас*. 2013. № 6 (92). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2013/6/9h.html> (дата звернення: 21.04.2016).
374. Цабрия Д. Д. Органы народного контроля (Особенности правового положения). *Советское государство и право*. № 4. Москва: Наука, 1981. С. 12–18.
375. Шапіро В. С. Особливості правового регулювання права громадянина України на звернення. *Форум права*. 2012. № 4. С. 1034–1043.
376. Шаттенберг С. Жизнь между техникой и террором в 1930-е годы / пер. с нем. В. А. Брун-Цехового, Л. Ю. Пантиной. Москва: РОССПЭН, Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. 478 с.

377. Шорина Е. В. Партийно-государственный контроль – важное средство коммунистического строительства. *Советское государство и право*. № 5. Москва: Наука, 1963. С. 14–25.
378. Штомпка П. В фокусе внимания повседневная жизнь. Новый поворот в социологии. *Социологические исследования*. № 8. Август 2009. С. 3–13.
379. Шубин А. В. Диссиденты, неформалы и свобода в СССР. Москва: Вече, 2008. 384 с.
380. Шубин А. В. Золотая осень, или Период застоя. СССР в 1975–1985 гг. Москва: Вече, 2008. 352 с.
381. Шубин А. В. От «застоя» к реформам: СССР в 1917–1985 гг. Москва: РОССПЭН, 2001. 768 с.
382. Эггелинг В. Политика и культура при Хрущёве и Брежнев, 1953–1970-е гг. / пер. с нем. М. Молчанов. Москва: АИРО–XX, 1999. 311 с.
383. Эпплбаум Э. ГУЛАГ. Паутина Большого террора / пер. с англ. Л. Мотылев. Москва: Московская школа политических исследований. 2006. 606 с.
384. Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение; предисл. А. Беляева; пер. с англ. Москва: Новое литературное обозрение, 2014. 664 с.
385. Янковська О. В. Відгуки населення міст України на продовольчу кризу та голод 1946–1947 рр. (за матеріалами НКВС–КДБ УРСР). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*: Зб. ст. Київ, 2008. Вип. 13. С. 287–292.
386. Янковська О. В. Житлова проблема в УРСР у повоєнні роки. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. № 14. С. 117–126.
387. Янковська О. В. Реформи УРСР в соціальній сфері в середині ХХ ст.: пенсійне забезпечення (до 55-річчя пенсійної реформи). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ: Інститут історії України, 2012. № 17. С. 123–140.
388. A Researcher's Guide to Sources on Soviet Social History in the 1930-s / Ed. by Sh. Fitzpatrick, L. Viola. N.Y.: Routledge, 1990. 296 p.

389. Burke P. *History and Social Theory*. Ithaca, New York: Cornell University Press, 1993. 198 p.
390. *Communism and consumerism: the Soviet alternative to the affluent society* / Ed. by Timo Vihavainen and Elena Bogdanova. Leiden; Boston: Brill, 2015. 172 p.
391. Fitzpatrick Sh. Signals From Below: Soviet Letters of Denunciation of the 1930s. *The Journal of Modern History*. 1996. Vol. 68. № 4. P. 831–866.
392. Fitzpatrick Sh. Supplicants and Citizens: Public Letter Writing in Soviet Russia in the 1930s. *Slavic Review*. Vol. 55. №. 1 (Spring 1996). P. 78–105.
393. Gist N. P., Peterson W. A. Rumor and Public Opinion. *American Journal of Sociology*, 1951. № 57. P. 159–167.
394. Hosking G. Trust and Distrust in the USSR: An Overview. *The Slavonic and East European Review*. 2013. Vol. 91. № 1 (special issue «Trust and Distrust in the USSR»). P. 1– 25.
395. Kelly C. *Children's World: Growing Up in Russia, 1890–1991*. New Haven and London, Yale University Press, 2007, 714 p.
396. Koenker D. *Club Red: Vacation Travel and the Soviet Dream*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2013. 307 p.
397. Kotkin S. *Steeltown. USSR. Soviet society in the Gorbachev era*. University of California Press, 1992. 364 p.
398. Kozlov V. Denunciation and Its Functions in Soviet Governance: A Study of Denunciations and Their Bureaucratic Handling from Soviet Police Archives, 1944–1953. *The Journal of Modern History*. Vol. 68. № 4 (Dec. 1996). P. 867– 898.
399. Ledeneva A. *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange*. Cambridge University Press, 1998. 235 p.
400. Lenoë M. Letter-Writing and the State. Reader Correspondence with Newspapers as a Source for Early Soviet History. *Cahiers du Monde Russe*, Janvier-juin 1999. 40 / 1–2. P. 139–170.
401. Messana P. *Soviet Communal Living. An Oral History of the Kommunalka*. New York : Palgrave Macmillan, 2011. 168 p.

402. Siegelbaum L., Sokolov A. *Stalinism as a Way of Life. A Narrative in Documents.* Yale University Press, 2000. 480 с.
403. Steinberg M. *Voices of Revolution.* New Haven and London, 2000. 404 p.

Підручники, посібники, нормативно-правові акти:

404. Адміністративний кодекс УРСР. Збірник узаконовень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. 1927. № 63–65.
405. Загальна декларація прав людини: історія та сучасний розвиток / Українська академія наук, Українська наукова асоціація, Академія правових наук України. Київ: ВЦ УНА, 2004. 32 с.
406. Источниковедение новейшей истории России: теория, методология и практика / Бокарев Ю. П. и др.; под общей ред. А. К. Соколова. Москва: РОССПЭН, 2004. 744 с.
407. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: учебное пособие / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. Москва: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1998. 702 с.
408. Історія України. Частина III: 1917–2003 рр. / під ред. В. В. Калініченка, І. К. Рибалки. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. 628 с.
409. Історія України: документи і матеріали: посібник / уклад. В. Ю. Король. Київ: Академія, 2002. 448 с.
410. Кабанов В. В. Источниковедение истории советского общества. Курс лекций. Москва: РГГУ, 1997. 388 с.
411. Кабашов С. Ю. Организация работы с обращениями граждан в истории России: учебное пособие. Москва: Наука: Флинта, 2010. 312 с.
412. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: в 2 т. Т. 2. (1941–1976) / ред. кол.: В. У. Юрчук та ін. Київ: Політвидав України, 1977. 1022 с.
413. Конституция СССР: политико-правовой комментарий / под ред. А. Е. Бовина, Б. Н. Пономарева. Москва: Политиздат, 1982. 397 с.

414. Конституція (Основний Закон) України від 20.04.1978 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/888-09> (дата звернення: 01.09.2016).
415. Новітня історія України (1900–2000): підручник / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. М. Литвин та ін. Київ: Вища школа, 2000. 653 с.
416. О внесении дополнений в Указ Президиума Верховного Совета СССР «О порядке рассмотрения предложений, заявлений и жалоб граждан»: Указ Президиума Верховного Совета СССР от 02.02.1988 г. № 8422-XI. URL: <http://docs.cntd.ru/document/901728112> (дата звернення: 12.08.2019).
417. О гражданах татарской национальности, проживавших в Крыму: Указ Президиума Верховного Совета СССР от 05.09.1967 г. № 1861-VII. URL: <http://www.memorial.krsk.ru/DOKUMENT/USSR/670905.htm> (дата звернення: 25.10.2018).
418. О порядке рассмотрения предложений, заявлений и жалоб граждан: Указ Президиума Верховного Совета СССР от 12.04.1968 г. № 2534-VII. URL: <http://sbornik-zakonov.ru/274664.html> (дата звернення: 11.08.2019).
419. О порядке рассмотрения предложений, заявлений и жалоб граждан: Указ Президиума Верховного Совета СССР от 12.04.1968 г. (в редакции Указа Президиума Верховного Совета СССР от 04.03.80 № 1662-X). URL: <http://docs.cntd.ru/document/9012207> (дата звернення: 12.08.2019).
420. О создании центральной комиссии и местных комиссий по пересмотру дел осужденных за «контрреволюционные преступления», содержащихся в лагерях, колониях, тюрьмах и находящихся в ссылке на поселении: Постановление Президиума ЦК КПСС 04.05.1954 г. URL: <http://istmat.info/node/57849> (дата звернення: 23.05.2019).
421. Об улучшении работы по рассмотрению писем и организации приема трудящихся: Постановление ЦК КПСС от 29.08.1967 г. *Правда*. 17.09.1967.
422. Об усилении борьбы с пьянством: Указ Президиума Верховного Совета СССР от 16.05.1985 г. N 2458-XI. URL: <http://docs.cntd.ru/document/9007335> (дата звернення: 31.08.2019).

423. Об утверждении Примерной инструкции по делопроизводству в министерствах и ведомствах Украинской ССР и исполнительных комитетах местных Советов депутатов трудящихся: Постановление Совета Министров УССР от 31.07.1975 г. № 362. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP750362.html (дата звернення: 01.09.2016).
424. Об утверждении Указа Президиума Верховного Совета СССР «О порядке рассмотрения предложений, заявлений и жалоб граждан»: Закон СССР от 26 июня 1968 г. № 2830-VII. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1968. № 27.
425. Ославський М. І. Виконавча влада в Україні: організаційно-правові засади / навчальний посібник. Київ: Знання, 2009. 216 с.
426. Про додаткові заходи по дальшому поліпшенню роботи з листами і організації особистого прийому трудящих: Постанова Ради Міністрів Української РСР від 12 квітня 1979 р. № 182. URL: goo.gl/fPr0RN (дата звернення: 01.09.2016).
427. Про затвердження Інструкції по веденню діловодства по пропозиціях, заявах і скаргах громадян у республіканських міністерствах і відомствах УРСР, виконкомів місцевих Рад народних депутатів, на підпорядкованих їм підприємствах, в установах і організаціях: Постанова Ради Міністрів УРСР від 27.04.1982 р. № 210. URL: goo.gl/CghjtS (дата звернення: 01.09.2016).
428. Про заходи по посиленню боротьби проти пияцтва і алкоголізму, викоріненню самогонваріння: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 20.05.1985 р. № 280-XI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280-11> (дата звернення: 31.08.2019).
429. Про порядок розв'язування скарг, поданих від селян і робітників до центральних установ: Постанова Ради Народних Комісарів УРСР від 19 червня 1926 р. *Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України*. 1926. № 40–41.
430. Про роботу Миколаївського облвиконкому з листами і заявами трудящих відповідно до постанови ЦК КПРС і Указу Президії Верховної Ради Союзу РСР

з цього питання: Постанова Ради Міністрів Української РСР від 28 серпня 1974 р. № 432. URL: goo.gl/aD36M (дата звернення: 01.09.2016).

431. Российская повседневность: вторая половина XIX – начало XXI века. Советская повседневность 1929–1953 гг.: учебное пособие / Буданов М. А, Квакин А. В., Лившин А. Я., Семенникова Л. И. Москва: КДУ, 2011. 244 с.
432. Советское зазеркалье. Иностраный туризм в СССР в 1930–1980-е годы: учебное пособие / В. Э. Багдасарян, И. Б. Орлов, К. А. Мазин и др. Москва: Форум, 2007. 256 с.
433. Устав Коммунистической партии Советского Союза: Утв. XXII съездом, частичные изм. внесены XXIII и XXIV съездами КПСС. Москва: Политиздат, 1983. 62 с.

Довідники, словники:

434. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.
435. Гельфанд В. С. Население СССР за 50 лет (1941–1990): стат. справочник. Пермь: Изд-во Перм. Ун-та, 1992. 284 с.
436. Государственная власть СССР. Высшие органы власти и управления и их руководители. 1923–1991 гг.: историко-биографический справочник / сост. В. И. Ивкин. Москва: РОССПЭН, 1999. 639 с.
437. Народное хозяйство Украинской ССР: Стат. ежегодник к 60-летию образования Союза Сов. Соц. Республик / отв. за вып. Б. А. Сивко. Киев: Техніка, 1982. 383 с.
438. Україна: Хроніка XX ст.: Роки 1961–1975: Довід. вид.: У 2 ч. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; упоряд. В. Крупина. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. Ч. 1: 1961–1965. 293 с.
439. Україна: Хроніка XX століття. Роки 1976–1985: Довід. вид. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; упоряд.: Р. Маньковська, Н. Васильєва. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. 459 с.

440. Українська РСР у цифрах в 1972 році. Короткий статистичний довідник / упорядники В. В. Самченко, Є. О. Пенто. Київ: Політвидав України, 1973. 160 с.
441. Українська РСР у цифрах у 1989 році: Короткий статистичний довідник / Відп. за вип. В. В. Самченко; Держкомстат УРСР. Київ: Техніка, 1990. 207 с.

Дисертації та автореферати дисертацій:

442. Агапов В. Л. Шахтарські колективи в умовах кризи 1976–1991 рр. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Донецьк, 2012. 39 с.
443. Андросук О. В. Адміністративно-територіальні зміни в УРСР: плани, втілення, наслідки (друга половина 40-х – 60-ті роки ХХ ст.): дис. ...канд. іст. наук. Київ, 2004. 242 с.
444. Афанасьєва А. А. Гиперболизация как средство отображения советской действительности: На материалах центральной прессы второй половины 50-х – начала 80-х гг. автореф. дис. ... канд. филол. наук. Москва, 2000. 22 с.
445. Баран В. К. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Львів, 1997. 46 с.
446. Беловинский Л. В. Культурно-исторические аспекты повседневности: содержание, структура и динамика : автореф. дис. ... д-ра ист. наук. Москва, 2003. 40 с.
447. Богатирчук К. О. Повсякденне життя дітей і підлітків шкільного віку в Українській РСР (друга половина 60-х – перша половина 80-х рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2017. 21 с.
448. Богданова Е. А. Обращения граждан в органы власти как опыт отстаивания своих интересов в условиях позднесоветского общества: 1960–1970-е годы: автореф. дис. ... канд. социол. наук. Санкт-Петербург, 2006. 24 с.
449. Булгакова О. В. Науково-педагогічна інтелігенція Радянської України (середина 1950-х – перша половина 1960-х рр.): формування, становище та діяльність: дис. ...канд. іст. наук. Київ, 2018. 248 с.

450. Вовк В. М. Побут та дозвілля міського населення України в 50–80-х роках ХХ століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2007. 23 с.
451. Воробьєва М. В. Анекдот как феномен повседневной культуры советского общества: на материале анекдотов 1960–1980-х годов: автореф. дис. ... канд. культуролог. наук. Екатеринбург, 2008. 24 с.
452. Георгієвський Ю. В. Адміністративна юстиція: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2004. 19 с.
453. Герасимова М. С. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945–1953 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2007. 20 с.
454. Гирич Я. М. Урбанізаційні процеси в Українській РСР (1945–1970 роки): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2010. 17 с.
455. Григорьева А. Г. Советская повседневность и уровень жизни населения СССР в 1953–1964 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Москва, 2003. 16 с.
456. Заблоцька-Сеннікова Н. В. Політика радянської влади по відношенню до Православної церкви та віруючого населення України в 1960-х – середині 1980-х рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Луганськ, 2012. 20 с.
457. Ковпак Л. В. Деятельность Советов народных депутатов Украинской ССР по решению жилищной проблемы в 80-е годы: дис. ... канд. ист. наук. Київ, 1990. 218 с.
458. Коляструк О. А. Повсякденне життя інтелігенції УСРР у 1920-ті рр.: сучасний теоретико-методологічний та історіографічно-джерелознавчий дискурс: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2010. 40 с.
459. Котляревська Г. М. Конституційне право громадян на звернення до органів влади в Україні (питання теорії та практики): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 20 с.
460. Кочегарова Г. В. Особенности эстетического освоения действительности в советской экранной документалистике 80-х годов: автореф. дис. ... канд. искусствоведения. Москва, 1995. 24 с.
461. Кривчик Г. Г. Соціальний розвиток українського села в 60–80-ті рр. ХХ ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Дніпропетровськ, 2002. 32 с.

462. Кузіна К. В. Соціальні проблеми шахтарських міст Донбасу (1950–1980-ті роки): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2009. 18 с.
463. Кузнецов И. А. Письма в «Крестьянскую газету» как источник для изучения менталитета российского крестьянства 1920-х гг. дис. ... канд. ист. наук. Москва, 1996. 257 с.
464. Кузнецов О. А. Українське село: проблеми соціальних змін (70-і – перша половина 80-х років ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2003. 20 с.
465. Лазаренко Л. А. Конституційне право на звернення людини і громадянина та його забезпечення в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. 20 с.
466. Лелеко В. Д. Пространство повседневности как предмет культурологического анализа: автореф. дис. ... д-ра культурологии. Санкт-Петербург, 2002. 35 с.
467. Лившин А. Я. Общественные настроения в Советской России 1917–1929 гг.: автореф. дис. ... д-ра ист. наук. Москва, 2004. 43 с.
468. Липачова Л. М. Реалізація конституційного права людини та громадянина на звернення за захистом своїх прав і свобод до Європейського суду з прав людини: дис. ... канд. юрид. наук. Дніпропетровськ, 2002. 191 с.
469. Лихачева Л. Б. Деятельность Советов Донбасса по социальному розвитку села в 70-е годы: дис. ... канд. ист. наук. Донецк, 1988. 241 с.
470. Лісовська О. В. Розвиток матеріально-технічної бази українського села в 60–80-ті роки ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2009. 20 с.
471. Лукаш Н. П. Культура и человек в советской повседневности 60–70-х годов: автореф. дис. ... канд. культурол. наук. Нижневартовск, 2008. 24 с.
472. Маркевич А. М. Солдатские письма в центральные Советы как источник для изучения общественных настроений в армии в 1917 г.: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Москва, 2002. 26 с.
473. Михайловский А. Ю. Взаимоотношения власти и Русской Православной Церкви в 1943–1965 (на материалах Рязанской области): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Владимир, 2011. 27 с.

474. Морозова С. А. Екологічний вимір землеробства в Україні (60–80-і рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2007. 20 с.
475. Николаенко Е. В. Психологическая интерпретация феномена жалобы в русской культуре: автореф. дис. ... канд. психол. наук. Ростов-на-Дону, 2008. 25 с.
476. Никонова С. И. Государственная политика в области идеологии и культуры в контексте советской действительности (середина 60-х – середина 80-х годов ХХ века): автореф. дис. ... д-ра. ист. наук. Казань, 2009. 44 с.
477. Пагіря А. В. Діяльність інтелігенції Української РСР в охороні навколишнього природного середовища (друга половина 1940-х – перша половина 1980-х рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2014. 224 с.
478. Падалка С. С. Аграрна політика в Україні: формування, шляхи реалізації та соціально-економічні наслідки (друга половина 60-х – 80-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Донецьк, 2005. 38 с.
479. Подкур Р. Ю. Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально-економічних, культурних процесів в Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 1999. 18 с.
480. Савицька І. С. Повсякденне життя населення України у 1964–1985 рр.: автореферат дис. ... канд. іст. наук. Луцьк, 2015. 20 с.
481. Суровцева Е. В. Жанр «письма вождю» в тоталитарную эпоху: 1920-е–50-е годы: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Москва, 2006. 18 с.
482. Тєвікова О. В. Повсякденне життя громадян УРСР: соціальні та культурні аспекти (1953–1964 роки): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2010. 20 с.
483. Туренко В. В. Задуми та наслідки адміністративно-господарських реформ другої половини 50-х – першої половини 60-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2010. 20 с.
484. Хоменко С. Ю. Побут і дозвілля українського села в 60-х – 80-х рр. ХХ століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Переяслав-Хмельницький, 2015. 22 с.
485. Яковлева И. П. Советский общественный и государственный контроль в 1920–1934 гг. (на материалах Кубани): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Краснодар, 2004. 23 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиці

Додаток А.1

Пересилка листів з ЦК КП України для розгляду за відомствами*

Рік	Обкоми, міськкоми, райкоми	Міністерства і республіканські організації	Радянські, господарські, профспілкові та інші організації	Відділи ЦК і Парткомісія при ЦК
1965 [¹]	15554 (32,8%)	7049 (14,9%)	15324 (32,4%)	9435 (19,9%)
1967 [²]	16531 (37,7%)	5867 (13,4%)	12060 (27,5%)	9354 (21,4%)
1968 [³]	14148 (32,8%)	4752 (11,0%)	15101 (35,1%)	9078 (21,1%)
1970 [⁴]	13388 (30,2%)	4130 (9,3%)	16648 (37,4%)	10229 (23,1%)
1972 [⁵]	12565 (31,9%)	3945 (10,0%)	13947 (35,3%)	9003 (22,8%)

* Таблицю укладено автором самостійно.

Джерело: ¹ – [4, арк. 191–192]
² – [8, арк. 126]
³ – [10, арк. 81–82]
⁴ – [18, арк. 140]
⁵ – [22, арк. 33]

Додаток А.2

**Розроблена ЦК КПУ форма звітності для обліку листів, що була розіслана
загальним відділам обкомів партії у серпні 1973 року**

СПРАВКА

о письмах трудящихся, поступивших в партийные комитеты

..... области в 1973 г. в сравнении с 1972 годом

№	По каким вопросам	обком		горкомы, райкомы	
		1972	1973	1972	1973
1.	О восстановлении в партии и снятии партийных взысканий				
2.	О работе партийных, советских, профсоюзных и комсомольских организаций				
3.	О работе промышленных предприятий				
4.	О работе строительных организаций				

<p>5.</p> <p>6.</p> <p>7.</p> <p>8.</p> <p>9.</p> <p>10.</p> <p>11.</p> <p>12.</p> <p>13.</p> <p>14.</p> <p>15.</p>	<p>О работе предприятий и организаций транспорта и связи</p> <p>О работе колхозов, совхозов и других сельскохозяйственных организаций в том числе:</p> <p>а) о приусадебных участках</p> <p>О торговле, общественном питании и бытовом обслуживании населения</p> <p>О работе научных организаций, высших и средних специальных учебных заведений, школ и дошкольных учреждений в том числе:</p> <p>а) о приеме в учебные заведения</p> <p>О работе органов суда, прокуратуры и МВД</p> <p>О работе органов здравоохранения и медицинском обслуживании населения</p> <p>О трудоустройстве, трудовых спорах и заработной плате в том числе:</p> <p>а) о неправильном освобождении от работы</p> <p>О недостатках в работе, неправильном поведении и злоупотреблениях руководящих работников в том числе:</p> <p>а) работников республиканских организаций и учреждений</p> <p>б) работников областных учреждений</p> <p>в) работников городских учреждений</p> <p>г) работников районных учреждений</p> <p>д) председателей колхозов, директоров совхозов, секретарей парторганизаций и работников сельских учреждений</p> <p>е) руководителей промышленных предприятий и строек</p> <p>О фактах неправильного поведения граждан в быту</p> <p>О благоустройстве городов, поселков и сел, строительстве школ, больниц, клубов и т. д.</p> <p>Об обеспечении жилой площадью, ремонте и благоустройстве жилого фонда в том числе:</p> <p>а) о предоставлении жилой площади</p> <p>б) об улучшении жилищных и бытовых условий</p>		
---	---	--	--

	в) о ремонте жилья г) об оказании помощи в приобретении строй- материалов для индивидуального строительства		
16.	О фактах нарушения социалистической законности		
17.	О пересмотре судебных дел, снятии судимости и помиловании осужденных		
18.	Об оказании помощи инвалидам Великой Отечественной войны		
19.	О пенсионном обеспечении, выделении санаторных путевок и оказании материальной помощи рабочим, служащим и колхозникам		
20.	О прописке в населенных пунктах		
21.	О предоставлении виз на выезд за границу в том числе:		
	а) в капиталистические страны		
22.	О приеме заявителей секретарями обкомов, горкомов, райкомов партии		
23.	Разные		

Джерело: [27, арк. 78–80].

Додаток А.3

Кількість звернень громадян до керівних органів республіки в 1977–1978 рр.

	1978 рік	1977 рік
До ЦК Компартії України	50620	47008
До Президії Верховної Ради УРСР	25981	24910
До Ради Міністрів УРСР	13288	13820
До Уккрудпрофу	6865	7749

Джерело: [60, арк. 17].

Додаток А.4

**Справка о поступлении писем и заявлений трудящихся, приеме граждан в ЦК
КПУ, Президиуме Верховного Совета УССР, Совете Министров УССР,
Укрсовпрофе, в министерствах и ведомствах республики в 1978 году**

	Поступило писем и заявлений трудящихся	Принято граждан
ЦК Компартии Украины	50620	29527
Президиум Верховного Совета УССР	25981	18011
Совет Министров УССР	13288	4122
Укрсовпроф	6865	6882
Минавтотранс УССР	2153	284
Миндорстрой УССР	375	24
Минтяжстрой УССР	193	19
Минвуз УССР	3482	7636
МВД УССР	20079	3429
Минуглепром УССР	3085	1152
Мингео УССР	315	128
Минэнерго УССР	530	170
Минзаг УССР	313	71
МИД УССР	1950	1233
Минсвязи УССР	9250	565
Минжилкомхоз УССР	2182	425
Минкультуры УССР	1743	1734
Минлегпром УССР	1561	115
Минлесхоз УССР	627	184
Минлеспром УССР	446	15
Минводхоз УССР	553	168
Минместпром УССР	298	61
Минмонтажспецстрой УССР	642	67
Минмясомолпром УССР	703	46
Минпрос УССР	7246	3468
Минздрав УССР	32453	10861
Минбыт УССР	1497	184
Минпромстрой УССР	523	99
Минпромстройматериалов УССР	428	118
Минсовхозов УССР	760	530
Минсельстрой УССР	482	112
Минсельхоз УССР	2978	980
Минсобес УССР	40500	6867
Минторг УССР	4353	969

Минфин УССР	1970	151
Минпищепром УССР	1574	140
Минчермет УССР	1591	362
Минюст УССР	8368	1449
Госплан УССР	336	9
Госстрой УССР	622	135
КНК УССР	3398	1061
Госснаб УССР	209	75
Госкомтруд УССР	570	48
Госкомцен УССР	82	62
Госпрофобразование УССР	944	176
Гостелерадио УССР	2215	667
Госкино УССР	370	227
Госкомиздат УССР	741	1610
Госкомприрода УССР	242	819
КГБ УССР	1781	1525
Госкомсельхозтехника УССР	510	255
ЦСУ УССР	118	25
Госгортехнадзор УССР	44	5
Главнефтехимпром УССР	126	31
Главплодвинпром УССР	283	171
Спорткомитет УССР	254	778
Главречфлот УССР	333	241
Главнефтесбыт УССР	49	7
Укрглаврыбхоз УССР	37	27
Главлит УССР	5	10121
Главархив УССР	1894	21
Управление по иностранному туризму при СМ УССР	34	-
Совет по делам религий при СМ УССР	560	198
Прокуратура УССР	17575	7860
Верховный суд УССР	31418	4400
Президиум АН УССР	343	2822
Южное отделение ВАСХНИЛ	159	81
Укоопсоюз	1756	707
Укрмежколхозстрой	498	256
Торгово-промышленная палата УССР	20	35
Штаб ГО УССР	69	47
Укрконтора Госбанка СССР	319	64
Укрконтора Стройбанка СССР	139	68
Украинское республиканское управление Госстандарта	55	5
Украинское управление гражданской авиации	1016	212
Управление гидрометслужбы УССР	113	25

Укррыбвод	129	15
Укргазстрой	164	13
Укргазпром	85	54
Укрнефть	96	12
Инюрколлегия УССР	2	300
ЦК ДОСААФ УССР	141	65
Украинское общество дружбы и культурной связи с зарубежными странами	13	270
Общество «Украина»	26	124
Общество «Знание»	12	700
Центральный комитет общества Красного Креста УССР	352	611
Украинский республиканский комитет защиты мира	3	32
УООР (Украинское общество охотников и рыболовов)	408	80
Украинское республиканское отделение по авторским правам (ВААП)	90	1248
Правление республиканского общества любителей книги	6	65
Донецкая железная дорога	5191	1602
Приднепровская железная дорога	4443	677
Южная железная дорога	3512	1060
Юго-западная железная дорога	5232	1376
Одесско-Кишиневская железная дорога	3109	505
Львовская железная дорога	3500	3200
Азовское морское пароходство	3301	2750
Советское Дунайское пароходство	236	97
Черноморское морское пароходство	971	2242
Газета «Радянська Україна»	6716	563
Газета «Правда України»	10024	2161
Газета «Рабочая газета»	4825	134
Газета «Сільські вісті»	3812	169
Журнал «Комуніст України»	244	117
Журнал «Под знаменем ленинизма»	1345	41
Институт истории партии при ЦК Компартии Украины – филиал Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС	2447	1724
Музей В. И. Ленина	232	506
ВПШ при ЦК Компартии Украины	54	369
ЦК ЛКСМ Украины	675	170

Джерело: [60, арк. 188–193]

Тематика звернень громадян до ЦК КП України*

Частина 1

Рік	Письмо- вих звернень	Тематика звернень громадян до ЦК КП України (%)			
		Житлові питання	Скарги на керівництво	Робота	Сільське господарство
1963	53575	14564 (27,18)	н/д	н/д	4056 (7,6)
1964	44020	10538 (23,94) ¹¹	4351 (9,9)	4399 (9,99)	4932 (11,2)
1965	47362	11597 (24,49) ¹²	4451 (9,6)	4367 (7,7)	5685 (12,0)
1966	47318 ¹	12681 (26,8)	4590 (9,7)	н/д	3993 (8,4)
1967	43812	13548 (30,9)	4085 (9,3)	3531(8,6) ⁴	2667 (6,1)
1968	43079	11939 (27,7)	4791 (11,1)	2937 (6,8)	3467 (8,1)
1969	42495	12194 (28,7)	6618 (15,6)	2909 (6,84)	3191 (7,5)
1970	44465	12973 (29,2)	7879 (17,7)	3033 (6,8)	2565 (5,8)
1971	45315 ¹	14069 (31,05)	н/д	н/д	2291 ⁶ (5,05)
1972	39460	10983 (27,83)	6223(15,77) ³	2953 (7,48)	1823 (4,62)
1973	42604	11351 (26,64)	7152 (16,78)	3096 (7,27)	1721 (4,04)
1974	44801	13420 (29,9)	6700 (14,96)	3084 (6,88)	1938 ⁷ (4,33)
1975	49121	16268 (33,12)	7103 (14,4)	3204 (6,52)	н/д
1976	51676 ¹	17562 (33,98)	7345 (14,21)	3822 (7,4)	1637 (3,17)
1977	47008	16936 ² (36,03)	6353 (13,51)	3234 (6,88)	1432 ⁸ (3,05)
1978	50620	17935 (35,4)	6766 (13,37)	3337 (6,59)	1619 (3,2)
1979	53422	19401 (36,32)	7603 (14,23)	3201 ⁵ (5,99)	1675 (3,14)
1980	53484 ¹	18508 (34,6)	8496 (15,89)	3204 (5,99)	1702 ⁹ (3,18)
1981	61035 ¹	21814 (35,7)	8049 (13,19)	3582 (5,87)	н/д
1982	60139	20608 (34,2)	9349 (15,55)	3551 (5,9)	1844 (3,07)
1983	54276	17196 (31,68)	9338 (17,2)	3475 (6,4)	1246 (2,3)
1984	54434	18176 (33,39)	6795 (12,48)	3325 (6,11)	бл. 2 тис. ¹⁰
1985	60061 ¹	19441 (32,37)	6944 (11,56)	3391 (5,65)	792 (1,32) ⁸

* Таблицю укладено автором самостійно.

Курсивом виділено власні приблизні підрахунки.

н/д – немає даних.

¹ – враховано листи до з'їздів КПРС та Компартії України. У документах за 1966 і 1971 рр. точних даних щодо цього немає.

² – 16936 – [51, арк. 96]; 16935 – [59, арк. 64].

³ – 6226 – [28, арк. 4]; 6223 – [22, арк. 32].

⁴ – 8,1% від загальної кількості звернень [10, арк. 81]; 9,3% – [8, арк. 123]. Згідно з математичними підрахунками це приблизно 8,6%.

⁵ – 3205 – [66, арк. 109]; 3201 – [66, арк. 145].

⁶ – можливо вже не враховано звернення з питань матеріального забезпечення та пенсій колгоспникам.

⁷ – 1938 – [34, арк. 194] ;1937 – [34, арк. 201].

⁸ – лише з питань роботи сільськогосподарських організацій.

⁹ – за іншими даними майже три тисячі листів, пов'язаних з сільськогосподарським виробництвом у 1980 році – [73, арк. 2].

¹⁰ – [102, арк. 40].

¹¹ – Кількість звернень з питань житла 23,8% – [1, арк. 69]. Однак згідно з математичними підрахунками – 23,94%.

¹² – Кількість звернень з питань житла 20,4% – [4, арк. 189]. Однак згідно з математичними підрахунками – 24,49%.

Частина 2

Рік	Письмових звернень	Тематика звернень громадян до ЦК КП України (%)			
		Матеріальна допомога; пенсії; санаторні путівки		Медична допомога; робота органів охорони здоров'я	Торгівля; побутове обслуговування
		Робітники, службовці	Колгоспники		
1964	44020	3288 (7,47) ²	876 (1,99)	н/д	н/д
1965	47362	4106 (8,67)	1346 (2,84)	н/д	н/д
1966	47318 ¹	3245 (6,4)	н/д	1930 (4,08)	449 (1,0)
1967	43812	3595 (8,2)	825 (1,88)	1443 (3,29)	407 (0,9)
1968	43079	3320 (7,7)	1059 (2,46)	1305 (3,03)	625 (1,45)
1969	42495	2344 (5,51)	н/д	1328 (3,13)	633 (1,49)
1970	44465	2543 (5,7)	н/д	1147 (2,58)	680 (1,53)
1971	45315 ¹	н/д ³		н/д	н/д
1972	39460	3013 (7,63)		1382 (3,5)	541 (1,37)
1973	42604	2906 (6,82)		808 (1,9)	658 (1,54)
1974	44801	3148 ⁴ (7,03)		758 (1,69)	717 (1,6)
1975	49121	3298 (6,71)		770 (1,57)	713 (1,45)
1976	51676 ¹	3692 (7,14)		783 (1,51)	735 (1,42)
1977	47008	3345 (7,12)		686 (1,46)	739 (1,57)
1978	50620	3796 (7,5)		895 (1,77)	792 (1,56)
1979	53422	3662 ⁵ (6,85)		899 (1,68)	1161 (2,17)
1980	53484 ¹	3476 (6,5)		841 (1,57)	1299 (2,43)
1981	61035 ¹	3847 (6,3)		840 (1,38)	1739 (2,85)
1982	60139	3422 (5,69)		809 (1,35)	1510 (2,51)
1983	54276	2919 (5,38)		791 (1,46)	1141 (2,1)
1984	54434	2748 (5,05)		956 (1,76)	1170 (2,15)
1985	60061 ¹	2847 (4,74)		959 (1,6)	1310 (2,18)

Курсивом виділено власні приблизні підрахунки.

н/д – немає даних.

¹ – враховано листи до з'їздів КПРС та Компартії України. У документах за 1966 і 1971 рр. точних даних щодо цього немає.

² – 3,1% – [1, арк. 68] Це явно неточний підрахунок відсотків. 3288 звернень – це приблизно 7,47%. За іншими даними, з питань матеріальної допомоги та пенсій

отримано 3584 звернення [4, арк. 189]. У іншому документі [1, арк. 68] зазначено, що 3584 звернення отримано з питань перегляду рішень та вироків судових органів та про помилування засуджених.

³ – даних за 1971 рік немає, є лише інформація про те, що в 1972 році звернень з питань матеріальної допомоги та пенсійного забезпечення робітників та службовців (без колгоспників) було на 615 менше, ніж у 1971 році [27, арк. 5].

⁴ – 3148 – [34, арк. 196]; 3149 – [34, арк. 205].

⁵ – 3662 – [66, арк. 111]; 3433 – [66, арк. 145].

Частина 3

Рік	Письмових зв-нь	Тематика звернень громадян до ЦК КП України (%)			
		Робота адміністративних органів			Відновлення в партії; зняття стягнень
		Перегляд справ, зняття судимостей, помилування	Робота міліції, судів, прокуратури ³	Усього	
1964	44020	3584 (7,57) ²	н/д	н/д	н/д
1965	47362	3573 (7,54)	н/д	н/д	н/д
1966	47318 ¹	3989 (8,43)	н/д	н/д	1144 (2,42)
1967	43812	3187 (7,27)	н/д	н/д	1067 (2,44)
1968	43079	н/д	н/д	н/д	н/д
1969	42495	3057 (7,19)	н/д	н/д	775 (1,82)
1970	44465	2542 (5,72)	н/д	н/д	946 (2,1)
1971	45315 ¹	н/д	н/д	н/д	н/д
1972	39460	3182 (8,06)	н/д	н/д	740 (1,88)
1973	42604	2547 (5,98)	720 (1,69)	н/д	1075 (2,52)
1974	44801	2298 (5,13)	1191 (2,66)	н/д	903 (2,02)
1975	49121	2389 (4,86)	1194 (2,43)	н/д	954 (1,94)
1976	51676 ¹	2965 (5,74)	1401 (2,71)	4473 (8,66)	н/д
1977	47008	2578 (5,48)	1255 ⁴ (2,67)	4026 (8,56)	н/д
1978	50620	н/д	1625 (3,21)	4526 (8,94)	н/д
1979	53422	н/д	н/д	4612 (8,63)	н/д
1980	53484 ¹	2711 (5,07)	н/д	4682 (8,75)	н/д
1981	61035 ¹	н/д	н/д	5902 (9,67)	н/д
1982	60139	н/д	бл. 3000	6180 (10,3)	768 (1,28)
1983	54276	н/д	2532 (4,67)	5910 (10,9)	678 (1,25)
1984	54434	н/д	н/д	6139 (11,3)	704 (1,29)
1985	60061 ¹	н/д	2420 (4,03)	5911 (9,84)	895 (1,49)

Курсивом виділено власні приблизні підрахунки.

н/д – немає даних.

¹ – враховано листи до з'їздів КПРС та Компартії України. У документах за 1966 і 1971 рр. точних даних щодо цього немає.

² – 8,1% – [1, арк. 68].

³ – ця категорія звернень у 1976–1978 рр. фігурує під загальною назвою «робота адміністративних органів» (цифри у 1200–1600 звернень явно не містять даних про листи з проханнями помилування засуджених, хоч ці листи також належали до категорії «робота адміністративних органів»). До цього і після цього використовували назву «робота органів суду, прокуратури та МВС». Наприклад, у 1975 році – [39, арк. 17–19].

⁴ – 1255 – [60, арк. 81]; 1254 – [60, арк. 96].

Частина 4

Рік	Письмових звернень	Тематика звернень громадян до ЦК КП України (%)		
		Робота промислових підприємств, будівельних організацій, транспорту та зв'язку	Благоустрій населених пунктів, будівництво шкіл, лікарень, клубів	Робота партійних, радянських, профспілкових, комсомольських організацій
1964	44020	н/д		852 (1,94)
1965	47362	н/д		1247 (2,63)
1966	47318 ¹	914 (1,9)		н/д
1967	43812	1263 (2,9)		1099 (2,5)
1968	43079	1227 (2,85)		1477 (3,9)
1969	42495	н/д	н/д	1366 (3,21)
1970	44465	н/д	н/д	1351 (3,04)
1971	45315 ¹	н/д	н/д	н/д
1972	39460	н/д	459 (1,16)	1202 (3,05)
1973	42604	819 (1,92)	922 (2,16)	1885 (4,42)
1974	44801	1241 (2,77)	656 (1,46)	1084 (2,42)
1975	49121	н/д	н/д	1354 (2,76)
1976	51676 ¹	1470 (2,84)	682 (1,32)	1613 (3,12)
1977	47008	1308 (2,78)	753 (1,6)	1478 (3,14)
1978	50620	1371 (2,7)	787 (1,55)	1412 (2,79)
1979	53422	1647 (3,08)	823 (1,54)	1554 (2,9)
1980	53484 ¹	1954 ² (3,65)	739 (1,38)	1317 (2,46)
1981	61035 ¹	н/д	н/д	н/д
1982	60139	1972 (3,28)	н/д	1397 (2,32)
1983	54276	н/д	н/д	1106 (2,04)
1984	54434	2132 (3,92)	н/д	1115 (2,05)
1985	60061 ¹	2892 (4,82)	н/д	1145 (1,9)

Курсивом виділено власні приблизні підрахунки.

н/д – немає даних.

¹ – враховано листи до з'їздів КПРС та Компартії України. У документах за 1966 і 1971 рр. точних даних щодо цього немає.

² – 1954 – [73, арк. 2]; 1874 – [71, арк. 6].

Додаток А.6

Кількість анонімних, колективних, повторних, пересланих з ЦК КПРС та поставлених на контроль звернень у період «застою»*

Рік	Письмових зв-нь	З них (%)				
		Анонімні	Колективні	Повторні	з ЦК КПРС	Контроль розгляду
1964	44020	н/д	н/д	н/д	н/д	н/д
1965	47362	н/д	н/д	н/д	н/д	6209 (13,11)
1966	47318 ¹	н/д	н/д	н/д	н/д	н/д
1967	43812	н/д	н/д	н/д	3366	9589 (21,88)
1968	43079	н/д	н/д	8376 (19,44)	2517	7787 (18,08)
1969	42495	н/д	н/д	н/д	2211	7152 (16,83)
1970	44465	н/д	н/д	8457 (19,2)	2448	7932 (17,84)
1971	45315 ¹	н/д	н/д	7209 (15,9)	2579	9610 (21,2)
1972	39460	4693 ² (11,89)	2199 (5,57)	6038 (15,3)	1907	8108 ⁴ (20,5)
1973	42604	5576 (13,09)	2632 (6,18)	6609 (15,51)	2123	9848 (23,12)
1974	44801	6675 (14,9)	2728 (6,09)	6558 (14,64)	2255 ³	17069 (38,1)
1975	49121	6711 (13,66)	2879 (5,86)	8396 (17,09)	2215	19379 (39,4)
1976	51676 ¹	6611 (12,79)	3029 (5,86)	8746 (16,92)	3318	21601 (41,8)
1977	47008	5324 (11,33)	2797 (5,95)	7636 (16,24)	1868	25585 (55,4)
1978	50620	5763 (11,38)	2987 (5,9)	8145 (16,1)	1509	26147 (51,7)
1979	53422	5211 (9,75)	3229 (6,04)	8446 (15,8)	1427	27970 (52,4)
1980	53484 ¹	6848 (12,8)	3022 (5,65)	5676 (10,6)	1665	32312 (60,4)
1981	61035 ¹	6291 (10,3)	4315 (7,07)	4902 (8,03)	2396	35945 (58,9)
1982	60139	8581 (14,27)	4119 (6,85)	6704 (11,15)	2080	30789 (51,2)
1983	54276	8310 (15,31)	3688 (6,79)	6215 (11,45)	3061	24035 (44,3)
1984	54434	7886 (14,49)	3659 (6,72)	6072 (11,15)	2499	23285 (42,8)
1985	60061 ¹	8299 (13,82)	4393 (7,31)	6720 (11,19)	3184	19753 (32,9)

* Таблицю укладено автором самостійно.

Курсивом виділено власні приблизні підрахунки.

н/д – немає даних.

¹ – враховано листи до з'їздів КПРС та Компартії України. У документах за 1966 і 1971 рр. точних даних щодо цього немає.

² – 4693 – [22, арк. 37]; 4321 – [28, арк. 9–10].

³ – У 1974 році отримано з ЦК КПРС та союзних організацій 2255 та 183 звернення відповідно [39, арк. 14–16]; у 1975 році 2215 та 177 відповідно [39, арк. 14–16].

⁴ – 8102 – [22, арк. 34]; 8108 – [28, арк. 9–10].

Кількість письмових та усних звернень до ЦК КПУ у період «застою»*

Рік	Письмових звернень	Письмових звернень з м. Києва (%)	Прийнято відвідувачів в апараті ЦК			
			Особливий сектор/загальний відділ/приймальня ЦК ²	Відділи ЦК	Секретарі ЦК ⁵	Усього
1964	44020	7303 (16,59)	більше 3600	н/д	н/д	3600
1965	47362	8175 (17,26)	більше 3900	н/д	н/д	3900
1966	47318 ¹	н/д	н/д	н/д	н/д	н/д
1967	43812	9236 (21,08)	більше 4000	4243	н/д	8243
1968	43079	7396 (17,17)	3434	3102	н/д	6536
1969	42495	н/д	н/д	н/д	н/д	5396
1970	44465	8431 (18,96)	3520	3028	н/д	6548
1971	45315 ¹	9246 (20,4)	3337	3520 ³	н/д	6857
1972	39460	7745 (19,63)	4320	5613	н/д	9933
1973	42604	8814 (20,69)	4982	9230	н/д	14212
1974	44801	10395 (23,2)	5380	1202	н/д	6582
1975	49121	11431 (23,27)	5076 ⁴	1529	н/д	6605
1976	51676 ¹	12070 (23,36)	4873	2659	н/д	7532
1977	47008	9849 (20,95)	5681	18052	н/д	23733
1978	50620	9821 (19,4)	6318	23209	н/д	29527
1979	53422	10659 (19,95)	7065	28693	4271	40029
1980	53484 ¹	11157 (20,86)	7809	28115	5683	41607
1981	61035 ¹	13713 (22,47)	9259	33571	5843	48673
1982	60139	11764 (19,56)	10207	35215	1062	46484
1983	54276	11175 (20,59)	9587	35302	1059	45948
1984	54434	11804 (21,68)	9023	35039	893	44777
1985	60061 ¹	12845 (21,39)	9289	36839	2130	48094

* Таблицю укладено автором самостійно.

н/д – немає даних.

¹ – враховано листи до з'їздів КПРС та Компартії України. У документах за 1966 і 1971 рр. точних даних щодо цього немає.

² – у 1964–65 рр. вказана кількість відвідувачів, прийнятих працівниками особливого сектору ЦК КПУ, у 1967–71 рр. працівниками загального відділу ЦК КПУ, з 1972 року – приймальні ЦК КПУ.

³ – 3520 – [19, арк 5]; фактично 3171 – [22, арк. 34].

⁴ – 5070 – [39, арк. 14–16]; 5076 – [39, арк. 13].

⁵ – секретарі ЦК також чергували в приймальні і теж приймали там відвідувачів.

Кількість та тематика письмових звернень з житлових питань*

Частина 1

Роки	Кількість звернень з житлових питань	Тематика листів			
		надання житлової площі	поліпшення житлових умов ¹	недоліки в будівництві та ремонті ²	переселення з підвалів, бараків ³
1963	14564	н/д	н/д	н/д	н/д
1964	10538	н/д	н/д	н/д	н/д
1965	11597	н/д	н/д	н/д	н/д
1966	12681	н/д	н/д	н/д	н/д
1967	13548	н/д	н/д	н/д	н/д
1968	11939	н/д	н/д	н/д	н/д
1969	12194	н/д	н/д	н/д	н/д
1970	12973	н/д	н/д	н/д	н/д
1971	14069	н/д	н/д	н/д	н/д
1972	10983	4544	6078	440	н/д
1973	11351	1539	7585	449	н/д
1974	13420	1140	6817	526 (+183) ⁴	1170
1975	16268	653	9214	419	915
1976	17562	616	11499	609	1091 ⁵
1977	16936 ⁶	693	10884	579	1450 ⁵
1978	17935	932	11456	571	1521
1979	19401	978	12572	686	1531
1980	18508	814	н/д	592	1444
1981	21814	819	н/д	763	1959
1982	20608	636	н/д	781	1701
1983	17196	н/д	н/д	682	1173
1984	18176	н/д	н/д	930	1126
1985	19441	н/д	н/д	1205	1105

* Таблицю укладено автором самостійно.

Курсивом виділено власні приблизні підрахунки.

н/д – немає даних.

¹ – звернення з проханнями поліпшення житлових чи побутових умов.

² – листи та телеграми про неякісне будівництво чи низьку якість ремонту житла або загалом про потребу ремонту житла.

³ – звернення з проханнями переселення з підвалів, бараків чи аварійних будинків («відселення з неповноцінного житла»).

⁴ – 183 – недоліки в житлово-кооперативному будівництві. Ані до, ані після такі звернення в окрему категорію не виділяли.

⁵ – За іншими даними, 1088 та 1452 у 1976 і 1977 рр. відповідно [73, арк. 94–95].

⁶ – 16936 – [51, арк. 96]; 16935 – [59, арк. 64].

Частина 2

Роки	Кількість звернень з житлових питань	Тематика листів:		
		допомога в індивідуальному будівництві ¹	недоліки в розподілі житла, зловживання	поліпшення житлових умов для осіб з інвалідністю внаслідок війни
1963	14564	н/д	н/д	н/д
1964	10538	н/д	н/д	н/д
1965	11597	н/д	н/д	н/д
1966	12681	н/д	н/д	н/д
1967	13548	н/д	н/д	н/д
1968	11939	н/д	н/д	н/д
1969	12194	н/д	н/д	н/д
1970	12973	н/д	н/д	н/д
1971	14069	н/д	н/д	н/д
1972	10983	363	н/д	н/д
1973	11351	255	н/д	747 ³
1974	13420	260	324	275
1975	16268	н/д	229	341
1976	17562	н/д	452	150
1977	16936 ²	н/д	519	249
1978	17935	н/д	484	220
1979	19401	н/д	545	473
1980	18508	н/д	546	777
1981	21814	н/д	726	822
1982	20608	н/д	731	701
1983	17196	н/д	588	642
1984	18176	н/д	537	692
1985	19441	н/д	535	868

Курсивом виділено власні приблизні підрахунки.

н/д – немає даних.

¹ – звернення з проханнями допомогти придбати будівельні матеріали для індивідуального будівництва.

² – 16936 – [51, арк. 96]; 16935 – [59, арк. 64].

³ – За 1973 рік дані в одній і тій самій справі № 1020 суттєво розходяться, що, ймовірно, пов'язано з ще не досконалою системою ведення підрахунків. Так, на аркуші 30 зазначено, що в 1973 році до ЦК Компартії України загалом «від інвалідів Великої Вітчизняної війни та сімей загиблих воїнів» надійшло 747 листів з проханням про надання житла та поліпшення житлових умов. У таблиці на аркушах 11–14 (довідка про характер і кількість листів) вказано, що «з проханнями про надання допомоги інвалідам війни» надійшло 375 листів (цифра, ймовірно не враховує листи від сімей загиблих та листи з житлових питань, які, знову ж таки, ймовірно, враховували окремо). Однак далі, на аркуші 42, зазначено, що «аналіз листів,

отриманих в 1973 році, показує, що в матеріально-побутовому забезпеченні інвалідів війни та сімей загиблих все ще є серйозні недоліки. За цей час в ЦК Компартії України таких листів надійшло 251, зокрема про поліпшення житлових умов – 98, надання автотранспорту, його ремонт – 51, надання матеріалів для будівництва та ремонту власних будинків – 23, медичне обслуговування – 16, надання матеріальної допомоги – 17» [28].

Джерело: [28, арк. 11–14, 30];
[34, арк. 201–205];
[39, арк. 17–19];
[44, арк. 37];
[51, арк. 96];
[60, арк. 135];
[66, арк. 22–25, 145];
[73, арк. 94–95, 161];
[80, арк. 159];
[90, арк. 136];
[94, арк. 75 зв.];
[101, арк. 78 зв.];
[112, арк. 120 зв.].

Додаток А.9

Кількість листів до ЦК КПУ про поліпшення житлових умов і матеріальне забезпечення осіб з інвалідністю внаслідок війни у другій половині 1970-х рр.*

Характер листів	Кількість листів					
	1976	1977	1978	1979	1980	Усього
Усього надійшло листів	51676	47008	50620	53422	53484	256210
«Про поліпшення житлово-побутових умов, матеріальне забезпечення та забезпечення автотранспортом інвалідів Великої Вітчизняної війни»	659	772	806	1154	1415	4806

* Уривок з таблиці «Данные о письмах трудящихся, поступивших в ЦК Компартии Украины в 1976-1980 гг.».

Джерело: [73, арк. 94–95].

Додаток А.10

Введення в дію житлових будинків в УРСР у 1946–1985 рр.*

П'ятирічки	Усього збудовано млн. м ²	Зокрема:		
		державними, кооперативними підприємствами, організаціями; житлово-будівельними кооперативами	населенням в містах, смт та селах за власні кошти та з допомогою державного кредиту	колгоспами і колгоспниками та іншими групами сільського населення
4-та (1946–1950 рр.)	45,981	14,815	8,195	22,971
5-та (1951–1955 рр.)	42,122	15,627	11,760	14,735
6-та (1956–1960 рр.)	87,429	32,735	23,271	31,423
7-ма (1961–1965 рр.) ¹	94,994	42,608	24,855	27,531
8-ма (1966–1970 рр.)	96,090	50,306	19,592	26,192
9-та (1971–1975 рр.)	97,706	58,405	19,320	19,981
10-та (1976–1980 рр.)	90,819	60,392	18,580	11,847
11-та (1981–1985 рр.)	92,2	62,8	29,4	

* Таблицю укладено автором самостійно.

¹ – Незважаючи на те, що 6-й п'ятирічний план не було завершено, і у 1959 році було прийнято семирічний план на період з 1959 по 1965 роки (тобто 7-ма п'ятирічка була фактично семирічкою), у використаних довідниках введення в дію житлових будинків розподілене саме за п'ятирічками.

Джерело: [165, с. 336]
[440, с. 125]
[441, с. 58]

Додаток А.11

Кількість та тематика листів до ЦК КПУ з питань трудової діяльності*

Роки	Листів з різних питань трудової діяльності	зокрема:	
		про неправильне звільнення	про порушення техніки безпеки
1973 ^[1]	3096	928	н/д
1974 ^[2]	3084	995	21
1975 ^[3]	3204	1036	16
1976 ^[4]	3822	1386	7
1977 ^[4]	3234	1159	4
1978 ^[4]	3337	1209	16
1979 ^[4]	3201	1201	15
1980 ^[4]	3204	1000	17
1981 ^[5]	3582	н/д	н/д
1982 ^[6]	3551	н/д	н/д
1983 ^[7]	3475	1513	н/д
1984 ^[8]	3325	н/д	н/д
1985 ^[9]	3391	1887	н/д

* Таблицю укладено автором самостійно.

н/д – немає даних.

Джерело: ¹ – [1020, арк. 5]

² – [1162, арк. 201–205]

³ – [1315, арк. 6–7]

⁴ – [2177, арк. 94–95]

⁵ – [2331, арк. 159]

⁶ – [2486, арк. 136]

⁷ – [2630, арк. 15]

⁸ – [2796, арк. 78 зв.]

⁹ – [2909, арк. 24]

Додаток А.12

Інформація про листи до ЦК КПУ, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР і Уккрудпрофу в 1 півріччі 1973 року і в 1 півріччі 1974 року

	1 півріччя 1973 р.	1 півріччя 1974 р.
До ЦК Компартії України	22314	23054
До Президії Верховної Ради УРСР (без клопотань про помилування)	11197	11187
До Ради Міністрів УРСР	6545	6374
До Уккрудпрофу	1801	1911
Усього	41857	42526
З них повторних	3422	3053

Джерело: [34, арк. 40–45]

Додаток А.13

Звернення з питань торгівлі та побутового обслуговування*

Роки	Загальна кількість звернень	Звернення з питань торгівлі та побутового обслуговування	
		Усього	З них про відсутність товарів першої необхідності
1965	47362	н/д	н/д
1966	47318 ¹	449	н/д
1967	43812	407	н/д
1968	43079	625	н/д
1969	42495	633	н/д
1970	44465	680	н/д
1971	45315 ¹	н/д	н/д
1972	39460	541	н/д
1973	42604	658	н/д
1974	44801	717	34
1975	49121	713	46
1976	51676 ¹	735	66
1977	47008	739	54
1978	50620	792	95
1979	53422	1161	88
1980	53484 ¹	1299	89
1981	61035 ¹	1739	н/д
1982	60139	1510	н/д
1983	54276	1141	н/д
1984	54434	1170	н/д
1985	60061 ¹	1310	н/д

* Таблицю укладено автором самостійно.

н/д – немає даних.

¹ – враховано листи до з'їздів КПРС та Компартії України. У документах за 1966 і 1971 рр. точних даних щодо цього немає.

Додаток А.14

Співвідношення анонімних звернень і скарг на керівництво*

Роки	Кількість письмових звернень	З них:	
		анонімні звернення (%)	скарги на керівництво (%)
1964	44020	н/д	4351 (9,9)
1965	47362	н/д	4451 (9,6)
1966	47318 ¹	н/д	4590 (9,7)
1967	43812	н/д	4085 (9,3)
1968	43079	н/д	4791 (11,1)
1969	42495	н/д	6618 (15,6)
1970	44465	н/д	7879 (17,7)
1971	45315 ¹	н/д	н/д
1972	39460	4693 ² (11,89)	6223(15,77) ³
1973	42604	5576 (13,09)	7152 (16,78)
1974	44801	6675 (14,9)	6700 (14,96)
1975	49121	6711 (13,66)	7103 (14,4)
1976	51676 ¹	6611 (12,79)	7345 (14,21)
1977	47008	5324 (11,33)	6353 (13,51)
1978	50620	5763 (11,38)	6766 (13,37)
1979	53422	5211 (9,75)	7603 (14,23)
1980	53484 ¹	6848 (12,8)	8496 (15,89)
1981	61035 ¹	6291 (10,3)	8049 (13,19)
1982	60139	8581 (14,27)	9349 (15,55)
1983	54276	8310 (15,31)	9338 (17,2)
1984 ⁴	54434	7886 (14,49)	6795 (12,48)
1985 ⁴	60061 ¹	8299 (13,82)	6944 (11,56)

* Таблицю укладено автором самостійно.

Курсивом виділено власні приблизні підрахунки.

н/д – немає даних.

¹ – враховано листи до з'їздів КПРС та Компартії України. У документах за 1966 і 1971 рр. точних даних щодо цього немає.

² – 4693 – [22, арк. 37]; 4321 – [28, арк. 9–10].

³ – 6226 – [28, арк. 4]; 6223 – [22, арк. 32].

⁴ – 1984–1985 роки – можливо певні розбіжності в підрахунках, адже анонімки це і є скарги на керівництво, і їх не могло бути більше, ніж зафіксованих скарг.

Додаток А.15

Надходження листів, зокрема й без підпису, до ЦК КП України з областей та м. Києва у 1972 році

Області	Усього листів	Усього листів без підпису	З них:				
			взято на контроль	факти підтверджено	частково підтверджено	не підтверджено	перебувають на розгляді
1. Вінницька	1440	197	69	15	25	29	-
2. Волинська	701	74	31	9	14	6	2
3. Ворошиловградська	1134	111	41	10	13	17	1
4. Дніпропетровська	1974	165	72	15	34	21	2
5. Донецька	1752	148	55	10	27	17	1
6. Житомирська	1538	184	72	17	25	29	1
7. Закарпатська	696	81	29	3	14	11	1
8. Запорізька	1031	101	49	6	21	21	1
9. Івано-Франківська	920	94	37	12	11	13	1
10. Київська	1676	224	76	9	38	27	2
11. Кіровоградська	790	114	48	12	18	18	-
12. Кримська	1133	82	30	6	12	10	2
13. Львівська	2051	239	111	27	42	42	-
14. Миколаївська	774	76	31	12	9	10	-
15. Одеська	1981	205	106	28	34	43	1
16. Полтавська	1448	231	102	21	33	47	1
17. Рівненська	677	77	31	5	9	17	-
18. Сумська	1006	178	63	13	28	22	-
19. Тернопільська	799	103	38	9	13	16	-
20. Харківська	1969	201	93	31	31	29	2
21. Херсонська	712	119	60	6	24	28	2
22. Хмельницька	1030	188	85	18	39	28	-
23. Черкаська	1258	169	85	26	33	26	-
24. Чернівецька	735	92	33	7	8	18	-
25. Чернігівська	1091	139	53	11	16	26	-
26. м. Київ	7745	1101	529	142	171	207	9
З інших республік	1399	-	-	-	-	-	-
Усього:	39460	4693	2029	480	742	778	29

Джерело: [22, арк.36, 37]

Додаток Б

Кількість доповідних записок, інформацій, постанов, матеріалів у Інформаційному бюлетені ЦК, що готували за результатами перевірки звернень громадян

1972 рік. За результатами перевірки окремих листів ухвалено 14 постанов ЦК КП України.

1973 рік. За результатами перевірки окремих листів ухвалено 9 постанов Політбюро і 23 – Секретаріату ЦК КП України (за іншими даними ухвалено разом 33 постанови).

1974 рік. Ухвалено 5 постанов Політбюро і 21 – Секретаріату ЦК Компартії України.

1975 рік. Протягом року 29 разів розглядали в Політбюро і Секретаріаті ЦК Компартії України матеріали перевірки певних листів.

1976 рік. 2 рішення Політбюро та 12 рішень Секретаріату. За результатами аналізу й узагальнень листів, що надійшли, підготовлено 13 (за іншими даними – 14) інформацій і доповідних записок.

1977 рік. За результатами аналізу листів, скарг і заяв ЦК Компартії України представив 13 (за іншими даними – 9) оглядових записок і інформацій. На засіданнях Політбюро і Секретаріату ЦК розглянуто 14 (за іншими даними – 12) питань, пов'язаних з листами громадян.

1978 рік. Підготовлено 14 доповідних записок і інформацій. На засіданнях Політбюро і Секретаріату ЦК Компартії України розглянуто 25 питань, пов'язаних з листами і заявами. В Інформаційному бюлетені ЦК Компартії України опубліковано 10 матеріалів щодо роботи з певними листами.

1979 рік. Підготовлено 27 доповідних записок і інформацій. На засіданнях Політбюро і Секретаріату ЦК Компартії України розглянули матеріали перевірки 15 листів. На основі аналізу листів загальний відділ ЦК підготував 13 доповідних записок і інформацій.

1980 рік. ЦК прийняв 15 постанов, пов'язаних з розглядом письмових звернень. На основі аналізу листів загальний відділ ЦК підготував 20 доповідних записок та інформацій, їх розглянули на засіданнях ЦК КП України. За чотирма записками

ухвалили постанови ЦК, 14 – направили відділам ЦК, обкомам партії, міністерствам, відомствам для усунення недоліків.

1981 рік. На Політбюро і Секретаріаті ЦК Компартії України обговорили 17 питань щодо певних листів. Крім того, на основі аналізу листів у відділах підготували 17 доповідних записок та інформацій, їх розглянули на засіданнях ЦК КП України і направили відповідним партійним комітетам, радянським і господарським органам для реагування.

1982 рік. На основі перевірок і аналізу питань, що містяться в листах та усних зверненнях, відділи подали на розгляд ЦК Компартії України 30 інформацій та доповідних записок. Щодо цих питань прийняли 13 постанов Політбюро і Секретаріату ЦК.

1983 рік. Усього на основі аналізу та перевірок відділами підготовлено 43 інформаційні та доповідні записки. З цих питань ухвалено 18 постанов Політбюро і Секретаріату ЦК.

1984 рік. Підготовлено 33 доповідні записки. У Політбюро і Секретаріаті ЦК Компартії України обговорено 14 питань за результатами перевірки звернень.

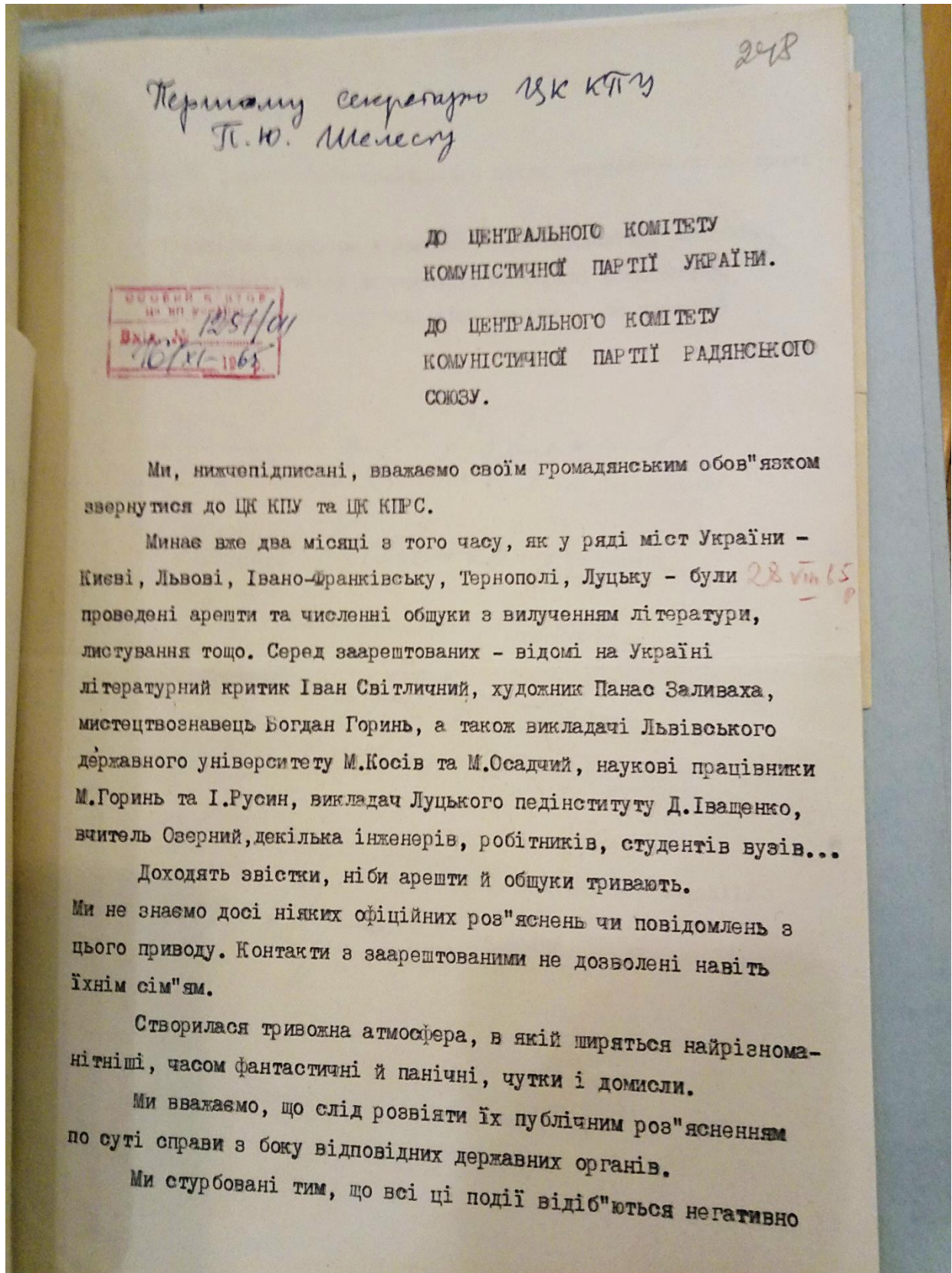
1985 рік. Відділи ЦК за результатами аналізу письмових та усних звернень, перевірки стану справ на місцях підготували 46 доповідних записок, довідок. На засіданнях Політбюро і Секретаріату ЦК Компартії України розглянули 11 питань, пов'язаних з листами.

Додаток В

Фотографії

Додаток В.1

Лист групи українських активістів з приводу арештів та обшуків

249

на станові українського культурного життя, зокрема - на настроях творчої молоді.

Вважаємо також, що в наш час, коли відновлені ленінські принципи соціалістичної демократії, ми вправі сподіватися відкритого публічного розгляду цієї справи - як гарантії справедливості.

С.С. Параджанов

/С.Параджанов/
кінорежисер.

Ліна Костенко

/Л.Костенко/
поетеса.

В. Кирейко

/В.Кирейко/
композитор.

С. Серкієвич /С.Серкієвич/

письменник.

П. Майборода

/П.Майборода/
композитор.

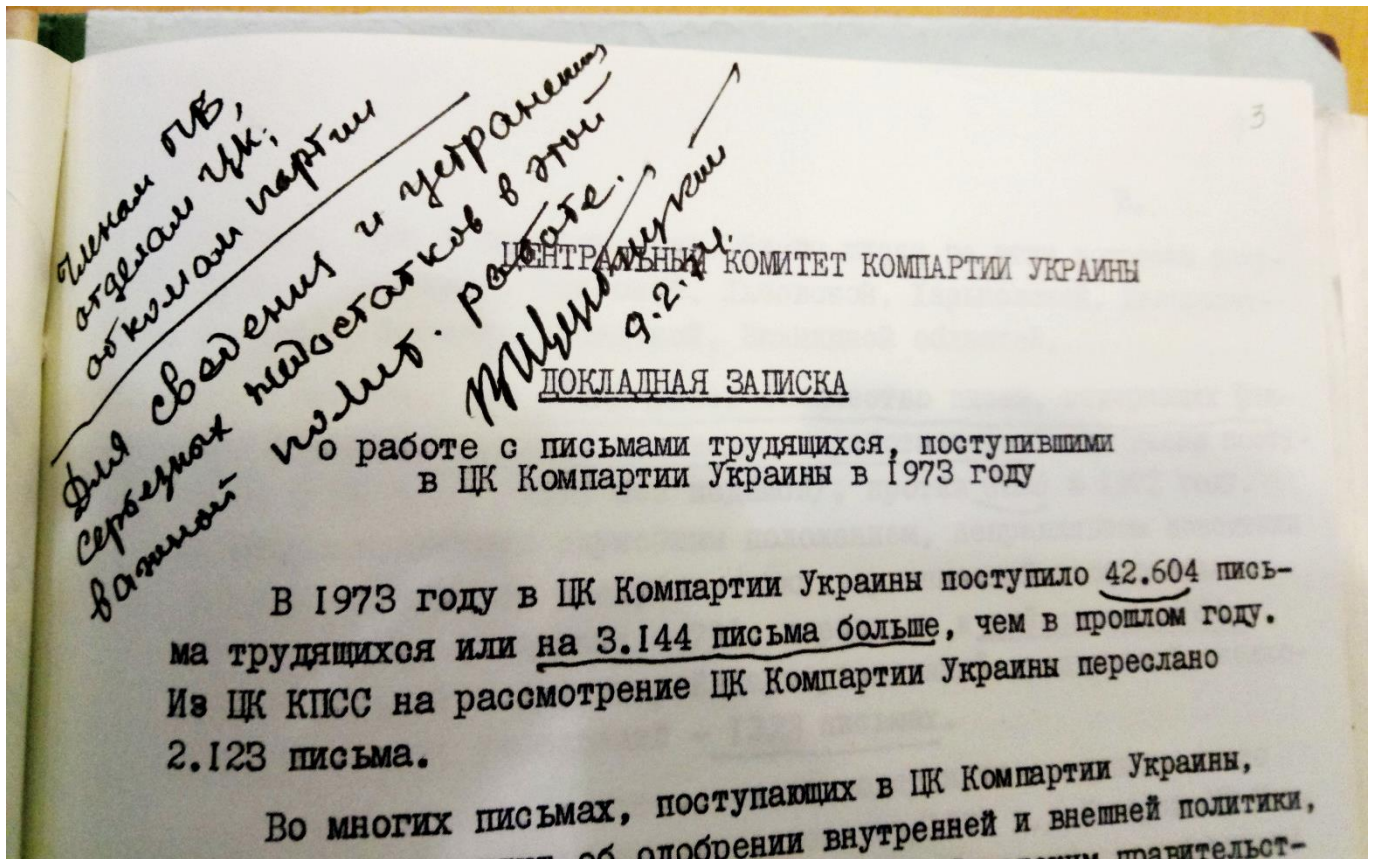
Антон О.

/Антон О.,
генеральний конструктор авіації/

І. Драч

/І.Драч/
поет.

Резолюція В. Щербицького на доповідній записці про роботу з листами, що надійшли до ЦК КП України в 1973 році

Джерело: [28, арк. 3]